

Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş
“Rəqabətqabiliyyətli mütəxəsis hazırlığı müasir təhsilin əsas məqsədidir”

Respublika elmi konfransının materialları

26 aprel 2023-cü il

professor Hüseyn Bağirov – Qərbi Kaspi Universiteti Qəyyumlar Şurasının sədri

i.e.d. professor S. Pürhanı

i.e.d. professor M. Bağırov

i.e.d. professor D. Bağırov

r.ü.f.d, A. Həsənova

b.ü.f.d., S. Ağayeva

i.e.d. professor Q. Manafov

i.e.d. professor N.Xudiyev

i.e.d. professor T.İmanov

i.ü.f.d G. Məmmədova (məsul katib)

Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş
“Rəqabətqabiliyyətli mütəxəsis hazırlığı müasir təhsilin əsas məqsədidir” (26 aprel 2023-cü il)
 2023. – c.168

ISBN:978-9952-539-08-

Materiallardan istifadə zamanı jurnala istinad zəruridir.

MÜNDƏRİCAT

SAHƏ İQTİSADİYYATI VƏ İNNOVASIYA MENECMENTİ BÖLMƏSİ

İMANOV Telman İman oğlu Tarix yazan müasir azərbaycan gəncliyi.....	7
İMANOV Telman İman oğlu, ƏHMƏDOVA Turanə Vahid qızı Preventiv yanaşma əsasında marketinqin müasir problemlərinin həlli yolları.....	10
İMANOV Telman İman oğlu, RƏHİMLİ Xumar Mübariz qızı Heydər Əliyevin iqtisadi konsepsiyasında demokratiya, sosial rifah və sosial ədalət məsələləri.....	12
VƏLİYEVA Sevdə Aqrar sektorun maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsi istiqamətləri.....	14
MUSTAFAYEV Asif Mirlazım oğlu Azərbaycanda xidmət sahələrində innovasiya menecmentinin tətbiqi imkanlarının qiymətləndirilməsi.....	21
VƏLİYEVA Sevdə Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişaf prioritetləri.....	23
Əşrəf Əbülfəz oğlu HƏSƏNOV Rəqəmsallaşma və audit.....	30
ƏHMƏDOVA Turanə Vahid qızı, ƏSƏDZADƏ NuranəNasir qızı Kiçik biznesin innovasiyali inkişafı.....	33
ABBASOV Rasim Cavan oğlu, QASIMOVA Rəna Vasif qızı Azərbaycanda turizm destinasiyası marketinqi göstəricilərinin statistik təhlili.....	35
SOLTANLI Pərvin Sidqi qızı İstehlakçı davranışını nə idarə edir.....	37
PAŞAYEV Əmirxan Zəhid oğlu Azərbaycanın nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyaların səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri.....	40
NƏBİYEV Elçin ABASOV Əli İntellektual Mülkiyyətin Marketinqi.....	46
HÜSEYNOVA Könül Teyyubqızı Müasir mərhələdə Heydər Əliyevin ikt siyasəti.....	48
MƏMMƏDOV Murad Rahim oğlu Azərbaycanda nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəliliyinin artırılması.....	50
БАГИРОВА Нигяр Садиг Некоторые особенности занятости в отрасли туризма Азербайджанской Республики.....	52

ABDINOV Adil Eyvaz oğlu Azərbaycanda beynəlxalq turizmin inkişaf problemləri və təkmilləşdirilməsi istiqlamətləri.....	56
BINNƏTOV Yusif Cavad oğlu İnvestisiya tikinti layihəsinin yerinə yetirilməsində podrat müqavilələrinin bağlanması xüsusiyyətləri.....	57
ƏMIROV Fərid Coşqun oğlu Ekoloji turizmdə planlaşdırma və marketinq fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi.....	61
HACIYEV Hüseyn Şandil Müəssisənin idarə edilməsində İKT-nin inkişafındakı mövcud problemlər.....	64
MAHMUDZADƏ Günel Kamal qızı, İMANOV Telman İman oğlu İnnovativ iqtisadiyyatda turizm sənayesinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi....	66
RZAGULIYEV Alikhan İlqar The impact of autonomous planes on fuel consumption and finance.....	67
Əliqismət İlhamoğlu QULIYEV Turanə Vahid qızı ƏHMƏDOVA İqtisadi böhrana nəzəri və praktiki baxış.....	70
ƏHMƏDLİ Turan Nadir oğlu, BALAYEV Xəyyam Ənvər oğlu Vətən müharibəsində pilotsuz uçuş aparatlarının təhlili və rolu.....	72

MALİYYƏ BAZARLARI VƏ PUL-KREDİT MEXANİZMİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

HACIYEV Ağə-Kərim Hüseyn-Ağa oğlu, Azərbaycanda iqtisadi artım, inflyasiya və dövlət maliyyəsinin idarə olunması.....	74
QASIMOV Qurban Rəhim, ƏDİLXANOVA Məryam Azər Pandemiya şəraitində ABŞ və Azərbaycan üçün İTO və ESM modelləri üzrə inflyasiyanın müqayisəli şəkildə araşdırılması.....	78
MADATOV Mansur Akif Investments in education in terms of human capital formation.....	84
PAŞA Tanrıverdi Birbaşa və dolaylı vergilərin xüsusiyyətləri: üstün və çatışmaz cəhətlər.....	88
МИРГАШИМЛИ Лейла О. Направления интеграции банков в мировую финансовую систему.....	91
RƏHİMLİ Həsən Hüseyn oğlu Sosial rifahın maliyyə aspektləri: konseptual əsaslar və empirik nəticələr.....	96
HÜSEYNZADƏ Zəhra Fariz qızı Korporativ idarəetmə modelləri.....	98
AĞAZADƏ Aqşin Şəbustan oğlu Kommersiya banklarının aktivlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üsulları.....	101

ƏLİRZAYEVA Ceyran Elşad qızı	
Müəssisənin maliyyə strategiyasının formalaşdırılmasının əsas istiqamətləri.....	103
TAĞIYEV Ceyhun Şakir oğlu	
Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi.....	107
NƏCƏFZADƏ Qiyas Ələmdar oğlu	
Azərbaycanın tikinti təşkilatlarında vergitutma mexanizminin təkmilləşdirilməsi	110

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN DÜNYA TƏSƏRRÜFAT SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYASI

ƏSƏDOV Aqil Məhiyəddin oğlu	
Heydər Əliyev və Azərbaycanın dünya təsərrüfatına inteqrasiyası.....	114
HÜSEYNOV Adil Şeyruz oğlu, TAĞIYEV Cəmil Ənvər oğlu	
Azərbaycanın xarici ticarətində ixrac ölkə çeşidliyi.....	120
BABAYEV Nüsrət	
Xarici ticarətin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin metodoloji.....	122
İSLAMOVA Nuranə Mahmud qızı	
Azərbaycanda xarici ticarət tarifləri səviyyəsi ilə a.b.ÜDM həcmi arasında əlaqənin analizi..	128

Sənayenin diversifikasiyası

Фуад Юсифоглы АЛИЕВ Сара Мираббаскызы АЗИЗОВА	
Диверсификация химической промышленности: идеи Гейдара Алиева.....	131
KƏRİMOV K.S., MƏMMƏDOVA N.M.	
Sənaye müəssisələrində müasir adaptiv-texnoloji idarəetmə konsepsiyasının formalaşdırılması.....	134

Regionların sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətləri

İMANOV Telman İman oğlu, RƏHİMLİ Xumar Mübariz qızı	
Heydər Əliyevin iqtisadi konsepsiyasında demokratiya, sosial rifah və sosial ədalət məsələləri.....	137
MIRZƏYEV Vüsal Adil oğlu, Gülbəniz Kamil qızı NƏCƏFOVA	
Müxtəlif seleksiyalı holştin cinsli inəklərin naxırdan çıxdış olma səbəblərinə məhsuldar uzunömürlülüyü.....	138
NEYMƏTOVA Lalə Tofiq qızı, ƏHMƏDOV İsa Natiq oğlu, NƏBİYEV Sədrəddin Rəşad oğlu, RƏHİMLİ Müzəhməd Zeynalabdi oğlu, ŞİRİNLİ Rövşən Əbülfət oğlu	
Dünya ölkələrində ikitəkrli elektrik nəqliyyat vasitələrin təsnifatına dair yanaşmalar.....	142
QƏRİBOVA Elnarə Arif qızı	
Qloballaşma şəraitində miqrasiyanın əsasları və Azərbaycan ərazisində əhali miqrasiyasının yaratdığı sosial-iqtisadi proseslər.....	144

MƏMMƏDOVA Ayşən Viladdin qızı, MƏMMƏDOV Seymur Ceyhun oğlu, QASIMOVA Yetər İsrayıl qızı İşgaldan azad edilmiş ərazilərdə yüngül sənaye sahələri üzrə innovativ fəaliyyətin inkişaf perspektivləri.....	150
---	------------

CAVADZADƏ Eltac Bakı regionunun strateji inkişaf problemləri.....	154
---	------------

Rəqabətqabiliyyət: mütəxəsis hazırlığı və əmək bazarın prioritetləri

AXUNDLU Aynur Camalətdin Ali məktəblərdə dərslərin idarə edilməsində innovasiyaların tətbiqi.....	158
---	------------

ABBASOVA Mehın Cavanşir qızı Zəngəzur dəhlizinin açılmasının ölkədə əmək resurslarının inkişafına təsiri.....	161
---	------------

MUŞTAQOV Əddin İmaməddin oğlu Rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığında ali təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı cari vəziyyət: problemlər və həlli imkanları.....	163
--	------------

SAHƏ İQTİSADIYYATI VƏ İNNOVASIYA MENEJCMENTİ BÖLMƏSİ

Telman İman oğlu İMANOV, i.e.d.,prof.

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: telman.adu@gmail.com

Turanə Vahid qızı ƏHMƏDOVA, i.ü.f.d.dos.

E-mail: turanaxmedov@mail.ru

PREVENTIV YANAŞMA ƏSASINDA MARKETİNQIN MÜASİR PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ YOLLARI

Dinamik inkişaf edən müasir iqtisadiyyatda təsərrüfat subyektlərinin sabit inkişafı ilə əlaqədar məsələlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühitin qeyri-müəyyənliyi şəraitində fəaliyyət göstərən ölkə müəssisələri üçün sabit və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi həllini tələb edən birinci dərəcəli məsələ hesab edilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müasir bazar iqtisadiyyatı təsərrüfat subyektlərindən yeni təsərrüfatçılıq şəraitinə çevik adaptasiyadan daha çox özlərinin inkişaf strategiyalarının müasir tələblər baxımından formalaşması üçün ətraf mühitdə baş verə biləcək dəyişiklikləri əvvəlcədən proqnozlaşdırmağı tələb edir. Bütün bərabər şərtlər daxilində bura məhsul və xidmətlərin seçilməsinə qarşı olduqca həssaslıq nümayiş etdirən istehlakçıların ehtiyaclarını da daxil etmək mümkündür. Öz tələbatlarının tam ödənilməsi arzusu istehlakçıları onun ödənilməsi üçün yeni imkanların axtarılmasına vadar edir və istehlakçı məhsulda yeni nə isə axtarır tapmağa səy göstərir. Başqa sözlə, istehlakçı o məhsulu axtarır ki, tapdığı məhsul onun artan tələbatını bu və ya digər dərəcədə ödəmiş olsun [2,s.152]. Təbii ki, ətraf mühitin inkişaf ənənələri, istehlakçı məmnunluğu məsələləri kifayət qədər tədqiqat tələb edən məsələlərdəndir:

vaxtın çatışmaması əldə edilməsi üçün çox vaxt tələb etməyən (məsələn, ərzaq məhsullarının evlərə çatdırılması, “B2B” bazarında sistemli formada tədarükat) sadə və əlverişli əşyalara tələbatın artmasına səbəb olur;

ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının istehlak xassələri arasında fərqlərin azaldılması ayrı-ayrı ticarət markalarına münasibətdə istehlakçı loyallığının azalmasına gətirib çıxarır. Daha doğrusu, müxtəlif nomenklaturalara aid edilən geniş məhsul kateqoriyaları içərisindən ehtiyac duyulan çeşidin seçilməsi və istehlakçıların bazar təfəkkürünün yüksəlməsi ilk növbədə bu məhsulların qiymət və dəyərinə şüurlu münasibətdə öz əksini tapır;

məhsul və xidmətlər bazarında funksional rəqiblər arasında rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi nəticə etibarı ilə əldə edilən keyfiyyətli məhsul və göstərilən xidmətlərdən gözləntiləri artırır;

yalnız bahalı və yalnız ucuz məhsulların alınmasına münasibətdə fərqlər minimumlaşır. İmkanlı alıcılar ucuz mağazalarda olan məhsulları, öz ehtiyaclarını ödəməkdə o qədər də xəsis olmayan istehlakçılar isə bahalı ticarət şəbəkələrindən məhsul almağa daha çox üstünlük verirlər. Bu baxımdan orta qiymət əsasında qiymətqoyma özünü doğrultmaya, gəlirlərə görə istehlakçıların segmentləşdirilməsi isə çətinlik yarada bilər;

gənc nəslin nümayəndələri üçün nəzərdə tutulmuş məhsulları almaqla istehlakçılar yaş səviyyələrinin azaldılmasına daha çox maraq göstərirlər.

İstehlakçı məmnunluğunun dəyişilməsi ənənələrini araşdıran F.Kotler də müasir marketing problemlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır [3, s.164]:

istehlakçılar bazara çıxarılan məhsul və xidmətlərin qiymətlərinə olduqca həssasdırlar;

istehlakçılar vaxt məhdudiyyəti ilə üzləşirlər və onlar əlavə üstünlüklər qazanmaq istəyindədirlər;

istehlakçılar praktik baxımdan hiss edirlər ki, əksər istehsalçı şirkətlər bazar tərəfindən tələb olunan keyfiyyətdə məhsul istehsal edirlər;

istehlakçılarda məhsulların keyfiyyətini ciddiyyə almamaq və xidmətin keyfiyyətin yüksəldilməsinə tələbin artması kimi ənənə formalaşır, eləcə də patentləşməyən məhsulları əldə etməyə daha çox meyl göstərirlər;

alıcılar vərdiş etdikləri ticarət markasına hörmətlə yanaşırlar;

Marketing imkanlarının effektivliyini aşağı salan səbəbləri təhlil etməklə o nəticəyə gələ bilərik ki, sanki əmtəə bazarında mövcud məhsullar üçün real alıcı çatışmır. İnkişaf baxımından qlobal iqtisadiyyat elə bir səviyyəyə çatıb ki, istehlakçıları əldə edə biləcəklərindən artıq məhsul almağa təhrik edə bilmir. Bununla əlaqədar olaraq İ.Ansoff yazır: “İctimai rifahın artması ilə iqtisadi artımın zəruriliyi şübhə altına düşür. İri müəssisələr istehsalın miqyasını artırmaqla onun səmərəliliyini yüksəltməyin qeyri-mümkünlüyü faktı ilə üzləşirlər. Bunu aradan qaldırmaq üçün alternativ “sıfır artım” variantından istifadə daha məqsədəuyğundur” [1, s.212].

Yuxarıda qeyd edilənlərin təhlili ona əsas verir ki, marketingin yeni anlamda başa düşülməsi və onun təşkili ilə bağlı yeni metodların axtarılması kimi məsələlərin qoyuluşu olduqca zəruridir. Odur ki, marketing sisteminin təşkili zamanı istehlakçı məmnunluğunun dinamik dəyişkənliyi ilə əlaqədar marketingin müasir problemlərinin əksəriyyətində istehlakçı tələbinin aşkar edilməsi və onun ödənilməsi yollarının axtarılmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. İstehlakçı məmnunluğunun təhlili göstərir ki, istehlakçılarda aşkar tələblə yanaşı gizli tələb də (onu hiss edir, lakin dərk etmir və ödəmək imkanına malik deyil) mövcuddur. Məsələn, X.Merrey tələbi aşkar və gizli (latent) tələbə bölür [5, s.15]. Aşkar tələb formada istehlakçıdan kənarda sərbəst təşəkkül tapır və fərdin mürəkkəb davranışları, söhbətləri şəkilində özünü təzahür etdirir. Onların diaqnostikası üçün müşahidədən başqa heç bir xüsusi texnika tələb olunmur. Latent tələb isə əksinə, heç vaxt bu və ya digər davranış aktı vasitəsi ilə aşkar edilmir və istehlakçı onun mövcudluğu haqqında belə düşünmür. Əgər istehlakçı gizli tələbi “hiss” etmirsə, təbii ki, onda onun ödənilməsi imkanlarını da axtarmır. Gizli tələbin ödənilməsinin qeyri-mümkünlüyünün digər səbəbi isə mövcud məhsulların bu tələbin ödənilməsi üçün yetərli olmaması ilə bağlıdır. Onu da nəzərə almalıyıq ki, gizli tələbin standart məhsul və xidmətlərlə ödənilməsi imkanları olduqca məhduddur. Bununla əlaqədar olaraq gizli tələbin kifayət dərəcədə ödənilməsinə nəzərdə tutan innovativ məhsulların yaradılmasına ehtiyac duyulur. Qeyd edilən tələbin aşkar edilməsi üçün bir qayda olaraq adaptiv marketing alətlərindən istifadə olunur. Bu strategiyadan istifadə əsasən istehlakçı tələbinin aşkar edilməsi və ödənilməsi sahəsində rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Lakin bir innovativ yönümlü məhsulun yaradılması rəqiblər tərəfindən onun təkrar istehsalına səbəb olur və bu da nəticə etibarilə innovativ müəssisənin rəqabət imkanlarını ya məhdudlaşdırır, ya da bəzi hallarda aradan qaldırır. Digər problem isə ondan ibarətdir ki, çoxsaylı ticarət markalarının seçilməsi zamanı innovativ məhsulların həyat tsikli qısalar. Bu isə istehlakçıları məcbur edir ki, mütəmadi olaraq yeni intuitiv tələbi aşkar etməklə ona yeni innovasiyalarla cavab versinlər. E.P.Qolubkovun [1,s.49] təbirincə desək rəqabət güclənir və onda keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Daha sərt xarakter alan rəqabət mübarizəsi şəraitində bazar üstünlükləri əldə etmək çətinləşir. Kapitalın qlobalaşması və konsentrasiyası iri istehsalçı şirkətlərin, ticarət vasitəçilərinin, eləcə də ticarət şəbəkələrinin bazar üzərində hakimiyyətinin gücləndirilməsinə gətirib çıxarır.

Müasir iqtisadiyyatın xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, ticarət markalarının və eyni kateqoriyaya aid edilən məhsul çeşidinin çoxalması fonunda rəqiblərin sayının azalması halları müşahidə edilir. Bazar kiçik seqmentlərə bölünür, məhsulların həyat tsikli qısalar. İstehsalın təkmilləşdirilməsi nəticəsində yeni məhsulun əldə edilməsi onu təmir etməkdən daha asan başa gəlir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticə gəlmək olar ki, təsərrüfat subyektlərinin sabit və dayanıqlı inkişafı onların innovativ aktivliyindən birbaşa asılıdır. Qoyulan məsələnin effektiv həlli üçün marketingdən istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Son zamanlar marketingi ənənəvi və yeni marketing kimi iki hissəyə bölürlər. Ənənəvi marketing XX əsrdə alimlər, məsləhətçilər,

praktik işçilərin səyi hesabına toplanmış prinsip, konsepsiyalar kompleksini və metodoloji bazanı özündə birləşdirir [2, s.48]:

marketing fəaliyyətinin başlanğıc nöqtəsi tələbin aşkar edilməsi hesab edilir;

bazar potensial istehlakçı məcmusu kimi başa düşülür;

potensial bazarın və istehlakçıların seçilməsi rəqabətin mövcud olduğu sahəni təyin edir

istehlakçıya qərarları qəbul edən rəşional düşüncəli subyektlər kimi baxılır;

əsas diqqət məhsulların xassələri və üstünlüklərinə yönəldilir;

segmentləşdirmə və mövqeləşdirməyə daha çox yer verən marketingin ənənəvi idarə edilməsi prosesindən istifadə olunur və s.

Hesab edilir ki, ənənəvi marketing məhsul satışının, bazar payının və mənfəət həcmi artırılmasına hədəflənib. Lakin ənənəvi marketing iri həcmli yeni məhsulların bazar sınağı, bahalı reklam tədbirlərinin aparılması və məhsulların irəlilədilməsi üzrə bu və ya digər metodları nəzərdə tutan izafi məsələlərə əsaslanır.

Rəqabətin güclənməsi, qloballaşma, məhsul və xidmətlər bazarının kiçik segmentlərə ayrılması, məhsulların həyat dövrünün qısalması, eləcə də marketing proqramlarının effektivliyinin azalması “yeni marketing” adı alan yeni marketing konsepsi-yasının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Yeni marketing əhəmiyyətli hissəsini qeyri-maddi aktivlər, o cümlədən istehlak kapitalı təşkil edən biznesin dəyərinin artmasına istiqamətlənib.

Yeni marketing adı altında tələbin və innovasiyanın axtarılmasına, dəyişən bazar şəraitinə, istehsal texnologiyasına və müştəri sifarişlərinə cavab verən uyğun məhsulları vaxtında istehsal etməyə və satmağa, eləcə də məhsul və xidmətləri irəlilədilməsi üzrə effektiv sistemin yaradılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər sistemini özündə birləşdirən adaptiv marketing başa düşülür. Əgər ənənəvi marketingin strateji fokusunda “tələbi axtar və onu ödə” durursa, yeni marketingin əsasını “yeni məhsul yarat və ona tələbat formalaşdır” təşkil edir [4,səh 24]. Bununla əlaqədar olaraq adaptiv marketingin fərqləndirici cəhəti dəyişən xarici mühitə adekvat reaksiya vermək imkanından ibarətdir. Bu isə öz növbəsində innovasiya vasitəsi ilə istehlakçıların tələbinin aşkar edilməsi və ödənilməsinə nəzərdə tutur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, innovativ marketing istehlakçıların tələbinin proqnozlaşdırılması və uyğun olaraq innovasiya (proqnozlaşdırılan tələbi ödəmək) yaratmaqla preventiv reaksiya məsələlərini qarşısına məqsəd qoymur. Nəticədə istehlakçının intuitiv tələbinin aşkar edilməsi anı ilə yeni məhsulun istehsal edilməsinin nəticəsi kimi innovasiya yaratmağa verilən reaksiya arasında zaman fərqi yaranır.

Beləliklə, hesab edirik ki, ətraf mühitin dəyişkənliyinə preventiv reaksiya vermək və tələbin aşkar edilməsi ilə bu tələbə innovasiya vasitəsi ilə adekvat reaksiyanın verilməsi arasında zaman fərqi aradan qaldırılmasına imkan verən marketing konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasına böyük ehtiyac duyulur. Müəlliflərin fikrincə, bu məsələni məhz preventiv marketing həll edə bilər.

Nəticə:

Müasir iqtisadi şəraitdə ətraf mühitin dəyişkənliyinə adekvat reaksiya verilməsi yetərli hesab olunmur. Bunun üçün baş verə biləcək dəyişikliklərin proqnozlaşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur. Preventiv marketingdən aktiv istifadə olunması təsərrüfat subyektlərinə dəyişkən şəraitə çevik və yaxşı uyğunlaşmağa (istehlakçıların intuitiv tələbini aktiv formada proqnozlaşdırmaq və aşkar etmək, həmçinin yeni innovativ məhsul yaratmaq yolu ilə ona vaxtında cavab vermək) imkan verir. Bu zaman istehlakçı tələbinin aşkar edilməsi vaxtı ilə onun ödənilməsi arasında zaman fərqi aradan qalxır və nəticə etibarilə innovativ firma bazarda rəqabət üstünlüyü qazanır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1.Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / И.Ансофф ; пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 416 с.

2.Голубков Е.П.Теория и методология маркетинга: настоящее и будущее / Е.П. Голубков.- М.: Дело и Сервис, 2008. - 208 с.

3.Котлер Ф. Маркетинг в третьем тысячелетии / Ф. Котлер.-М.: АСТ, 2001. - 272с.

4. Котлер Ф. Новые маркетинговые технологии. Методики создания гениальных идей / Ф. Котлер, Фернандо Триас де Без ; пер. с англ. – СПб. : Нева, 2004.-190 с.

5. Рыбина Е. Проективная психология / Е. Рыбина, Л. Беллак, Л. Абт.-М.: Эксмо-Пресс; Апрель-Пресс, 2000.-528 с.

Telman İman oğlu İMANOV, i.e.d., prof.

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail: telman.adu@gmail.com

TARIX YAZAN MÜASIR AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ

“Hər bir Azərbaycan gənci həmişədən çox, hər şeydən artıq müstəqil Azərbaycanın bugünü, gələcəyi haqqında düşünməlidir” H.Əliyev.

Dünyada hər bir xalq özünün xoşbəxt gələcəyə olan ümidlərini, ilk növbədə, gənc nəsillə bağlayır. Cəmiyyətin islahatları hərəkətə gətirən zümərəsivə yaşlı nəslin davamçısı hesab olunan gənclər istənilən ölkədə də sosial-iqtisadi inkişafın aparıcı qüvvələrindən biri, cəmiyyətin ən dinamik zümərəsi olmaqla ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında fəal iştirak edir, ölkədə baş verən bütün proseslərin mərkəzində dayanırlar.

Nəsil dəyişiklərinin labüd və qaçılmaz olduğu müasir dünyada gənc nəslin yetişdirilməsi hər bir ölkə üçün ən başlıca məsələ olmaqla bərabər onların ənənələr, milli dəyərlər və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması mənsub olduğu xalqın rifahının və ölkənin çiçəklənməsinin rəhnidir.

Tarixən imperiyaların və sivilizasiyaların qovuşduğu məkanda yaşayan Azərbaycan xalqının həyatına hopan mübarizlik ruhu onun xarakterinə və düşüncəsinə hakim kəsilmişdir. Min illər öncə bu torpaqlarda yaranmış zərdüştlük Xeyirlə Şərin əbədi mübarizəsi və Xeyirin Şər üzərində qələbəsi ideyası bütün dünya xalqlarının fəlsəfi fikrinə dərin təsir edib. Muğandayazayan mağların dini-fəlsəfi fikrindən bəhrələnən yunan filosofları “hər şeyin mübarizə vasitəsilə zərurətdən yarandığını” söyləyiblər. Düşmənlərlə mübarizə həyat təzi olan xalqımızın söz sənəti də qəhrəmanlıq tərənnüm edən dastan və poemalarla zəngindir. Təkcəzib edilməz həqiqət ondan ibarətdir ki, Azərbaycan gənci daima döyüş meydanlarında, zəfərlərdə böyümüş, inkişaf etmiş, böyük elmi ixtiraları, kəşfləri ilə dünya sivilizasiyasının formalaşmasına öz töhfəsini vermişdir. Bu gün böyük fəxarət hissi ilə demək olar ki, müasir Azərbaycan gəncliyi də bu tarixi kökdən, bu gəndən gələn milli-mənəvi dəyərləri, doğma ana dilini, ata-babalardan miras qalan gözəl adət-ənənələri göz bəbəyi kimi qoruyub yaşadır. Azərbaycan tarixinin hər bir mərhələsində aparıcı sosial-siyasi qüvvəyə çevrilən gənclər müstəqilliyin qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi və dövlətçiliyin inkişaf etdirilməsi prosesində yaxından iştirak edərək tarixi nailiyyətlər qazanıblar. Yüksək potensiala, müasir elmi biliklərə, güclü vətən-pərvərlik hisslərinə malik ölkə gəncliyi öz həyatını qurarkən hər şeydən əvvəl, müstəqil Azərbaycanın bugünü və gələcəyi haqqında düşünür, öz fəaliyyətində yüksək vətəndaşlıq hisslərinə malik olduğunu nümayiş etdirir[3].

Gənclik cəmiyyətin ən aktiv təbəqəsi, ən həssas, hər an qayğıya ehtiyacı olan hissəsidir. Azərbaycanın inkişafında, ictimai-siyasi həyatında, ölkədə keçirilən istənilən tədbirlərdə gəncliyin rolu getdikcə artmaqdadır. Bu ilk növbədə davamlı inkişafda olan, monolit bünövrəsi Ulu öndər H.Əliyev tərəfindən qoyulmuş, günbəgün inkişaf edən, bayraqları uca zirvələrə qalxan güclü və sivil bir dövlətdə, doğma Azərbaycançılıqdan və burada yaşamağdan irəli gəlir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin gəncliyə qayğı və diqqəti sayəsində gənclər siyasətində bir dönüş yarandı, 1993-cü ildə dövlətin gənclər siyasətinin əsası qoyuldu. Azərbaycan gənclərinin günümüzün müasir, inkişaf etmiş, yüksək intellektli aparıcı qüvvə kimi formalaşmasında, birmənalı olaraq, dövlətimizin apardığı gənclər siyasətinin mühüm rolu olmuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin gənclər siyasəti əsrlər boyu xalqımızın malik olduğu milli-mənəvi dəyərlər əsasında, müstəqillik,

dövlətçilik, azadlıq və onların qorunması uğrunda mübariz ruhlu gənc nəslin yetişdirilməsindən ibarət olub. Əlbəttə, milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, demokratik cəmiyyət quruculuğu, siyasi, hüquqi və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlı Ulu Öndərin ideyaları və irəli sürdüyü prinsiplər Azərbaycanın hazırkı və gələcək inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Ümummilli Lider həmişə gənclərimizə böyük ümidlər bəsləyir, dəfələrlə qeyd edirdi ki, Azərbaycanın gələcəyi gənclərin əlindədir. Ulu Öndərin ən böyük xidmətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, gənclərlə bağlı məsələləri həmişə öz siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biri hesab edir, gənclərin imkan və bacarıqlarını yüksək qiymətləndirir, onların problemlərinin həlli istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə xüsusi önəm verir, bu siyasəti müstəqil Azərbaycan dövlətinin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirirdi. Vətənsəvər və milli əqidəli gənclərimizin daha da püxtələşməsi, onların gələcəkdə xalqımıza ləyaqətlə xidmət etmələri üçün ötən əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində minlərlə azərbaycanlı gənc keçmiş SSRİ-nin nüfuzlu universitetlərində müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil almağa göndərilib. Gənc nəsle diqqət və qayğı dövlətin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrilib, Azərbaycan gənclərinin təşkilatlanması əsas məqsədlərdən biri kimi qarşıya qoyuldu[1].

Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə mürəkkəb ictimai-siyasi durumun ağırlığı, Qarabağda ermənilərin separatçılıq meyilləri və müharibənin başlanması 90-cı illərdə Azərbaycan gənclərinin üzərinə çətin, lakin şərəfli vəzifə qoydu. Bu, gənc müstəqil dövlətin, Vətənin ərazi bütövlüyünü qorumaq, torpaqlarımızı işğalçılardan müdafiə etmək idi. Bir çox vətənpərvər gənc oğul və qızlarımızın cəsurluğu, şəhidlik mərtəbəsinə yüksəlməsi Vətənə olan sədaqətin nəticəsi idi. Qanları, canları ilə tarix yazan həmin gənc qəhrəmanların həyatı bu gündə gənclər üçün nümunədir.

Hal-hazırda müstəqil gənc ölkənin vətəndaşı olan Azərbaycan gənci ölkəmizin xaricdə və daxildə layiqli təmsilçisi olmaqla bərabər ictimai-siyasi, sosial-mədəni və digər sahələrdə fəal iştirak edən, özünü təsdiq etmişdir gənclərin sağlam ruhda tərbiyə olunmaları və əsl vətəndaş kimi yetişmələri üçün bütün resurslarını əsirgəməyən dövlətin perspektiv inkişafı gənclərin sağlam düşüncəsindən bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan gənclər siyasəti Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Prezidentin ölkənin gənclər sektorunda, xüsusilə də ictimai sferada fəaliyyətləri ilə diqqət çəkən gənclər təşkilatlarının nümayəndələri ilə, qabaqcıl gənclərlə mütəmadi olaraq görüşməsi ənənəsi yaranmışdır. Prezidentlə bu cür görüşlər gənclərin fəaliyyətlərinə daha böyük stimül verməklə yanaşı, həm də onlara düzgün istiqamət göstərir.

Cəmiyyətin inkişafında fəal sosial təbəqəyə çevrilən Azərbaycan gəncləri dövlət başçısının atmış olduğu addımlar və verdiyi dəstək nəticəsində bir qədər də fəallaşır, daha da müsbət nəticələr əldə edir. Ölkə başçısının “bugünkü gənclər - müstəqillik dövründə böyümüş, tərbiyə almış gənclər bizim üçün qürur mənbəyidir,” - deməsi müstəqil dövlətimizin gəncliyə nə qədər yüksək dəyər verdiyini göstərir. Dövlətin gənclərə göstərdiyi qayğı və diqqət onların məsuliyyətini daha da artırır, ölkənin gələcək inkişafı üçün çiyinlərinə ağır və şərəfli yük qoyur. İnanırıq ki, müasir gənclər ölkə başçısının inam və etimadını bu gün olduğu kimi, gələcəkdə də doğruldacaqlar.

Bir müstəqil dövlətin gələcəyi, tərəqqi və inkişafı vətənpərvər gənclərin gücü və potensialından asılı olduğunu diqqət mərkəzində saxlayan Prezident İlham Əliyev Ali Baş Komandan olaraq, gənclərin vətənpərvər ruhda formalaşmasına böyük diqqət ayırır. Məhz dövlətçiliyinə, tarixinə, milli kimliyinə bağlı gənc dövlətinin və millətinin tərəqqisi üçün daha böyük töhfələr verə bilər. Təsədüfi deyil ki, Milli Qəhrəman Mübariz İbrahimovun göstərdiyi rəşadət və qəhrəmanlıq həmin günlərdə cəmiyyətdə, xüsusilə gənclər arasında bir yüksək ovqat yaratdı və gənclərimizin vətənə sədaqətini bir daha sübut etdi: “...Biz müharibə şəraitində yaşayırdıq və Mübarizlə Fərid öz həyatı ilə, öz qəhrəmanlığı ilə düşməyə sübut etdilər ki, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan gəncləri Vətən uğrunda canlarından keçməyə də hazırdılar. Bu, böyük qəhrəmanlıq, hünər, vətənpərvərlik nümunəsidir”[2].

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin hər dəfə əsgərlərlə və cəbhəyanı ərazilərdə sakinlərlə görüşü Vətənin keşiyində dayanan əsgər və zabıt heyəti üçün əsl bayrama çevrilir və onları ruhən daha mətin olmağa səsləyir.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı gənclərin çoxunun Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinə yaxınlaşaraq orada könüllülərin sırasına yazılması, döyüşə getməyə hazır olması, əksəriyyətinin sosial şəbəkələrdə vətənpərvərlik çağırışları etməsi və bununla bağlı keçirilən tədbirlər, aksiyalar bir daha onu subut edirdi ki, dövlətin gənclərlə bağlı apardığı hərbi vətənpərvərlik işləri artıq öz nəticəsini verir. Vətənpərvər gənclərin torpaqlarımızın azadlığı uğrunda apardıqları ölüm-dirim savaşı, göstərdikləri misilsiz rəşadət nümunələri onların torpağa nə qədər bağlı olmalarının bariz nümunəsi idi. Ordumuzun döyüş ruhunu nümayiş etdirən gənclərimiz üçrəngli bayrağımızı işğaldan azad olan rayon, qəsəbə və kənd-lərə sancıqca xalq və ordu, gənclər və dövlət, Prezident və gənclər arasında olan sağlam körpünü daha da gücləndirdi, azad firavan həyata qovuşacağımız günə olan inamımızı daha da artırdı.

Bu gün ictimai-siyasi, sosial-mədəni və digər sahələrdə fəal iştirak edən, özünü təsdiq etmişdir gənclərin sağlam ruhda tərbiyə olunmaları və əsl vətəndaş kimi yetişmələri üçün bütün resurslarını əsirgəməyən dövlətin perspektiv inkişafı gənclərin sağlam düşüncəsindən bilavasitə asılıdır. Gəncliyimiz Azərbaycan naminə sabahımız, vətənimiz naminə uğurumuz, bütövlüyümüz, dilimiz naminə şərəfimizdir. Demək sabahımız, uğurumuz, zəfərimiz bizimlədir!

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. H.Əliyev Biblioqrafiya Bakı 2018
2. İradə Əlili, Vüqar Şahinoğlu Zəfər yolu . Bakı 2021
3. Ruhiyyə Məmmədli, Sevil Əhmədova “Əbədi müstəqillik tarixi yazan lider Heydər Əliyev”. Bakı 2018
4. Z.Adıgözəlov, İ.Mustafayev “H.Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi”. Bakı 2003.

Telman İman oğlu İMANOV, i.e.d., prof.

Xumar Mübariz qızı RƏHİMLİ, Magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
E-mail: xumarhuseynova18@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI KONSEPSİYASINDA DEMOKRATIYA, SOSIAL RİFAH VƏ SOSIAL ƏDALƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir iqtisadi tədqiqatlarda demokratiya ilə bazarın bir-biri ilə hansı nisbətdə əlaqəsinin olması məsələsi çox aktualdır. Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda demokratiya mümkündürmü? Müasir anlamda demokratiya özündə insan və vətəndaş hüquqları, azadlıq, bərabərlik, hakimiyyət bölgüsü, dövləthakimiyyətinin hüquqa tabe olması və s. prinsipləri birləşdirir. İqtisadi münasibətlər demokratik, oliqarxik və ya avtoritar xarakter daşıya bilər. Bu səbəbdən də, iqtisadi münasibətlərin xarakteri cəmiyyətin siyasi sferada da demokratikliyinin dərəcəsinə təsir göstərir. Liberallar iqtisadiyyatda demokratiyanı müstəsna olaraq sahibkarlıq azadlığı və həmkarlar azadlığı ilə məhdudlaşdırırlar. Demokratiya üzrə məşhur araşdırmaçı Robert Dahl "Demokratiya haqqında" kitabında yazırdı ki, "...demokratiya və bazar kapitalizmi elə bir ər-arvad cütliyünü xatırladır ki, onların nikahı idilliyadan uzaqdır və daim coşğun dava-dalaşla müşayiət olunur, ancaq buna baxmayaraq hələ də davam edir, çünki tərəflərdən heç biri boşanmaq istəmir. Əgər biz bənzətməni botanikadan götürsək, onda demək olar ki, demokratiya və bazar kapitalizmi müəyyən bir antaqonist simbiozda yaşayırlar...".

İqtisadi demokratiyanın əsas prinsiplərinə zəhmətkeşlərin tam məşğulluğu, əməyin məhsuldarlığının artırılması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial təminat və gəlirlərin, mülkiyyətin ədalətli bölgüsü, zəhmətkeşlərin müəssisələrin idarə olunmasında bilavasitə iştirakı hesabına əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması aiddir.

Demokratik dövlətlərin davakar olmamaları haqqında dəlil bəzən tarixi təhlil qarşısında aciz qalır. Eləcə də bazar iqtisadiyyatının guya demokratiyanın ayrılmaz hissəsi olması fikri. Çünki Yaponiya da, Almaniya da heç vaxt Amerika tipli liberal bazar iqtisadiyyatına malik ölkələr olmamışdır.

Demokratik dövlətlər iqtisadi sərbəstlik indeksini artırmaqla öz iqtisadi potensialını daha sürətlə inkişaf etdirir. Dövlətdə liberalizm nə qədər az olsa, demokratik təsisatlar nə qədər zəifdirsə və buna müvafiq olaraq səmərəsizdirsə, nümayəndəli demokratiya hakimiyyətinin imkanları da bir o qədər əhəmiyyətli dərəcədə azalır.

Heydər Əliyev demokratiya və sosial ədalət konseptlərini dünya çapında qərarlaşmış anlamda tətbiqini yanlış hesab edirdi. Heydər Əliyevin baxışları Qərbi ölkələrinin bir çoxunda qərarlaşmış yanaşmadan fərqli idi. Belə ki, Qərbi gerçəkliyi neoliberal dəyərlərə istinadla fərdin mənafelərinin əsas olduğu - “vətəndaşları varlı olan dövlət- güclü dövlətdir” - tezi öən çəkir. Heydər Əliyev problemə yanaşmasının konkret məzmununu aşağıdakı tezislə ifadə etmək olar: “ayrıca götürülmüş hər bir fərdin millətləşdiyi dövlət – güclü dövlətdir”.

Heydər Əliyev sosial ədalətin pozulmasını cəmiyyət üçün ən böyük bəla sayırdı. Ulu öndərin “Dövlət o zaman zəifləyir ki, ədalət pozulur” sözləri də buna sübutdur.

Müasir dövrdə iqtisadçıların tədqiq etdiyi ən aktual problemlər sırasında əhalinin rifah halı, həyat səviyyəsi və həyat keyfiyyəti problemləri öndə gedir. Bu da təbiidir, çünki iqtisad elmi məhz insan rifahı haqqında elmdir və iqtisadiyyatın son məqsədi insan tələbatlarının ödənilməsi, dolayısı ilə insan rifahının təmin edilməsidir. Məhz bu səbəbdən də hər hansısa bir ölkənin iqtisadiyyatının öz ali məqsədinə nə dərəcədə çatıb-çatmadığını müəyyən etmək üçün əhalinin rifahını qiymətləndirmək lazımdır. Sosial rifahın təmin edilməsi iqtisadiyyatın ən ali hədəfidir və bütün digər alt hədəflər (iqtisadi artım, iqtisadi inkişaf, məşğulluğun təmin edilməsi, yoxsulluqla mübarizə, gəlirlərin ədalətli bölgüsü və s.) bu ali hədəfə çatmağa xidmət edir.

Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi istiqamətində ən mühüm addımlardan biri də Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası idi.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, Azərbaycan sosial dövlətdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsinə görə, “Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır”. 15-ci maddəyə görə, “Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir”. Eyni zamanda Konstitusiyanın 38-ci maddəsinə görə, “hər kəsin sosial təminat hüququ vardır”. Sonda qeyd edək ki, 2021-ci ilin fevralın 2-də təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”ə görə, növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritet formalaşdırılıb. Bu prioritetlərdən biri də “dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət”dir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafadair Milli Prioritetlər. 2021. <https://president.az/az/articles/view/50474>
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 2022. <http://www.e-qanun.az/framework/897>
3. Bayramov.Ə.İ. “İqtisad elminin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq” (Monoqrafiya). Bakı: “Gənclik”, 2016.
4. Hacızadə Hikmət. Demokratiya: gediləsi uzun bir yol. 2001.
5. Mehdiyev Ramiz. Demokratiya yolunda: irşaqındadüşünərkən. 2008.
6. Robert Dahl. Demokratiya haqqında. 2004.
7. Ş.H. Hacıyevin ümumi rəhbərliyi ilə. “İqtisadiyyat fəlsəfəsi”, dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2009.

Sevda VƏLİYEVƏ, i.f.d.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Dosenti,
E-mail:velieva-sevda@mail.ru

AQRAR SEKTORUN MALİYYƏ DAYANIQLILIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Əsas mətn:

Dünyanın inkişaf etmiş müxtəlif ölkələrində çoxsaylı iqtisadi və maliyyə vasitələri hesabına kənd təsərrüfatı davamlı və sabit olaraq dəstəklənir. Bundan əlavə, resursların yenidən bölgüsü hesabına kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi prosesi də reallaşdırılır. İqtisadiyyatın inhisarlaşmış sektorları kənd təsərrüfatına iqtisadi təzyiqlər həyata keçirirlər ki, bu da əmtəə istehsalçılarının iqtisadi müstəqilliyinin məhdudlaşmasına və onların gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının iri həcmdə idxalına dözümlülük nümayiş etdirməyən sahə, son nəticədə, maliyyə ekspansiyalarına yenilmək vəziyyətində qalır, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə və bütövlükdə dövlətin ərzaq müstəqilliyinə təhdidlər doğurur.

İnkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi müxtəlif istiqamətlərdə məhz yerli ərzaq bazarında sabitliyin qorunub saxlanılmasına və inkişafına yönəldilməli, eyni zamanda kənd təsərrüfatı və onunla qarşılıqlı əlaqəyə malik olan sahələrdə dağıdıcı təzahürlərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənməlidir. Təbii ki, bütün bunlar kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə və kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına da istiqamətlənir.

Müasir iqtisadi vəziyyətdə aqrar sektorda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üzləşdikləri daxili problemləri özlərinin daxili imkanları çərçivəsində həll edə bilmirlər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesi və eləcə də, istehsal nəticəsində əldə edilmiş məhsulların bazarını dövlətin müdaxiləsi olmadan, səmərəli şəkildə həyata keçirmək və cəmiyyətin xüsusilə aztəminatlı təbəqələrinin həmin bazara daxilolma imkanlarının əlverişli şəkildə həyata keçirilməsi mümkün deyildir. Bu prosesin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, dövlətin bu prosesə aktiv müdaxilə etməsi vacib şərtlərdəndir. Qloballaşma şəraitində milli resurslardan istifadə etməklə kənd təsərrüfatının iqtisadi gücünün artırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilməlidir, bu da sahədə istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Hazırkı şəraitdə müxtəlif obyektiv səbəblər üzündən, nəinki postsovet respublikalarında, eləcə də dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində kənd təsərrüfatı istehsalının maliyyələşdirilməsi prosesi fermer təsərrüfatlarının xüsusi vəsaitləri hesabına müvəffəqiyyətlə reallaşdırıla bilmir. Bu əslində, kənd təsərrüfatı istehsalının spesifik xüsusiyyətlərindən, davamlı olaraq dəyişən bazar konyunkturundan bilavasitə asılı olur. Kənd təsərrüfatı istehsalının spesifik xüsusiyyətləri, ilk növbədə, onun azgəlirli olması, risklərə səmərəli şəkildə reaksiya göstərə bilməməsi, sığorta imkanlarının zəif olması, eləcə də iqlim dəyişikliklərinin əlverişli təsirə malik olması və digər amillər istehsalının maliyyələşdirilməsi prosesinin fermerlərin gücü hesabına həyata keçirilməsini məhdudlaşdırır.

Kənd təsərrüfatının risklərə çevik şəkildə uyğunlaşmaması və gəlirlərin səviyyəsinin sənaye sektoru ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə az olması, bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin sənaye sektorunda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri ilə müqayisədə daha az mənfəət əldə etmələrinə gətirib çıxarır. Hətta iqlim dəyişikliklərinin təsirinin və risklərin təsirini belə nəzərə almasaq, kənd təsərrüfatında səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərən fermer təsərrüfatı daxili imkanlar hesabına istehsalın modernləşdirilməsini həyata keçirmək iqtidarında olmur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə istifadə edilən sənaye avadanlıqlarının qiymətləri arasında tərs mütənəsnəlik mövcuddur. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları istehsal etdikləri məhsulların dəyərini, hətta xərclər belə çıxılmadan bazarda reallaşdırılan sənaye məhsullarına sərf etsələr belə, onları əldə etmək imkanına malik deyillər.

Maddi-texniki resurslar bazarında istifadə edilən maşın və avadanlıqların qiymətləri kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların dəyəri ilə müqayisədə çox yüksəkdir. Belə bir şəraitdə kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri daxili imkanlar hesabına istehsalı intensivləşdirmək və modernləşdirmək gücündə olmurlar və bu da son nəticədə, onların rəqabətə davamlı məhsul istehsal etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Aqrar sahənin inkişafında maliyyə-kredit münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş çağırışlar rəqabətə davamlı məhsul istehsalının həyata keçirilməsi zərurətindən doğur. Kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulun dəyəri ilə resursların dəyəri arasındakı qiymət disparitetinin mövcud olması, son nəticədə, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təmin olunması imkanlarını məhdudlaşdırır və bu da, nəinki geniş təkrar istehsal prosesini, eləcə də, sadə istehsal prosesinin reallaşma imkanlarını heçə endirir.

Hal-hazırda kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının zərər çəkdiqləri amillərdən biri də, mövcud suvarılmayan torpaqlardan istifadə kifayət qədər səmərəsiz xarakter daşımasıdır. Bu isə məhsuldarlığın səviyyəsinin aşağı düşməsinə və həmin sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin daha aşağı həcmdə gəlir əldə etməsinə gətirib çıxarır.[3] Odur ki, kənd təsərrüfatında infrastruktur sisteminin yenidən qurulması, eləcə də torpaqların münbitləşməsinə və suvarmaya olan ehtiyacların ödənilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər reallaşdırılmalı, kənd təsərrüfatının meliorasiyası və suvarma sistemi yenidən qurulmalıdır.

Mövcud vəziyyətin mürəkkəb xarakter daşımasını şərtləndirən amillərdən biri də, kənd təsərrüfatında sığorta sisteminin etibarlı şəkildə qurulmaması ilə bağlıdır. Bu prosesin obyektiv cəhəti yenə də, kənd təsərrüfatında risklərin səviyyəsinin yüksək olması ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatında risklərin səviyyəsi sənaye və ticarət sektoru ilə və iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə daha yüksəkdir ki, bu da, sığorta qurumlarının bu sahəni sığortalaması ilə bağlı tədbirləri həyata keçirməyə maraqlı olmamalarına gətirib çıxarır. Odur ki, kommersiya əsasları ilə və rəqabət şəraitində bazar iqtisadiyyatının maliyyə infrastrukturunu təşkil edən sığorta qurumları əslində kənd təsərrüfatına o halda sığortalama üçün stimullu ola bilər ki, onların fəaliyyəti dövlət tərəfindən yenidən sığortalansın.

Kənd təsərrüfatında istər maliyyə təminatının yenidən qurulması, istərsə də kreditləşmə prosesinin mövcud reallıqlara uyğun şəkildə həyata keçirilməsi və ən başlıcası risklərin səmərəli şəkildə sığortalınması məqsədilə zəruri-normativ aktlar qəbul edilməli və onun icra mexanizmi təmin edilməlidir.

Hazırkı şəraitdə aqrar sahənin maliyyə dayanıqlığını və eləcə də bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün mövcud normativ-hüquqi baza yetərli deyildir. Bu isə onunla bağlıdır ki, ölkə tam mənası ilə bazar iqtisadiyyatına keçdiyindən, həmin sahə üçün azad rəqabət və kommersiya yönümlü sahələrin inkişafı daha məqsədə uyğun hesab edilir. Bundan əlavə, azad rəqabət şəraitində təsərrüfat subyektləri səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərmək imkanlarına malikdirlər. Mövcud qanunlar tam mənası ilə bazar iqtisadiyyatının subyektlərinin fəaliyyətini stimullaşdırmır. Odur ki, kənd təsərrüfatının maraqlarını nəzərdə tutan hüquqi-normativ baza demək olar ki, xeyli çatışmazlıqlara malikdir. Kənd təsərrüfatında dayanıqlı inkişafı tənzimləyən mövcud qanunvericilik aktlarında isə əslində prinsipial boşluqlar mövcuddur və təbii ki, həmin boşluqlar, son nəticədə, aqrar əmtəə istehsalçılarının maraqlarının çevik müdafiəsinə gətirib çıxarmır.[5] Bundan əlavə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hüquqlarının qorunması və eləcə də onların icra mexanizmi demək olar ki, tam işlənib hazırlanmamışdır. Bu isə qanunvericilikdə olan boşluqların sayının artmasına gətirib çıxarmaqla, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının iqtisadi maraqlarının qorunmamasına səbəb olur.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatında risklərin səmərəli sığortalınması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilir və eləcə də, kommersiya bankları tərəfindən verilən kreditlərin faiz dərəcələrinin bu və ya digər hissəsi dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılır və bütün bunlar isə risklərin çevik şəkildə idarəedilməsinə gətirib çıxarmaqla, kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsinin kifayət qədər sadələşmiş prosedurlarla aparılmasına səbəb olur. Məhz belə bir şəraitdə, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları dayanıqlı inkişafa uyğun fəaliyyət göstərməklə, daxili

bazarı yerli məhsullarla nəinki təmin edir və eləcə də, xarici bazarlara rəqabətə davamlı məhsullar çıxarırlar və nəticədə, ixracın şaxələnməsinə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının həcmnin artırılması hesabına, dövlət büdcəsinə vəsait daxil olmasına səbəb olurlar. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət tərəfindən verilən dəstək, ərzaq bazarında idxal kanallarının xüsusi çəkisinin aşağı düşməsinə, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və yerli istehsalçıların gəlirlərinin artırılmasına gətirib çıxara bilər. Bu problemin səmərəli şəkildə həlli, əslində, regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə və kənd əhalisinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxara bilər. Kənd təsərrüfatının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması, həm də qiymət, struktur və maliyyə deformasiyalarının aradan qaldırılmasına gətirib çıxarmaqla, bazarda qiymət tərəddüdlərinin qarşısının alınmasına istiqamətlənir.

Xərclərin kompensasiya edilməsi, mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının pul gəlirlərinin artırılmasına və həm də istehlakçıların bu prosesdən daha çox sosial səmərə əldə etmələrinə gətirib çıxarır. İstehlakçıların sosial səmərə əldə etməsi daha çox əztəminatlı əhəli kateqoriyalarının ərzaq bazarından daha əlverişli şərtlərlə istifadə etmələrinə imkan yaradır. Beləliklə, xərclərin kompensasiya edilməsindən istehsalçıların əldə etdikləri gəlir qədər istehlakçılar da sosial səmərə əldə edir.

Məhsul istehsalına dotasiyaların verilməsi də kənd təsərrüfatına maliyyə yardımlarının göstərilməsinin mühüm şərtlərindən biri hesab edilir. Məhsul istehsalına dotasiyaların verilməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində prioritet sahələrdən məhsul istehsalının genişləndirilməsinə, ərzaq bazarının bu və ya digər daha çox perspektivli, ehtiyac duyulan məhsullar üzrə doldurulmasına etibarlı şərait formalaşdırır.

Kənd təsərrüfatında “Kooperasiya haqqında” Qanunun qəbul edilməsi və kooperasiyaya daxil olan əmtəə istehsalçıların iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması hesabına iri əmtəəlik təsərrüfatların yaradılması bu sahədə müqayisəli üstünlüklərin reallaşdırılmasında da mühüm şərtlərdən biridir. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin qurulması, iri əmtəəlik təsərrüfatların formalaşdırılması ilə bağlı maliyyə yardımları göstərilir və bu maliyyə yardımları iri təsərrüfatların üstünlüklərindən yararlanmağa gətirib çıxarır. İri təsərrüfatlar xırda təsərrüfatlar ilə müqayisədə daha çox səmərə verir. Bu, kənd təsərrüfatında həm maddi-texniki resurslardan səmərəli istifadə etməyə, eyni zamanda, aqrotexniki tədbirlərin optimal zaman kəsiyində yerinə yetirilməsinə və ən başlıcası, növbəli əkin sistemindən istifadə etməyə səbəb ola bilər ki, məhz həmin təsərrüfatlarda, istehsalın intensivləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi daha tez və yüksək iqtisadi nəticələr verə bilər.

Müasir dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansatış infrastrukturunda birjalar mühüm yer tuturlar. Birja kənd təsərrüfatı məhsullarının alqı-satqısının müasir tələblərə uyğun şəkildə təşkil edilməsində mühüm vasitə kimi çıxış edir. Birja institutunun fəaliyyəti ticarətin şəffaflığının təmin edilməsi, məhsulların real bazar qiymətlərinin formalaşdırılması, vasitəçilərin sayının minimuma endirilməsi, möhtəkirlik amillərinə yol verilməməyi hesabına qiymətlərin endirilməsi, əmtəə bazarlarının konyukturasının təhlili, informasiya təminatının yaxşılaşdırılması baxımından, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorda birja bazar infrastrukturunun elementi kimi hələ formalaşmamışdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün əvvəllərində bu məsələ ilə bağlı müzakirələr aparılmasına və kənd təsərrüfatının islahatı və inkişaf etdirilməsi üzrə dövlət tərəfindən qəbul edilən bir sıra strateji sənədlərdə öz əksini tapmasına baxmayaraq, reallıqda həmin dövrdə bu sahədə bir irəliləyiş olmamışdır. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının birja ticarətinin tətbiqinin məqsədə uyğunluğu fikri öz aktuallığını itirməmişdir. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda əmtəə birjalarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasının, birja fəaliyyətinin genişləndirilməsinin dəstəklənməsi nəzərdə tutulmuşdur.[2]

Hazırda aqrar sahənin ən ciddi problemlərindən biri də, qiymət məsələsidir.

Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar respublikada qiymətlər sərbəstləşdirilmişdir. İndi ölkədə əsasən azad bazar və müqavilə qiymətləri fəaliyyət göstərir. Bu

qiymətlər, bazarda tələblə təklifin və rəqabət mexanizminin təsiri altında formalaşır.

Araşdırmalar göstərir ki, aqrar bazarın maliyyə baxımından geniş imkanlara malik olması onun subyektlərinin istehsalat təsərrüfat fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Aqrar bazar strukturunda kənd təsərrüfatı müəssisələri nəzərəcarpacaq xüsusi çəkiyə malikdir. Məhz bu baxımdan da, kənd təsərrüfatı istehsalının maliyyə nəticələrinin gəlirlə yekunlaşması aqrar bazarda daxili maliyyə resurslarının genişlənməsində aparıcı rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar bazar seqmentlərində maliyyə-büdcə münasibətlərinin səmərəli formalaşması kənd təsərrüfatı məhsullarının iqtisadi səmərəliliyinin yekun göstəricisindən, başqa sözlə, kənd təsərrüfatı məhsulları satışının rentabellik səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Aqrar bazar seqmentlərində məhsul satışının zərərlə yekunlaşması bu qurumun səmərəli fəaliyyət göstərmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Araşdırmalar göstərir ki, hal-hazırədək milli iqtisadiyyatda, o cümlədən aqrar sektorda qiymətlərin subsidiya vasitəsi ilə tənzimlənməsi nəzərdə tutulmayıb. Belə ki, yüksək kondisiyalı toxum istehsal etmək üçün dövlət toxumçuluq müəssisələrinə subsidiya verə bilər. Halbu ki, inkişaf etmiş xarici ölkələrdə fermerlərin xərclərində dövlət subsidiyasının xüsusi çəkisi 50-70% təşkil edir. Yaxşı olardı ki, respublikamızda da ən zəruri ərzaq və xammal məhsullarının istehsalına çəkilən xərclərin 20-30 faizi “Neft fondu”nda yığılan vəsait hesabına ödənilsin. Bu tədbir kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin səviyyəsini stabiləşməsinə və istehsalçıların gəlirlərinin artmasına zəmin yaradar.

Avropa Birliyi ölkələrində son illər fermerlərin xərclərində dövlət subsidiyasının xüsusi çəkisi 49%, Finlandiyada 71%, Norveçdə 77%, İsveçdə 59% və Yaponiyada 66% təşkil edir. Bir hektar torpaq sahəsi hesabı ilə kənd təsərrüfatının inkişafına ABŞ-da 69, Kanadada 83, Avropa Birliyi ölkələrində 943 və İsveçdə 4214 ABŞ dolları dövlət subsidiyası verilmişdir.[7] Yaponiya və Cənubi Koreya hökumətləri kənd təsərrüfatının inkişafına ayrılan subsidiyanı heç vaxt azaltmamış və ləğv etməmişdir.

Beynəlxalq ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə, hər il ABŞ-da istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərinin 20%-i, Kanadada 25%-i, İsveçdə 50%-i, Finlandiyada 65%-i, Norveçdə 75 %-i və Yaponiyada 80 %-i həcmində kənd təsərrüfatının inkişafına subsidiya verilir.[6]

ABŞ-da orta hesabla hər il 55 mlrd. dollar büdcədən kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılmasına vəsait xərclənmişdir. Bu məbləğ ABŞ-n bütün federal büdcə xərclərinin 4,5%-i və ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərinin 27 %-nə bərabərdir. ABŞ-da əkin yerinin hər bir hektarı hesabı ilə kənd təsərrüfatının inkişafına hər il 410 dollar dövlət subsidiyası verilir.

Aqrar sahədə maliyyə dayanıqlığının formalaşdırılması üçün aşağıdakı mənbə və elementlərə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir:

kənd təsərrüfatında istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin rentabelli başa çatdırılması, kənd təsərrüfatında əldə edilən ümumi gəlirin və mənfəətin həcmi artırılması;

aqrar sahəyə büdcə subsidiyalarının həcmi artırılması və kompensasiyaların verilməsi;

Bu mənbə, kənd təsərrüfatında zərərlə işləyən təsərrüfat subyektlərinə kompensasiya edilməsini və onların maliyyə müflisləşməsinin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rol oynayır və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində bir qayda olaraq, ir miqyaslı maliyyə proqramları və investisiya proqramları şəklində həyata keçirilir. Bu tip investisiya proqramları ilk növbədə, kənd təsərrüfatında prioritet sahələrin inkişafına, o cümlədən torpaqların meliorasiyasının və irriqasiyasının həyata keçirilməsinə, şoranlaşmanın qarşısının alınmasına, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların elit toxum sortları və məhsuldar heyvan cinsləri ilə təmin olunmasını nəzərdə tutur.

kənd təsərrüfatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi

Kənd təsərrüfatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi kənd təsərrüfatının inkişafında əlavə vəsait mənbəyi ola bilər. Bu tip investisiyalar ilə dövlət investisiyalarının qarışığı fonunda kənd təsərrüfatında birgə müştərək müəssisələrin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Belə ki, kənd təsərrüfatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi və eləcə də, dövlət investisiyalarının qarışığı əsasında birgə müştərək müəssisələrin yaradılması hesabına, istehsal edilən kənd təsərrüfatı və emal

sənayesi məhsullarının xarici bazara çıxış imkanları mövcud ola bilər. Bu isə kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların xarici bazara çıxışı hesabına ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasına və dövlət büdcəsinə əlavə vəsait daxilolmasına geniş imkanlar açır.

kənd təsərrüfatında risklərin sığortalanması və kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının sığortalanması ilə bağlı tədbirlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının həyata keçirdikləri fəaliyyət yüksək riskli hesab edilir. İqlim şərtləri kənd təsərrüfatının inkişafı üçün stabil şərait yaratmır. Əlverişsiz iqlim şəraitində fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçıları məhsuldarlığın yüksəldilməsinə nail ola bilmir və bu da, kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər. Məhz bunun nəticəsidir ki, kənd təsərrüfatına daxili investorlar və eləcə də, xarici investorların vəsait qoyması ilə bağlı kifayət qədər güclü tərəddüdlər mövcud olur və bu tərəddüdlər, aqrar sahədə davamlı inkişafın həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaratmır. Kənd təsərrüfatında sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır ki, bu da, kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sığorta qurumlarının iqtisadi sığortalanmasına və dövlət tərəfindən bu sahəyə dəstək göstərilməsini və stimullaşdırıcı tədbirlərin genişləndirilməsini obyektiv zərurətə çevirir.

Bu səbəbdən, kənd təsərrüfatının infrastruktur sisteminin inkişafına yönləndirilmiş tədbirlərin tətbiqi və bu məqsədlə maliyyələşmə proqramları zəruridir. Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatında infrastruktur sisteminin inkişafı ilə bağlı kifayət qədər lənglik müşahidə edilir. Belə ki, kənd təsərrüfatında infrastruktur sistemi kifayət qədər zəif inkişaf etmişdir və bundan əlavə, satış infrastrukturunu, daha doğrusu, aqrar bazar infrastrukturunun zəif olmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Beləliklə, kənd təsərrüfatında həyata keçirilən iri miqyaslı maliyyələşmə proqramlarının mühüm tərkib hissəsini də infrastruktur sisteminin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər təşkil etməlidir.

Aqrar sahədə maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsi, əslində dövlətin aqrar siyasətinin və o cümlədən kənd təsərrüfatına dövlət qayğısının mühüm tərkib hissəsini təşkil etməlidir. Kənd təsərrüfatına dövlət qayğısı, əslində əmtəə istehsalçılarının zərərlərinin nəinki kompensasiya edilməsinə və eləcə də infrastrukturun inkişafına və yerli əmtəə istehsalçılarının xarici bazara çıxış imkanlarının qurulmasına bilavasitə istiqamətlənməlidir.

Aqrar sahədə maliyyə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda, ixrac potensialının genişləndirilməsinə istiqamətlənməli, həm də müqayisəli üstünlüklərə və rəqabət qabiliyyətinə malik olan məhsul istehsalının artırılmasına hədəflənməlidir. Respublikamızda müqayisəli üstünlüklərə və rəqabət qabiliyyətinə malik olan məhsulların istehsal edilməsi, onların xarici bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə əlverişli şərait yarada bilər ki, bu da istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində və eləcə də, ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bütün bunlar, ölkəmizdə ixrac coğrafiyasının genişləndirilməsinə və idxalın həcmində aşağı düşməsinə də gətirib çıxaracaqdır. Aqrar sahədə maliyyə münasibətlərinin düzgün qurulması hesabına idxalı əvəzetmə siyasətinin reallaşdırılmasına da diqqət yetirilməlidir. Xüsusilə, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının idxalının həcmində aşağı salınması hesabına dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitə qənaət edilməsi mümkündür ki, bu da, iri həcmli infrastruktur sistemlərinin inkişaf etdirilməsinə və digər istehsal təyinatlı proqramların reallaşdırılmasına yönəldilə bilər.

Apardığımız araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, səmərəli aqrar-ərzaq bazarın formalaşdırılması, aqrar bazarda maliyyə-büdcə münasibətlərinin stabilləşdirilməsi dövlət tərəfindən çevik aqrar siyasətin həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ona görə də, aqrar siyasətin başlıca hədəfi kənddə çoxukladlı iqtisadiyyat formalaşdırmaqdan, daxili bazarın səmərəli şəkildə qorunmasına nail olmaqdan, əhalinin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan tələbatını yerli istehsal hesabına təmin etməkdən ibarət olmalıdır.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kapital resurslarına olan ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 yanvar tarixli “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” sərəncamına müvafiq olaraq taxıl istehsalçılarına hər hektar əkilən torpaq sahəsinə görə 80 manat məbləğində subsidiya ödənilməsi təmin

edilmişdir.[1] Bu proses 2007-ci ildən hal-hazıradək davam etdirilməkdədir. Ümumilikdə götürdükdə, dövlət tərəfindən həyata keçirilən zəruri tədbirlər və proqramlar, son nəticədə, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda, son illər kənd təsərrüfatına ayrılan vəsaitlərin səviyyəsinin artması, bütövlükdə, milli iqtisadiyyata yatırılan investisiyaların strukturunda aqrar sahənin xüsusi çəkisinin nisbətən yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 2000-2010-cu illərdə kənd təsərrüfatının məcmu investisiyaların strukturunda xüsusi çəkisi 1% hədlərində dəyişirdisə, hal-hazırda bu göstərici 3%-ə qədər yüksəlmişdir.[2] Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu da sahədə uğurlu geniş təkrar istehsal prosesinin reallaşdırılması üçün kifayət deyildir.

Təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatında iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmasına istiqamətlənmiş stabilləşdirmə və inkişaf proqramlarının məqsədli maliyyələşmə proqramlarının həyata keçirilməsi bütövlükdə sahənin bazar konyukturundan asılılığının aradan qaldırılmasına əlverişli şərait yaradır. Bu proses postsovet respublikalarında və Şərqi Avropa ölkələrində də uğurla həyata keçirilir. Belə ki, 2000-ci ildən etibarən Rusiya Federasiyasında federal büdcədən və digər mənbələrdən ayrılan vəsaitlərə əsaslanan müxtəlif regional proqramlar işlənib hazırlanır ki, bu proqramlar da son nəticədə ölkənin aqrar ərzaq bazarlarının tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına ödənilən kompensasiyaların, eləcə də buğda və çəltik səpininə görə ödənilən subsidiyaların həcmnin artması taxıl əkinə altında olan sahələrin və taxıl istehsalının əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına imkan vermişdir.

Dövlət kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına yardımlar, subsidiyalar kimi birbaşa vasitələrdən əlavə, dolayı təsirlər vasitəsi ilə də stimullaşdırır ki, belə təsirlərə, ilk növbədə, vergi güzəştləri aid edilir. 2001-ci il 27 noyabrda qəbul olunmuş “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştləri verilməsi haqqında” Qanunun qüvvədə olma müddəti 2008-ci il 25 noyabr tarixli qanunla 01 yanvar 2014-cü ilə qədər, 2013-cü il 22 noyabr tarixli qanunla isə daha 5 il müddətinə uzadılmışdır. Bu qanunlara əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan fiziki şəxslər əlavə dəyər vergisi və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən əmlak vergisi, hüquqi şəxslər isə bunlardan əlavə, hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisi və sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi ödəməkdən azad olunurlar.

Aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadi səmərəliliyinə təsir göstərən digər vergilər - əlavə dəyər vergisi (ƏDV) və mənfəətdən vergidir. Emal zavodlarının fəaliyyəti üçün məhdudlaşdırıcı amilə çevrilmiş ƏDV və mənfəətdən vergi yükü azaldılmalıdır. İlkin emal sənayesində satışın həcmi hazırda ən aşağı səviyyədə olduğundan və zavodların əksəriyyəti tam gücü ilə işləmədiyindən, bu sahədən dövlət büdcəsinə real vəsait cəlb etmək qeyri-mümkündür. Digər tərəfdən, müəssisələr müəyyən miqdarda satış həyata keçirdikdə də əməliyyatları bank sistemindən kənarda, yəni nəgđ yolla aparmağı və vergidən yayınmağı üstün tuturlar.

İlkin emal sənayesinə münasibətdə vergi siyasətinin əsas məqsədi nə yolla olursa-olsun büdcəyə vəsait cəlb etmək deyil, satış dövriyyəsinin və real mənfəətin artırılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Başqa sözlə, dövlət emal sənayesinə nəzərən, gəlirlərin bölgüsü funksiyasından daha çox, resursların sahələrarası paylanması və stimullaşdırma funksiyasını yerinə yetirməlidir. Dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi, bu məqsədlə repressiv vergilərin tətbiqi ən səmərəli üsuldur. ƏDV və aksizlər proporsional vergilərdir, yəni vergi tutma obyektinin həcmindən asılı olmayaraq, vergi dərəcəsi sabit qalır. Repressiv vergilərin tətbiqində isə vergitutma obyektinin həcmi artdıqca, vergi dərəcəsi azalır. Bu halda, daha az vergi ödəmək imkanı istehsalçıyı satış dövriyyəsinə və mənfəətin mütləq kəmiyyətini artırmağa stimullaşdırır. Bunu nəzərə alaraq, üzüm emalı və şərabçılıq sənayesi müəssisələrində repressiv dərəcələrlə hesablanan ƏDV və mənfəətdən verginin tətbiqi təklif olunur.

Aksiz ödənişləri sahəsində ayrı-ayrı məhsullar üzrə bazar strukturu ilkin və təkrar emal sahələri arasında itisadi münasibətlər nəzərə alınmaqla, çevik vergi siyasəti yürüdülməlidir. Başqa sözlə, vergi yükü daha rentabelli məhsulların və sahələrarası münasibətlərdə öz şərtlərini diktə etmək imkanına malik olan müəssisələrin üzərinə yönəldilməlidir. Burada isə başlıca məqsəd - ilkin emal müəssisələrinin mənafeələrinin qorunması olmalıdır.

İqtisadiyyatın strateji əhəmiyyətli sahəsi kimi kənd təsərrüfatının inkişaf proqramlarına müvafiq olaraq həyata keçirilən tədbirlər bir qayda olaraq dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsindən ödənilən yardımlar əsasən yanacaq-enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin artımının kompensasiya edilməsinə və eləcə də mineral gübrələrin güzəştli qiymətlərlə əldə edilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Bununla belə, kənd təsərrüfatında geniş təkrar istehsal prosesinin uğurla həyata keçirilməsi, bütövlükdə sahənin dinamik inkişafının təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin icrası maliyyə təminatında problemlərin aradan qaldırılmasını tələb edir. Bu xüsusilə mövsümi situasiyalarda kənd təsərrüfatı məhsullarının yığımında itkilərin yaranmasına, eləcə də aqrotexniki tədbirlərin optimal zaman kəsiyində yerinə yetirilməməsi səbəbindən, məhsuldarlığın azalmasına və digər problemlərin yaranmasına səbəb olur. Məhz bu qəbildən olan destruktiv tendensiyalar, kənd təsərrüfatında ekstensiv faktorların təsir gücünün yüksəlməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.[4] Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi onların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının artırılmasını tələb edir.

Nəticə:

Kənd təsərrüfatı istehsalının spesifik xüsusiyyətləri, ilk növbədə, onun azgəliqli olması, risklərə səmərəli şəkildə reaksiya göstərə bilməməsi, sığorta imkanlarının zəif olması, eləcə də iqlim dəyişikliklərinin əlverişli təsirə malik olması və digər amillər istehsalının maliyyələşdirilməsi prosesinin fermerlərin gücü hesabına həyata keçirilməsini məhdudlaşdırır.

Kənd təsərrüfatında risklərin səviyyəsi sənaye və ticarət sektoru ilə və iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə daha yüksəkdir ki, bu da, sığorta qurumlarının bu sahəni sığortalaması ilə bağlı tədbirləri həyata keçirməyə maraqlı olmamalarına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət tərəfindən verilən dəstək, ərzaq bazarında idxal kanallarının xüsusi çəkisinin aşağı düşməsinə, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və yerli istehsalçıların gəlirlərinin artırılmasına gətirib çıxara bilər. Kənd təsərrüfatının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması, həm də qiymət, struktur və maliyyə deformasiyalarının aradan qaldırılmasına gətirib çıxarmaqla, bazarda qiymət tərəddüdlərinin qarşısının alınmasına istiqamətlənir.

Məhsul istehsalına dotasiyaların verilməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində prioritet sahələrdən məhsul istehsalının genişləndirilməsinə, ərzaq bazarının bu və ya digər daha çox perspektivli, ehtiyac duyulan məhsullar üzrə doldurulmasına etibarlı şərait formalaşdırır. Aqrar bazar strukturunda kənd təsərrüfatı müəssisələri nəzərəcarpacaq xüsusi çəkiyə malikdir. Məhz bu baxımdan da, kənd təsərrüfatı istehsalının maliyyə nəticələrinin gəlirlə yekunlaşması aqrar bazarda daxili maliyyə resurslarının genişlənməsində aparıcı rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 23.01.2007.
2. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilməsi haqqında <https://e-qanun.az/framework/15320>
3. Aliyev İ.H., Məmmədova Ş.Ə. Aqrar sahənin inkişafının əsas maliyyə mənbələri. Bakı, Elm, 2007, 227s.
4. Sadiqov M.M. Maliyyə potensialı: formalaşma və aqrar sahənin prioritetliyi. Bakı, Aqrar Universiteti, 2009, 294 səh.
5. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı, 2004, s.53
6. Talıbova R.H. Kənd təsərrüfatında maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri “Müstəqil Azərbaycan Respublikası üçüncü minilliyin birinci yüzilliyində” mövzusunda elmi – praktiki konfransın tezisləri (26 may 2001 – ci il) Bakı 2001
7. Финансовое обслуживание аграрного сектора в Нидерландах. - Экономика сельского хозяйства России, 1995, № 1. с. 31-32.
8. Шайкин В.В., Ахметов Р.Г. Развитие сельской местности. Теория и практика. Москва, 2001. İngiliz dilində, s.93.

Asif Mirlazım oğlu MUSTAFAYEV

AR Elm və Təhsil Nazirliyi

İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: asif5252@rambler.ru

**AZƏRBAYCANDA XİDMƏT SAHƏLƏRİNDƏ İNNOVASIYA MENECMENTİNİN
TƏTBİQİ İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Xülasə

Təqdim olunmuş məruzədə əsas diqqət innovasiya menecmentinə verilmişdir. Ümumilikdə innovasiya menecmentinin xarakterik xüsusiyyətləri və beynəlxalq miqyasda onun tətbiqi ilə bağlı dəyərləndirmələr edilmişdir. Xüsusən də qabaqcıl ölkələrin təcrübələrinə baxılmışdır. Bundan başqa məruzədə Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya menecmentinin inkişaf problemləri göstərilmiş və xidmət sahələrinin inkişafında onun rolu əsaslandırılmışdır. Ümumilikdə qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına innovasiya menecmentinin tətbiqi üçün yetərli dərəcədə imkanlar vardır ki, son illərdə dövlətin bu istiqamətdə atdığı addımları misal göstərə bilərik.

Açar sözlər: innovasiya menecmenti, xidmət sahələri, layihə, inkişaf.

Giriş:

İnnovasiya menecmenti, bir təşkilatda innovasiyaların idarəedilməsi prosesidir. Bu proses, şirkətin səmərəliliyini, məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edəcək yeni fikirlərin, texnologiyaların, məhsulların və xidmətlərin yaradılması və tətbiqini daxil edir.

İnnovasiya menecmenti bir sıra aspektləri əhatə edir, bunlar arasında:

İnnovasiya strategiyasının inkişafı: bazar ehtiyaclarını və yenilik potensialını müəyyənləşdirmək, hədəfləri müəyyənləşdirmək və onlara çatmaq üçün mənbələri planlaşdırmaq.

Fikir və yeniliklərin idarəedilməsi: fikir yaratmaq prosesinin yaradılması və idarəedilməsi, gələcək inkişaf üçün fikirlərin seçilməsi, yeni məhsul və xidmətlərin sınaqdan keçirilməsi və bazar çıxarılması.

İnnovativ layihələrin idarəedilməsi: İnnovativ layihələri uğurla başa çatdırmaq üçün resursların planlaşdırılması, təşkil edilməsi, nəzarət edilməsi və idarəedilməsi.

Bilik idarəetməsi: yeni məhsul və xidmətlərin inkişafına və tətbiqinə kömək edə biləcək bilik və təcrübənin idarəedilməsi.

İnnovasiya mədəniyyəti: yenilikləri və yeni fikirləri təşviq edən bir mədəniyyətin yaradılması və inkişafı.

Xarici maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı əlaqə: bilik və təcrübə mübadiləsi təşkil etmək və yenilikçi layihələri birgə inkişaf etdirmək üçün tərəfdaşlar, təchizatçılar, müştərilər və digər maraqlı tərəflərlə əlaqə qurmaq.

İnnovasiya menecmenti, yeniliklərin daha effektiv bir şəkildə idarə edilməsini təmin etmək üçün rəqəmsal platformalar, süni intellekt, məlumat analitikası kimi müasir texnologiyaların və alətlərin istifadəsini də əhatə edir.

İnnovasiya menecmenti, rəqabətin daha da gücləndiyi müasir iş dünyasında şirkətlər üçün əsas uğur amilidir. Yeni məhsul və xidmətləri daha sürətli və effektiv bir şəkildə yarada və tətbiq edə bilən şirkətlərin bazarda uğur qazanma şansı daha yüksəkdir.

Əsas mətn:

Xidmət sahələrində innovativ menecmentin tətbiqi şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mühüm amildir.

Xidmət sənayesində innovativ menecmentin tətbiqi xidmət keyfiyyətini yaxşılaşdırır, məhsuldarlığı artırır və xərcləri azaldır. Biləcək yeni texnologiyaların, metodların və proseslərin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini əhatə edir. Buraya rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi,

sifariş emal proseslərinin təkmilləşdirilməsi, müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılması, yeni xidmətlər və məhsulların yaradılması və s. daxildir.

A. Corchero, E. Martinez-Ros və G. Merono-Cerdanın araşdırmalarına görə, innovasiya menecmentinin tətbiqi xidmət şirkətlərinin rəqabət qabiliyyətinin artmasına və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin artmasına səbəb ola bilər. Tədqiqat göstərdi ki, xidmət sahələrində innovativ menecmentin uğurla tətbiqi müştəri məmnuniyyətinin artmasına, şirkətin brendinin yaxşılaşmasına, xərclərin azalmasına və mənfəətin artmasına səbəb olur [1, səh. 47].

Bununla birlikdə, xidmət sektorunda innovativ menecmentin tətbiqi də yeni texnologiyaların və metodların tətbiqi təcrübəsinin olmaması, tədqiqat və inkişafın yüksək xərcləri, proseslərin təşkilində çətinliklər və s. kimi bir sıra maneələrlə üzləşir.

Xidmət sahələrində tətbiq olunan innovativ idarəetmə sahəsində lider olan bir sıra ölkələr vardır. Bununla birlikdə, ABŞ, Yaponiya və Avropa Birliyinin bəzi ölkələrini misal göstərə bilərik.

ABŞ xidmət sektorunda yeni texnologiyaların və innovativ proseslərin inkişafı sahəsində liderdir. Xüsusilə burada informasiya texnologiyaları, tibb, turizm və otel biznesi kimi sahələr inkişaf etmişdir. ABŞ-da bir çox İnkubator və sürətləndirici var, burada yeni ideyalar və texnologiyalar inkişaf etdirilir, sonra xidmət sektorunda uğurla tətbiq olunur.

Yaponiya eyni zamanda xidmət sahələrində innovativ idarəetmə sahəsində aparıcı ölkələrdən biridir. Yaponiya robot texnikasını fəal şəkildə inkişaf etdirir və yeni müştəri xidməti konsepsiyalarını inkişaf etdirir. Yaponiyada otel biznesində, eləcə də restoran biznesində müştəri xidmətinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün texnologiyalar tətbiq edilmişdir.

Avropa İttifaqı xidmət sahələrində innovativ menecmenti də fəal şəkildə inkişaf etdirir. Turizm biznesi, tibb və maliyyə xidmətləri xüsusilə burada uğurla inkişaf edir. Avropada müştəri xidmətinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və xidmətlərin göstərilməsi xərclərinin azaldılmasına yönəlmiş çoxsaylı layihələr hazırlanmışdır [2, səh.157-158].

Bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya menecmentinin tətbiqi səviyyəsi nisbətən aşağıdır.

Ümumdünya əqli Mülkiyyət Təşkilatı (Dünya İntellektual Mülkiyyət Təşkilatı) tərəfindən Cornell Universiteti və INSEAD Business School ilə birlikdə nəşr olunan Qlobal İnnovasiya indeksi 2021-ə görə, Azərbaycan innovasiya indeksinə görə dünyanın 132 ölkəsi arasında 95-ci yerdədir. Bu, Azərbaycan iqtisadiyyatının innovativ inkişaf səviyyəsinin yetərli olmadığını göstərir [3]. Lakin son illərdə Azərbaycan hökuməti ölkədə innovasiyaların dəstəklənməsi və innovativ iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, 2016-cı ildə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı Agentliyi yaradılıb, o cümlədən innovativ layihələrin dəstəklənməsi ilə məşğul olur. 2017-ci ildə Milli İnnovasiya və Sahibkarlıq Mərkəzi yaradıldı və iqtisadiyyatın innovativ inkişafına dəstək tədbirlərini özündə cəmləşdirən "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası qəbul edildi [4].

Həmçinin son illərdə Azərbaycanda innovativ layihələrə, xüsusilə informasiya texnologiyaları, tibb və ekologiya sahələrinə investisiyaların artması müşahidə olunur. Məsələn, 2021-ci ildə Azərbaycan hökuməti ölkədə innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsini hədəfləyən Milli İnnovasiya Fondunun fəaliyyətə başladığını elan edib.

Beləliklə, bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya menecmentinin tətbiqi səviyyəsi hələ də nisbətən aşağı olsa da, dövlət innovasiyaları dəstəkləmək və innovativ iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün addımlar atır.

Nəticə:

Azərbaycanda xidmət sektorunun inkişafında innovativ menecmentin tətbiqinin qiymətləndirilməsi bir neçə göstərici üzrə aparılı bilər.

Xidmət sektorunda innovativ fəaliyyət səviyyəsi. Bu, Azərbaycanda xidmət sahəsində inkişaf etdirilən və uğurla tətbiq olunan yeni layihə və texnologiyaların sayı ilə ölçülə bilər.

İnformasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsi və xidmət sektorunda tətbiqi. Bu, fəaliyyətlərində yeni texnologiyalardan istifadə edən şirkətlərin sayı, həmçinin internetin əlçatanlıq səviyyəsi və ölkədə elektron ticarətin inkişafı ilə ölçülür.

Müştəri xidmətinin keyfiyyət səviyyəsi. Müştərilərin xidmət məmnuniyyəti və sədaqət səviyyəsi ilə ölçülür.

Xidmət sektoruna investisiya səviyyəsi. Xidmət sektorunun inkişafına yönəlmiş investisiyaların həcmi və onların səmərəliliyi ilə ölçülür.

Rəqabət səviyyəsi. Digər ölkələr və bölgələrlə və ayrı-ayrı xidmət sektorlarının inkişaf səviyyəsi ilə müqayisədə ölçülür.

Azərbaycanda xidmət sektorunun inkişafında innovativ menecmentin tətbiqinin daha konkret qiymətləndirilməsi üçün araşdırma aparmaq, biznes nümayəndələri və hökumət orqanları ilə müsahibə aparmaq, statistik və analitik hesabatların məlumatlarını öyrənmək, həmçinin bu sahədə ekspert və analitiklərin rəy və tövsiyələrinə müraciət etmək olar.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Corchero, A., Martinez-Ros, E., & Merono-Cerdan, G. (2019). Innovative Management in Service Industries: A Literature Review. Sustainability, 11(13), 3711. (<https://www.mdpi.com/2071-1050/11/13/3711/pdf>)
2. Bereznoi, A., & Semenov, A. (2018). Innovation management in service sector: International experience. Journal of International Studies, 11(3), 155-171. (https://www.jois.eu/files/22_2018_V11_I3_P155_Bereznoi.pdf)
3. https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2021/.
4. <https://www.azerbaijan.az/en/economy/investment/innovations/>.

Sevda VƏLİYEVƏ

i.f.d. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Dosenti,
E-mail: velieva-sevda@mail.ru

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAF PRIORİTETLƏRİ

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatı istehsalının ölkənin ərzaq təhlükəsizliyində əhəmiyyətli rol oynaması vurğulanaraq, dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrini gücləndirməsi, intensiv texnologiyalardan istifadə edilməsi hesabına onların xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kooperasiya əsasında iri təsərrüfatların yaradılması zərurəti əsaslandırılır. Həmçinin aqrar sahədə modern istehsal prosesinin qurulması, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, istehsalçıların maliyyə resursları ilə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi və bu sahədə qarşıya çıxacaq risklərin düzgün qiymətləndirilməsi üzrə mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, torpaq resursları, aqrar bazar, investisiya cəlbediciliyi, xarici investisiyalar, torpaqların münbitləşdirilməsi, innovasiyalı istehsal, intensiv texnologiyalar, rentabellik, maya dəyəri, ixrac yönümlü istehsal, suvarma və meliorasiya təminatı,.

Əsas mətn:

Kənd təsərrüfatının istehsalının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması son nəticədə bu sahədə istehsal edilən məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını, keyfiyyətinin yüksəldilməsini ön plana çəkir. Kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın səviyyəsi bütövlükdə aqrar sahədə rəqabətə davamlı inkişafa nail olunmasına imkan vermir.

Torpaq resursları əsas istehsal vasitəsi kimi çıxış etməsi, onun münbitliyinin mühüm rol oynaması və eləcə də, torpağın həcmünün məhdud xarakter daşması, məhz torpaq resurslarından səmərəli istifadə edilməsini tələb edir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyində əhəmiyyətli rol oynayan

taxılçılıqda məhsuldarlığın ortalama səviyyəsi demək olar ki, hər hektarıdan 30-32 sentnerdir. Bəzi rayonlarda (Abşeron, Xızı) bu göstərici daha aşağıdır. Bu isə yararlı torpaq resurslarının daha çox taxılçılıq altında becərilməsinə gətirib çıxarır və digər sahələrdə məhsul istehsalının səmərəli yerləşdirilməsinə zəmin yaratmır.

Əmtəə istehsalçılarının sərəncamında olan orta torpaq sahəsinin həcmi bəzi hallarda 2 və 3 hektarı da keçmir. Bu isə növbəli əkin sisteminin tətbiqinə, eləcə də texniki resurslardan və torpaq resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə imkan vermir. [3]Kənd yerlərində yaşayan əhalinin əksəriyyətində torpaq bölgüsü hesabına əldə edilən torpaq payları bir sıra hallarda natural təsərrüfatçılığın inkişafı baxımından da yetərli deyil.

Kənd təsərrüfatında istehsalın inkişafı üçün əsas amil torpaq resurslarının könüllülük əsasında birləşdirilməsinə yönəldilməlidir və bu ilk növbədə, dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələri hərəkətə gətirilməli, əmtəə istehsalçılarının iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması ön plana çəkilməlidir. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının sərəncamında olan torpaq sahələrinin həcmnin genişləndirilməsi, daha doğrusu, onların kollektiv təsərrüfatlarda birləşdirilməsi ilə bağlı zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatında kooperasiya ilə bağlı qanunun qəbul edilməsi və kooperasiyaya daxil olan kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinə də ehtiyac vardır. Kooperasiyada kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üçün yardım sisteminin diferensiallaşdırılması, daha fərqli, yəni iri həcmdə yardımların tətbiq edilməsi bu sahədə uğur əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər.

İri əmtəəlik təsərrüfatların yaradılması nəticə etibarilə, həmin təsərrüfatlarda istehsal edilən məhsulların həcmnin artırılmasına və onların daxili bazarın tələbatlarının ödənilməsinə gətirib çıxara bilər və həmin məhsullar üzrə onların xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını da reallaşdırmaq olar. Bu isə son nəticədə, dövlət büdcəsinə əlavə vəsait daxil olmasını təmin etməklə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafına da mühüm tövə verə bilər.

Aqrar sahənin inkişafı kənd təsərrüfatı və onunla qarşılıqlı əlaqəyə malik olan sahələrin biznes və investisiya cəlbediciliyinin artırılmasını da tələb edir. Kənd təsərrüfatının biznes və investisiya cəlbediciliyinin aşağı olmasının nəticəsidir ki, bu sahəyə xarici investorların yönəldilməsi mümkün olmur. Aqrar sahəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, ilk növbədə torpaqların münbitləşdirilməsinə və məhsuldarlığın yüksəldilməsinə gətirib çıxara bilər.

Kənd təsərrüfatı məhsullarından əldə edilən pul gəlirlərinin artırılması fermerlər tərəfindən istehsal edilən məhsulların xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsindən və onların emal müəssisələri ilə integrasiya münasibətlərinin inkişaf etdirilməsindən də bilavasitə asılıdır. Satış kanallarında gəlirlərin artırılması, son nəticədə, kənd təsərrüfatı məhsullarının vaxtında reallaşdırılmasına, aqrar əmtəə istehsalçılarının öz fəaliyyətinin genişləndirməsinə gətirib çıxarar. Respublika əhalisinin təxminən yarısının bölgələrdə yaşaması və məşğul əhalinin 40%-nin kənd təsərrüfatında çalışdığını nəzərə alsaq, qeyri-neft sektorunun inkişafı fonunda kənd təsərrüfatının sürətli inkişafına nail olunması dövlət büdcəsinə əlavə vəsait qaynağı hesab edilə bilər.

XXI əsrin ortalarından etibarən ölkənin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində yerli istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi daha vacibdir. Belə ki, 2050-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin təxminən 60-70% həcmində artacağı gözlənilir. [7] İstehsalının intensivləşdirilməsinə, aqrar sahədə müasir texnologiyaların qurulmasına, innovasiyalı istehsal prosesinin reallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ölkənin idxal asılılığının azaldılması, ilk növbədə, aqrar sahədə iri təsərrüfatların yaradılması və bu sahəyə vəsaitin artırılmasından asılıdır.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev çıxışlarında vurğulayıb ki, respublikamızda kənd təsərrüfatı üzrə məhsul istehsalının artırılmasına və ölkənin ərzaq təminatının 100% daxili mənbələr hesabına ödənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təbii ki, bu zaman intensiv texnologiyalardan istifadə edilməsi hesabına ekstensiv amillər əsasında məhsul istehsalının artırılmasının qarşısı alınmalıdır. İstifadə edilən torpaq resurslarının həcmnin məhdud olduğunu nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatında

intensiv texnologiyaların tətbiqi hesabına məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsinə və ixrac potensialının genişləndirilməsində əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olunmalıdır.

Aqrar sahənin inkişafı əsas etibarilə aşağıdakı prinsipial vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb edir:

aqrar istehsalın inkişaf prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi

- kənddə bazar və sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi
- kəndin sənayeləşdirilməsi və innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsi üçün səmərəli dövlət dəstəyi sisteminin formalaşdırılması

• aqrar biznes və kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin artırılması üçün sosial-iqtisadi şəraitin yaradılması

- aqrar istehsalın iqtisadi artımının təmin edilməsi üçün innovasiyalı modelin formalaşdırılması;
- müasir tələblərə cavab verən yeni texniki və texnoloji bazanın yaradılması
- aqrar istehsalı elm, kadr və informasiya təminatının formalaşdırılması
- aqrar sahədə səmərəli torpaq bazasının formalaşdırılması
- ətraf mühitin mühafizəsinin təşkili və ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsalının həyata keçirilməsi.

Aqrar sahədə modern istehsal prosesinin qurulması, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, dayanıqlı iqtisadiyyata nail olunması hesabına aqrar sahənin rentabelliyyəsinin yüksəldilməsini təmin etmək mümkündür ki, bu da ixracın həcmi, çeşidinin və strukturunun təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli mənbə kimi çıxış edə bilər.

Aqrar sahənin sürətli inkişafına nail olunması ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması ərəfəsində aqrar sahədə baş verən neqativ tendensiya və səmərəli şəkildə kompensasiya olunmasında, həmçinin regionların aqrar industrial regionlara çevrilməsində və qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsində də mühüm rol oynaya bilər.

Aqrar bölmənin inkişafı istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

• aqrar bölmənin xammal istehsalı və emalı sahələrinin əlaqəli inkişafı, rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü məhsul istehsalının artırılmasının stimullaşdırılması, əsas ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə ilə bağlı tədbirlərin

- davam etdirilməsi;
- aqrar bölməyə maliyyə dəstəyinin artırılması və ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi;
- bitkiçilikdə və heyvandarlıqda ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqi və bu sahədə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- iri taxılçılıq və ya toxumçuluq, tingçilik, üzümçülük, intensiv bağçılıq təsərrüfatlarının yaradılması;

• regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarükü, saxlanması və satışı məqsədi ilə istixana, soyuducu və taxıl anbarı komplekslərinin (logistika mərkəzlərinin) yaradılmasının davam etdirilməsi;

• hər bir rayonun xüsusiyyəti, təbii və iqlim şəraiti nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının ixtisaslaşması üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;

• ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazasının formalaşması;

• aqrar bölmənin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və bazar prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərəcək yeni strukturların yaradılması;

• kənd təsərrüfatında suvarma və meliorasiya təminatının yaxşılaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi, torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması;

• torpaqların elektron texniki uçotunun aparılması və fermerlərin elektron qeydiyyat sisteminin yaradılması istiqamətində müvafiq işlərin görülməsi.

Lakin sadalanan bu proqram tədbirlərinin reallaşdırılması, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, gələcəkdə maliyyə resurslarının diversifikasiyasının təmin edilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə istehsalçıların maliyyə resursları ilə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi və bu sahədə qarşıya çıxacaq risklərin düzgün qiymətləndirilməsi üzrə mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi

vacib məsələlərdən biri kimi daha da aktuallaşmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin “Maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması” başlığında 3-cü strateji hədəfində nəzərdə tutulmuş prioritetlərdə əhatə edilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini sürətləndirmək zərurəti yaranmışdır.

Aqrar bölmədə azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılmasından, islahat nəticəsində əmlak və torpaq payı almış təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün növ kənd təsərrüfatı müəssisələrinə zəruri dövrüyyə vəsaitləri (toxum, yanacaq, mineral gübrə, kimyəvi pereparat və sair) əldə etmək üçün, ilk növbədə, məqsədli və güzəştli kredit resurslarının ayrılmasından, kənardan gətirilən bütün növ kənd təsərrüfatı texnikasına, mineral gübrələrə, kimyəvi pereparatlara, emal müəssisələri üçün gətirilən xammala, köməkçi materiallara, qurğu və avadanlıqlara gömrük idxal rüsumlarını ləğv edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Yerli istehsalın artırılmasında sahibkarların maddi marağının qorunması məqsədi ilə idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi və istehsala müvafiq şəraitin yaradılması, aqrar sektorda milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının mühüm istiqamətlərini təşkil edir.

Yeni islahatların dərinləşdirilməsinin obyektiv bir zərurətə çevrildiyi hazırkı şəraitdə fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə çox böyük ehtiyac duyulur. Odur ki, Azərbaycan kəndinin gələcək inkişafı naminə dövlət və yerli büdcə vəsaitləri, eləcə də xarici dövlətlərin respublikanın kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə yönəltdiyi vəsaitlərin bir hissəsi hesabına kəndin sosial inkişafı üçün investisiyaların ayrılması və onlardan məqsədli qaydada istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Hesab edirik ki, kəndin sosial inkişafı üçün müxtəlif mənbələr hesabına məqsədli investisiya fondlarının yaradılması, kənddə iqtisadi islahatların aparılmasını sürətləndirər və aqrar bölmədə çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşmasına əlverişli şərait yaratmaqla işsizliyin aradan qaldırılmasına və miqyasının tənzimlənməsinə əsaslı təsir göstərə bilər.

Məlum olduğu kimi, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra bir sıra obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində kənd təsərrüfatının maddi-texniki resurslarla təchizatında ciddi çətinliklər yaranmışdır. Aqrar bölmədə mövcud texnikaların əksəriyyətinin isə istismar müddəti başa çatmış, köhnələrək sıradan çıxmış və yaxud istifadəyə yararsız hala düşmüşdür. Beləliklə, kənd təsərrüfatının texnikaya olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə ölkədə texniki resurslar və texniki xidmət bazarlarının formalaşdırılmasına kəskin ehtiyac yaranmışdır. Hazırda dünyanın əksər ölkələrində aqrar bölmənin mütləq texniki təchizat forması kimi lizinq xidmətindən geniş istifadə edilir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, “Lizinq xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul olunmasına baxmayaraq, aqrar bölmənin maddi-texniki təchizat sistemində lizinq xidmətindən istifadə edilməsinə nəzərə cərpacaq təşəbbüskarlıq göstərilir.

Təhlil göstərir ki, hazırda aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumları kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı ilə bağlı çoxsaylı problemlərlə qarşılaşırlar. Kənd təsərrüfatı məhsullarının mövcud satış sistemi demək olar ki, yeni mülkiyyətçilərin və sahibkarların mənafeyinə uyğun gəlmir. İstehsal edilən məhsulların daxili bazarda reallaşdırılmasında çoxsaylı çətinliklərlə müşayiət olunur. Hesab edirik ki, kənddə fəaliyyət göstərən aqrar əmtəə istehsalçıları satış probleminin çətinliklərindən azad etmək məqsədilə ölkənin ayrı-ayrı bölgələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının regional topdansatış bazarları və yaxud birjalarının yaradılması problemin həllinə əsaslı təsir göstərir. Regionda topdansatış bazarlarının yaradılması kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıları bir tərəfdən məhsulun daşınması ilə bağlı xərclərdən azad edər, digər tərəfdən isə onların məhsul istehsalının artırılmasına maddi marağını yüksəldər.

Fikrimizcə, kənd yerlərində kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən kiçik müəssisələrin yaradılması, emal sexlərinin sayının çoxaldılması, mövcud emal müəssisələrinin müasir texnika və avadanlıqlarla təchiz edilməsi hesabına onların potensialını qat-qat artırmaq olar. Bu sahədə yerli sahibkarlara güzəştli və uzun müddətli kreditlərin verilməsi və əlverişli fəaliyyət mühitinin yaradılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Müasir şəraitdə ölkələrin çoxunun aqrar bazarına qloballaşma prosesi və bu prosesin xüsusiyyətləri əsasında formalaşan amillər də nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir. Aqrar bazara qloballaşma prosesinin zərərli təsiri - yerli əmtəə istehsalçılarının iqtisadi cəhətdən zərərlərə məruz qalması, xarici əmtəə istehsalçılarının xüsusi çəkisinin yüksəlməsilə şərtlənir. Aqrar bazarda yerli əmtəə istehsalçılarının təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəli xarakter daşması vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Aparığımız araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, səmərəli aqrar-ərzaq bazarın formalaşdırılması, aqrar bazarda maliyyə-büdcə münasibətlərinin stabilləşdirilməsi dövlət tərəfindən çevik aqrar siyasətin həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ona görə də aqrar siyasətin başlıca hədəfi kənddə çoxukladlı iqtisadiyyat formalaşdırmaqdan, daxili bazarın səmərəli şəkildə qorunmasına nail olmaqdan, əhalinin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan tələbatını yerli istehsal hesabına təmin etməkdən ibarət olmalıdır.

Azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşdırılması və bütövlükdə aqrar islahatların dərinləşdirilməsi istiqamətində son 20 ildə illər dövlət tərəfindən ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Həyata keçirilən tədbirlər aqrar islahatların daha sürətlə aparılmasına imkan yaradır, kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətli təsərrüfatların sayı artır, ölkədə çoxsaylı, çoxnövlü və çoxsahəli özəl kənd təsərrüfatı müəssisələri yaradılır. Məhz bütün bunların nəticəsidir ki, hazırda kənd təsərrüfatı məhsulunun 98%-dən çoxu özəl bölmədə istehsal olunur.[4]Lakin bütün bunlarla bərabər etiraf etməliyik ki, bir sıra obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində xeyli müddətdir ki, yaranmış gərginliklər davam etməkdədir. Belə ki, 1990-cı ildən başlayaraq ölkəmizdə torpaqların münbitliyinin qorunub saxlanmasına dair kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqət zəifləmiş, nəticədə son səkkiz il müddətində iqlimin qeyri stabil keçməsi nəticəsində yaranmış çoxsaylı amillər, o cümlədən su və külək eroziyaları torpaqların münbit qatını zəiflətməmişdir. Suvarılan torpaqlarda isə meliorativ tədbirlərin vaxtında aparılmaması yeraltı sularının torpaqların üst qatına qalxmasına səbəb olmuş, bu da həmin ərazilərdə torpaqların şoranlaşması prosesini sürətləndirmişdir. Beləliklə, bütövlükdə ölkə üzrə adam başına düşən yararlı torpaq sahələri azalmaqda davam etmişdir. Hal-hazırda da torpaqların özəlləşdirilməsi meliorativ tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməməsi eroziyaya qarşı mübarizə aparılması imkanlarını məhdudlaşdırır, nəticə etibarilə məhsuldarlığın azalmasına və mülkiyyətçilərin maddi-marağının aşağı düşməsinə gətirib çıxardır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində istifadə edilən maddi-texniki resursların qiymətlərinin artması, material məsrəflərinin həcmnin çoxalması nəticəsində, məhsulun maya dəyəri baha başa gəlir, məhsul satışından əldə edilən pul gəliri istehsal və satışla bağlı xərcləri ödəmək iqtidarında olmur. Bu isə son nəticədə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin aşağı düşməsilə müşayiət olunur.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərində artım meyllərinin yüksəldilməsinin səbəblərini müəyyənləşdirmək üçün kənd təsərrüfatı istehsalına çəkilən xərclərin strukturuna, başqa sözlə maya dəyərinin xərc ünsürlərinə diqqət yetirmək zəruridir. İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsində məhsul istehsalına çəkilən xərclərin strukturunda əmək haqqı məsarifləri 65-75% təşkil edirsə, respublikamızın iqtisadiyyatından göründüyü kimi, bu göstəricinin səviyyəsi nəzərə carpacaq dərəcədə aşağı olmuşdur və bu meyl hazırda da davam etməkdədir. Bu isə onu göstərir ki, məhsulun maya dəyərində əmək haqqının xüsusi çəkisinin yüksək olmaması əhalinin istehsaldan əldə etdiyi gəlirin səviyyəsinin yüksək olmamasını şərtləndirir. Təəssüf ki, bəzi hallarda respublikamızda məhsulun material tutumunun yüksək olması maya dəyərinin məbləğinin artmasını şərtləndirməklə yanaşı, eyni zamanda əhalinin istehsaldakı maraqlarının zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Respublikamızın əlverişli təbii-iqlim şəraitinə, eləcə də münbit kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinə malik olması, təsərrüfatlarda yüksək keyfiyyətli meyvə, tərəvəz, çay, tütün, pambıq, barama və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal olunmasına imkan verir. Lakin istehsalçıların xarici bazarlara çıxmağa iqtisadi imkanlarının olmaması səbəbindən, habelə onlarda beynəlxalq

bazarda tələb və təklifin səviyyəsinə dair dürüst informasiyaları olmadığından, onlar öz məhsullarını xarici bazarlara çıxara bilmirlər. Yaxşı olardı ki, dövlət bu məsələdə də yerli əmtəə istehsalçılarına lazımı köməklik göstərmiş olsun.

İslahatlardan sonra yaranmış əksər təsərrüfat subyektləri qabaqcadan planlaşdırma aparmadan, kortəbii şəkildə məhsul istehsal edirlər. Daha doğrusu, məhsul istehsal etməzdən əvvəl həmin məhsula bazarın tələbatı, məhsulun potensial alıcıları, gözlənilən qiymətlər, rəqiblərin istehsal imkanları və s. faktorlar əvvəlcədən öyrənilir və nəzərə alınmır. Nəticədə, çox vaxt istehsalçılar bazarda rəqabətlə qarşılaşır və məhsulu əlverişli olmayan qiymətə satmağa məcbur olurlar. Azərbaycanda bu sahədə çətinlik yaradan səbəblərdən biri də - topdansaş bazarları sisteminin zəruri səviyyədə formalaşmamasıdır. Bu da son nəticədə, müvafiq məhsul növlərinin istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılmasını səmərəlik və gəlir baxımından, əlverişsiz deyildir. Onlara bu sahədə informasiya-məsləhət xidmətini göstərmək üçün ölkədə geniş marketinq tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, aqrar bazarın maliyyə baxımından geniş imkanlara malik olması onun subyektlərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının maliyyə nəticələrinin gəlirlə yekunlaşması aqrar bazarda daxili maliyyə resurslarının genişlənməsində aparıcı rol oynayır. Hazırda bitkiçilik məhsulları istehsalı heyvandarlıqla müqayisədə daha rentabellidir.

Araşdırmalar göstərir ki, hazırda milli iqtisadiyyatda, o cümlədən aqrar sektorda qiymətlərin subsidiya vasitəsi ilə tənzimlənməsi nəzərdə tutulmayıb. Belə ki, yüksək kondisiyalı toxum istehsal etmək üçün dövlət toxumçuluq müəssisələrinə subsidiya verə bilər. Halbuki, inkişaf etmiş xarici ölkələrdə fermerlərin xərclərində dövlət subsidiyasının xüsusi çəkisi 50-70% təşkil edir. Yaxşı olardı ki, respublikamızda da ən zəruri ərzaq və xammal məhsullarının istehsalına çəkilən xərclərin 20-30 faizi “Neft fondu”nda yığılan vəsait hesabına ödənilsin. Bu tədbir, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin səviyyəsinin sabilləşməsinə və istehsalçıların gəlirlərinin artmasına zəmin yaradardı.

Aqrar sahəyə dövlət yardımlarının genişləndirilməsi dayanıqlı inkişafın ən mühüm parametrlərindən biri hesab edilir. İslahatların dərinləşdirilməsinin obyektiv bir zərurətə çevrildiyi hazırki şəraitdə fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə çox böyük ehtiyac duyulur. Odur ki, Azərbaycan kəndinin gələcək inkişafı naminə, dövlət və yerli büdcə vəsaitləri, eləcə də xarici dövlətlərin respublikanın kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə yönəltdiyi vəsaitlərin bir hissəsi hesabına, kəndin sosial inkişafı üçün investisiyaların ayrılması və onlardan məqsədli qaydada istifadə edilməsinə kəskin ehtiyac yaranmışdır. Hesab edirik ki, kəndin sosial inkişafı üçün müxtəlif mənbələr hesabına məqsədli investisiya fondlarının yaradılması kənddə iqtisadi islahatların aparılmasını sürətləndirər və aqrar bölmədə çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşmasına əlverişli şərait yaratmaqla işsizliyin aradan qaldırılmasına və miqyasının tənzimlənməsinə əsaslı təsir göstərə bilər.

Təhlillər göstərir ki, hazırda aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumları kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı ilə bağlı çoxsaylı problemlərlə qarşılaşırlar. Kənd təsərrüfatı məhsullarının mövcud satış sistemi demək olar ki, yeni mülkiyyətçilərin və sahibkarların mənafeyinə uyğun gəlmir. İstehsal edilən məhsulların daxili bazarda reallaşdırılmasında çoxsaylı çətinliklərlə müşayiət olunur. Hesab edirik ki, kənddə fəaliyyət göstərən aqrar əmtəə istehsalçıları satış probleminin çətinliklərindən azad etmək məqsədilə, ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının regional topdansaş bazarlarının və yaxud birjalarının yaradılması, problemin həllinə əsaslı təsir göstərir. Regionda topdansaş bazarlarının yaradılması kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıları bir tərəfdən məhsulun daşınması ilə bağlı xərclərdən azad edər, digər tərəfdən isə onların məhsul istehsalının artırılmasına maddi marağını yüksəldər.

Aparılan təhlillər göstərir ki, ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında müşahidə olunan artım məhsuldarlığın yüksəldilməsi hesabına deyil, bitkiçilik məhsullarında əsasən əkin sahələrinin çoxalması hesabına baş vermişdir. Belə mənfi disproporsiyaların qarşısının alınması üçün aqrar sektorda intensiv texnologiyaların tətbiqinə, ölkəyə yüksək məhsuldarlıqlı toxum və

damazlıq heyvanların gətirilməsinə diqqət artırılmalıdır. Bu tədbirlər isə öz növbəsində yenə də sahəyə maliyyə vəsaiti cəlb olunması zərurəti yaradır.

Nəticə:

Kənd təsərrüfatında istehsalın inkişafı üçün əsas amil torpaq resurslarının könüllülük əsasında birləşdirilməsinə yönəldilməlidir və bu ilk növbədə, dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələri hərəkətə gətirilməli, əmtəə istehsalçıların iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması ön plana çəkilməlidir. İri əmtəəlik təsərrüfatların yaradılması nəticə etibarilə, həmin təsərrüfatlarda istehsal edilən məhsulların həcmnin artırılmasına və onların daxili bazarın tələbatlarının ödənilməsinə gətirib çıxara bilər və həmin məhsullar üzrə onların xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını da reallaşdırmaq olar. Respublika əhalisinin təxminən yarısının bölgələrdə yaşaması və məşğul əhalinin 40%-nin kənd təsərrüfatında çalışdığını nəzərə alsaq, qeyri-neft sektorunun inkişafı fonunda kənd təsərrüfatının sürətli inkişafına nail olunması dövlət büdcəsinə əlavə vəsait qaynağı hesab edilə bilər.

Aqrar sahədə modern istehsal prosesinin qurulması dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, dayanıqlı iqtisadiyyata nail olunması hesabına aqrar sahənin rentabelliyyətinin yüksəldilməsini təmin etmək mümkündür ki, bu da ixracın həcmnin, çeşidinin və strukturunun təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli mənbə kimi çıxış edə bilər. Fikrimizcə, kənd yerlərində kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən kiçik müəssisələrin yaradılması, emal sexlərinin sayının çoxaldılması, mövcud emal müəssisələrinin müasir texnika və avadanlıqlarla təchiz edilməsi hesabına onların potensialını qat-qat artırmaq olar. Bu sahədə yerli sahibkarlara güzəştli və uzun müddətli kreditlərin verilməsi və əlverişli fəaliyyət mühitinin yaradılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Apardığımız araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, səmərəli aqrar-ərzaq bazarın formalaşdırılması, aqrar bazarda maliyyə-büdcə münasibətlərinin stabilləşdirilməsi dövlət tərəfindən çevik aqrar siyasətin həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Respublikamızın əlverişli təbii-iqlim şəraitinə, eləcə də münbit kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinə malik olması, təsərrüfatlarda yüksək keyfiyyətli meyvə, tərəvəz, çay, tütün, pambıq, barama və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal olunmasına imkan verir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının maliyyə nəticələrinin gəlirlə yekunlaşması aqrar bazarda daxili maliyyə resurslarının genişlənməsində aparıcı rol oynayır. Hazırda bitkiçilik məhsulları istehsalı heyvandarlıqla müqayisədə daha rentabellidir. Aqrar sahəyə dövlət yardımlarının genişləndirilməsi dayanıqlı inkişafın ən mühüm parametrlərindən biri hesab edilir. İslahatların dərinləşdirilməsinin obyektiv bir zərurətə çevrildiyi hazırkı şəraitdə fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə çox böyük ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji
2. Yol Xəritəsi”https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufatidair.
3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Statistik Məcmuə. Bakı: 9 № - li kiçik müəssisə, 2022, s.152-194.
4. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Azərbaycan Elmi – Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun 50–illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi – praktik konfransın materialları. Bakı, 2012, 581 s.
5. Cavadov N. Ə. Aqrar sahədə struktur dəyişiklikləri. Monoqrafiya. Bakı, “Elm”, 2009, 440s.
6. İbrahimov İ.H. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı, 2002. 220s.
7. Kənd təsərrüfatında sudan səmərəli istifadə olunması. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatında Özəl Bölmənin İnkişafına Yarım Fondu. Bakı: Adiloğlu, 2002, 69 s.
8. Musayev M.Q. Aqrar sahədə intensiv inkişafın iqtisadi problemləri. Bakı, Nurlar, 2007, 272 səh
9. Verdiyev Ə.Ç., Qarayev İ.Ş. Aqrar bazarın formalaşmasının iqtisadi problemləri. Bakı, Şirvanəşr 2009. 256 səh.

10. Коноплева Е.Е., Трупникова В.А. Необходимость государственного регулирования АПК в условиях рыночных отношений. Журнал «Экономика и финансы», 2005, №1. с.48-50.

Əşrəf Əbülfəz oğlu HƏSƏNOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Qərbi Kaspi Universiteti

E-mail:ashraf1951@mail.ru

RƏQƏMSALLAŞMA VƏ AUDIT

Müəssisə və ya təşkilat tərəfindən rəqəmsal texnologiyaların adaptasiya nəticəsində həyata keçirilməsinin əsas ümumi məqsədi-- səmərəliliyi, dəyəri və ya innovasiyanı təkmilləşdirmək olan rəqəmsal transformasiyadır.

Bu proses təkcə şirkətlərin və təşkilatların gündəlik həyatına yeni texnologiyaların və texnoloji həllərin tətbiqini deyil, həm də yeni təcrübələrə və idarəetmə imkanlarına keçidi, məsuliyyət və səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini, eləcə də xarici kontragentlərlə qarşılıqlı əlaqəni əhatə edir. Müxtəlif hesablamalara görə, rəqəmsal transformasiyaya yalnız özəl investisiyaların həcmi 2025-ci ilə qədər 3,4 trilyondan 3,8 trilyon ABŞ dollarına qədər olacaq.[1]

İnformasiya infrastrukturunu və informasiya texnologiyalarına ümumi xərclər 2025-ci ilə qədər 4,7 trilyon ABŞ dollarına çatacaq. Bundan əlavə, 2025-ci ilə qədər qlobal ÜDM-in yarısından çoxunun rəqəmsal transformasiyaya uğramış şirkətlər və təşkilatlar tərəfindən yaradılacağı gözlənilir.[1].

Dövlət sektoru üçün rəqəmsal transformasiya həm də bir sıra səbəblərə görə əsas prioritetdir:

- İqtisadi, sosial, siyasi, demoqrafik və digər proseslərin getdikcə mürəkkəbləşməsi həm dövlət idarəçiliyinə yeni yanaşmalar, həm də təhlil və emal üçün yeni metod və texnologiyalar tələb edir.

- Rəqəmsallaşma dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətini və əhaliyə göstərilən dövlət xidmətlərinin əlçatanlığını artırır. Bundan əlavə, dövlət orqanlarının rəqəmsallaşdırılması əhali üçün yeni xidmət növlərinin yaranması üçün imkanlar açır;

- Rəqəmsallaşma dövlət orqanlarının qərar qəbul etmə prosesinin şəffaflığını artırır, bu da öz növbəsində dövlət idarəçiliyinin hesabatlılığını və dürüstlüyünü artırır;

- Böhranlar, xüsusən də COVID-19 pandemiyası, ekoloji, sosial və geosiyasi risklər kontekstində rəqəmsallaşma dövlət sektorunun vaxtında və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək qabiliyyətini artırır.

“Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 aprel 2021-ci il tarixli Fərmanında xüsusilə vurğulanmışdır ki, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin rəqəmsal transformasiyası son illərdə Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Ölkədə rəqəmsallaşma, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində yeni infrastruktur quruculuğu, müasir texnologiyaların tətbiqi və modernizasiyası sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. İqtisadiyyatın və dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinin, informasiya təhlükəsizliyinin və vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə İKT infrastrukturunun əsasını təşkil edən genişzolaqlı internet şəbəkəsinin inkişafı, “Hökumət buludu” (G-Cloud), “Böyük həcmli məlumatlar” (BigData), “Ağıllı şəhər” (SmartCity) və “Ağıllı kənd” (SmartVillage) kimi rəqəmsal təşəbbüslər həyata keçirilir. Azərbaycanın regionda rəqəmsal mərkəzə çevrilməsi istiqamətində ardıcıl islahatlar aparılır.

Hazırda genişzolaqlı internet şəbəkəsi ölkənin bütün ərazisində tətbiq olunur, o cümlədən özəl sektorun fəaliyyəti üçün səmərəli hesab edilməyən ucqar məntəqələrdə rəqəmsal infrastruktur qurulur, dövlət şirkətləri vasitəsilə müasir xidmətlər təqdim edilir, cəmiyyətdə müvafiq sahədə vərdişlər formalaşdırılır. Dövlət “Böyük həcmli məlumatların” (BigData) ölkə üzrə əsas təminatçısı olmaqla yanaşı, mövcud infrastrukturun və məlumatların qorunması üzrə kibertəhlükəsizlik

çağırışlarını prioritetləşdirir. Bu sahədə işləyən xidmət operatorları rəqəmsal transformasiya və kibertəhlükəsizlik üçün kritik infrastruktur və məlumat təminatçısı rolunu yerinə yetirirlər.

Ölkədə müasir telekommunikasiya və rəqəmsal arxitektura quruculuğunun idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi, eləcə də müxtəlif sahələrdə, həmçinin maliyyə üzrə rəqəmsal xidmətlər və həllər üzrə, platformanın inkişaf etdirilməsi sahəsində işlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi olduqca önəmlidir.

İqtisadiyyatın və təsərrüfat subyektlərinin rəqəmsal transformasiyası auditə uyğunlaşmağa məcbur edir. Sürətlə dəyişən biznes mühitində audit firmaları bütün dəyişikliklərə vaxtında reaksiya verməlidirlər.

Böyük həcmdə məlumatların emalı üçün avtomatlaşdırılmış həllər, müasir sənəd axını kanalları və müştərilərlə onlayn görüşlər, təhlükəsiz bulud saxlama, müştəri məlumat bazalarına uzaqdan girişin təşkili, neyron şəbəkələri, blokçeyn texnologiyaları və digər texnologiyalar auditə müasir reallıqlara uyğunlaşmağa və öz fəaliyyətlərini yüksək səviyyədə davam etdirməyə yardım edir.

Audit fəaliyyətinin rəqəmsal transformasiya şəraitində çoxvektorlu olmasının nəticəsində aşağıda qeyd edilənlər auditin obyektlərinə çevrilmişdir:

- performans audit, idarəetmə qərarları (maliyyə və iqtisadi aspektlər), ictimai resurslardan səmərəli istifadə, mülkiyyətdən tutmuş dövlət resurslarının bütün sferası

- təbii ehtiyatlar; dövlət auditinin səmərəliliyi, maliyyə resursları - dövlət büdcəsinin, dövlət vəsaitlərinin, dövlətin məqsədli fondlarının və bütün səviyyəli yerli büdcələr.

Strateji auditin əsas elementləri - modelləşdirmə, proqnozlaşdırma, monitoring və təhlilin ardıcıl həyata keçirilməsi rəqəmsal iqtisadiyyatın ardıcıl şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan komponentləri - rəqəmsal strategiya, məqsəd və vəzifələr, rəqəmsal proseslər məkanı ilə həmsərhəddir.

Beynəlxalq səviyyədə performans auditinin hüquqi tərfi 1977-ci ildə Beynəlxalq Ali Audit Təşkilatının IX Konqresində -Lima Bəyannaməsində qəbul edilmişdir:

- performans audit-dövlət fondlarından səmərəli istifadəyə bir növ nəzarət olduğunu və istehlakın nə qədər qənaətcil olduğunu yoxlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu nəzarət təkcə idarəetmənin spesifik aspektləri üzrə deyil, həm də bütün idarəetmə fəaliyyətinin təşkilatı və inzibati sistemlərini də əhatə edir.

Eyni zamanda, proseslərin avtomatlaşdırılması, analitik prosedurlara və aşkar etməmək riskinin müəyyənləşdirilməsinə və dərinliyinə bilavasitə təsir etməklə, dövlət auditinin səmərəliliyinin artırılmasına, auditin şəffaflığının yüksəlməsinə, və nəticədə sifarişçinin əminlik dərəcəsinin artmasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, auditin rəqəmsal iqtisadiyyata münasibətində iki mövqe mövcuddur. Birincisi, audit IT inkişafı əlaqədar çox böyük həcmdə artmış məlumatların emalını vaxtında və keyfiyyətli həll etmək üçün lazımı rəqəmsallaşmadan keçir.

İkincisi, auditor-müəssisənin iqtisadi fəaliyyəti zamanı istifadə edə biləcəyi rəqəmsal texnologiyaları daha etibarlı yoxlamaq üçün, rəqəmsal və innovativ texnologiyalar üzrə etibarlı biliyə malik olmalıdır.

Bütün bu biliklər yüksək əhəmiyyət kəsb edir, çünki audit şirkətinin göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyəti bilavasitə toplanmış təcrübədən və iş stajından asılıdır.

Bu nəticə müxtəlif baxışların olması ilə təsdiqlənir və iri audit şirkətlərinin sahələrin, subyektlərin, bazarların, ölkələrin iqtisadiyyatlarının və ümumilikdə iqtisadiyyatların xüsusiyyətlərinin illik və rüblük hesabatların auditində özünü göstərir.

Məsələn- Rusiya və Qazaxıstanın neft və qaz bazarının rüblük icmalları (EYDeloitte (DeloitteCommercial Real Estate) tərəfindən global bazar perspektivlərinə dair rəylər

Outlook/Deloitte Banking and Capital Markets Outlook və s.) [6];

PWC-dən global və Rusiya əyləncə və media sənayesinin illik icmalı (PWC - Media Outlook 2021-2025) [7];

KPMG-dən global avtomobil sənayesinin icmalı (KPMG - Global Automotive Executive 2021) [8].

Cəmiyyətin informasişdırılmasının inkişafı və müəssisələrin iqtisadiyyatın informasiya tipinə keçidi şəraitində ideyaların, kadrların yaradıcı təfəkkürünün yaradılmasına, innovativ məhsulların buraxılmasına, cəmiyyətin sahibkarlıq bacarıqlarının inkişafını təmin etmək müasir dövrün başlıca tələbidir.

Buna görə də, iqtisadiyyatın qeyri-mərkəzləşdirilməsinin indiki şəraitində sahibkarlıq sərəştələrinin formalaşdırılması və formalaşdırılması məsələləri xüsusi əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi insan kapitalıdır, yəni insanların bilikləri, istedadları, bacarıqları, təcrübəsi, intellektidir. Rəqəmsal texnologiyaların sürətlə tətbiqi ilə əlaqədar vətəndaşların rəqəmsal bacarıqlarının formalaşdırılması əsas əhəmiyyət kəsb edir. Əmək bazarında bu gün prioritet olaraq əsas tendensiyalar rəqəmsallaşma və çarpaz platforma bazasında ali təhsilli mütəxəssislərin yenidən hazırlanmasıdır.

Müasir mühasib təkcə mühasibat uçotunun ixtisası üzrə biliyə malik olmamalı, həm də iqtisadi təhlili, auditi və İT-ni başa düşməli, iqtisadiyyatın inkişafının ümumi tendensiyalarını dərk etməli, proqnozlaşdırma qabiliyyətinə malik olmalıdır.

“COVID-19 pandemiyasından əvvəl dünyada təxminən 375 milyon işçigörüşmək üçün əlavə təlim və yenidən hazırlıq tələb olunur iş tələblərinin dəyişdirilməsi. Rəqəmləşdirmə, avtomatlaşdırma, süni intellekt – pandemiya sonrası bütün bu tendensiyalar sürətlənməyə davam edəcək.

Müəssisələr insan və İKT və süni intellekt əmək arasında optimal balans axtarmağa məcbur olacaqlar [9].

Beləliklə, şərti olaraq, “Rəqəmsal transformasiya, informasiya texnologiyalarının təhlili və auditi” adlı biləcək fənnin öyrənilməsinin məqsədi tələbələrə yeni məhsul və xidmətlərin işlənilməsi və istifadəsi sahəsində bilik və bacarıqlar məcmuəsini formalaşdırmaq, şirkətin texniki-iqtisadi inkişaf sistemini aktivləşdirmək, Sənaye 4.0 şəraitində şirkətin rəqəbat qabiliyyəti artırmaq sahəsində representativ tövsiyələrin hazırlanması olacaqdır:

- Qlobal texnologiya bazarının təşkilatların fəaliyyətinə təsirinin təhlili.
- Yeni texnologiya və məhsul ideyalarını real müştərilərlə sınaqdan keçirmək, biznes prosesləri və biznes modellərini daim tənzimləmək, böyük miqyaslı sərmayələrin hərəkətinə yalnız ideya audit və konsaltinq nəticəsində sübut olunduqdan sonra başlamaq.
- Yaradılan yeni və yüksək texnologiyaların iqtisadi və texniki qiymətləndirilməsinin müasir üsul və üsulları haqqında biliklərin əldə edilməsi;
- Texnologiyaların təhlili və auditinə əsas yanaşmaların, onların texniki-iqtisadi ekspertizası və qiymətləndirilməsi üsullarının öyrənilməsi;
- İstehsal prosesində müxtəlif növ texnologiyalardan istifadənin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- Müəssisənin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq texnologiyaları seçmək, onların tətbiqinin səmərəliliyini qiymətləndirmək bacarıq və bacarıqlarının formalaşdırılması.

Bu günkü bakalavriat məzunu – yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə, universal bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi tam formalaşmış, həmçinin müstəqil təcrübə fəaliyyəti və şəxsi məsuliyyəti olan mütəxəssisdir. Lakin, məzunun müəyyən standartlara cavab verən kompetensiyası əsasında onu real iş yerində konkret əmək funksiyalarını icra etməyə öyrətmək lazımdır.

Məhz bu məqsədlə, bakalavriat təhsil sistemində mühazirələr üzrə yükün ixtisarı əsasında əsas yükün tələbələrin interaktiv metodlar, prezentasiyalar və keys üsulu ilə təliminə yönəldilməsi günün tələbidir və bu tələbi ödəmək məqsədilə hər bir ali təhsil məktəbində elektron informasiya- təhsil mühiti (EİTM) yaradılmalıdır. EİTM – tələbələr tərəfindən təhsil proqramlarının mənimsənilməsinə təmin edən elektron informasiya təhsil resurslarının, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları və vasitələrinin məcmuyu olacaqdır.

EİTM nəticəsində aşağıdakıları tətbiq etmək mümkündür:

- praktiki məşğələlərin miqdarını artırmaq;
- müasir avadanlıqlardan və aktual proqram vasitələrindən istifadə;
- biznes mühitində fəaliyyət göstərən praktiki mütəxəssislərin təlim prosesinə dəvət edilməsi;

- standart proqramların, oxunan mühazirə mövzularının yüksək mobilliyi;
- tələbələrin təhsil prosesində idarəedicilərə və sistemlərin istismarı üzrə mütəxəssislərə ayrılması.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. [Цифровая трансформация государственного управления (Digital Transformation of Public Administration)](https://intosairussia.org/images/docs/Digital_Transformation_Public_Sector_Case-s-rus.pdf)
- 2.[Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet səhifəsi](<https://president.az/az/articles/view/51299>)
3. Erohina E.I. "Cifrovaja transformacija auditorskoj otrasli v Rossii: problemy iperspektivy" [Digital transformation of the audit industry in Russia: problems and prospects] [Electronic resource] // Ezhegodnaja mezhhvuzovskaja konferenciya dlja studentov i molodyh uchenyh «Ot nauchnyh idej k strategii biznes razvitija», RJeU im.G.V. Plehanov [Annual interuniversity conference for students and young scientists «From scientific ideas to business development strategy», Plekhanov Russian University of Economics]. https://www.researchgate.net/publication/344451071_Cifrova_a_transformaci_a_auditors
4. Paramonov P.V. "Razvitie metodiki audita v uslovijah cifrovizacii s pomoshh'ju analitiki auditorskih dannyh" [Development of audit methodology in the conditions of digitalization with the help of audit data analytics] [Electronic resource] // Molodoj ucheny [Young scientist]. — 2021. — № 19 (361). — URL: <https://moluch.ru/archive/361/80850/>
5. [Лимская декларация руководящих принципов аудита (Lima Declaration of Guidelines on Auditing Standards)](https://www.intosai.org/fileadmin/downloads/documents/open_access/INT_P_1_u_P_10/issai_1_ru.pdf)
- 6.Deloitte Banking and Capital Markets Outlook] (<https://www2.deloitte.com/us/en/insights/industry/financial-services/commercial-real-estate-outlook.html>)
- 7.PWC Media Outlook 2022-2026] <https://www.pwc.com/gx/en/industries/tmt/media/outlook.html>
- 8.KPMG global automotive executive survey 2021] <https://kpmg.com/xx/en/home/insights/2021/11/global-automotive-executive-survey-2021.html>
9. [PWC: как обучить 375 млн сотрудников с устаревшими навыками по всему миру](<https://pro.rbc.ru/demo/608296199a7947ff3df5a72d>)

This structure maintains the original URLs while providing the titles of the sources for reference.

Turanə Vahidqızı ƏHMƏDOVA, i.ü.f.d.dos.

Lənkəran Dövlət Universiteti
E-mail:turanaxmedov@mail.ru

Magistrant: NuranəNasir qızı ƏSƏDZADƏ

Lənkəran Dövlət Universiteti
E-mai:nurka644@gmail.com

KIÇIK BIZNESIN INNOVASIYALI INKIŞAFI

Bazar münasibətləri şəraitində kiçik biznes sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsi sayılır. Kiçik biznes birbaşa olaraq ölkənin sabit inkişafını təmin edir. Çünki kiçik biznes daxili bazarın bütün sferalarını əhatə edə bilər. Hazırkı dövrdə kiçik biznesin idarəedilməsində innovasiyadan istifadə edilir. Əvvəllər innovasiya kiçik biznes üçün o qədər əhəmiyyətli deyildi. Sürətlə dəyişən

sosial, mədəni, siyasi və iqtisadi inkişaf buna şərait yaratdı. Nəticə olaraq isə innovasiya haqqında bir sıra araşdırmaların və nəşrlərin yaradılmasına şərait yarandı. İqtisadi ədəbiyyatlara nəzər salsaq innovasiya dedikdə, elmi və texniki yeniliklərin istehsal, satış və məhsullar üzərində əhəmiyyəti qeyd olunur. Elə buna uyğun olaraq innovasiya biznesin təşkilinin yeni prosesinin modelinin yaradılması ilə nəticələndikdə, rəqabətqabiliyyətinin və istehsal, xidmətsahələrinin gəlir səviyyəsinin artırılmasına kömək edir.

Biznesdə innovasiyalı inkişafın tədqiqi hər şeydən əvvəl innovasiyalar və onların təsnifatı, innovasiya prosesi və onun təşkilədiciləri, innovasiya fəaliyyəti və onun xarakteristikası kimi əsas anlayışların öyrənilməsinə tələb edir. Bu iqtisadi kateqoriyaların mahiyyəti və məzmununun açıqlanması, həmçinin yeni texnologiyanın işlənilməsi və tətbiqi xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması təsərrüfat subyektlərinin innovasiyalı inkişafının həyata keçirilməsinin müasir konsepsiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. [1, s. 36].

Müasir dövrdə iqtisadi effektivliyin yalnız elm və real istehsalın inkişafı hesabına deyil, həm də innovasiya mərhələlərinin bütün fazalarının əsasında əldə edilir. Məhz innovasiyanı mənimsəyənin iqtisadi marağı son nəticədə innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin məqsədə uyğunluğunu, yönümlülüyünü, miqyasını, tempini və formasını müəyyən edir.

Yeni iqtisadi sistem səmərəliliyi onun xarici mühit bazarında rəqabət üstünlüklərinin olması və qiymətləndirilməsi ilə səciyyələnir. Bundan başqa isə o, qeyri-maddi aktivlərinin artmasına və investisiya fəaliyyətinin miqyasının genişlənməsi ilə təzahür edir. Innovasiya proseslərində innovasiya potensialının roluna münasibətdə, onun sistem əmələ gətirən tərkib elementlərinin təsnifatına aşağıdakı yanaşma, zənnimizcə məqbul sayıla bilər:

1. Sistemin məqsədə uyğun (cəmiyyət tərəfindən tələb olunan) yenilikləri əsaslandırmaq və inkişaf etdirmək qabiliyyəti;

2. Sistemin innovasiyanı kommersiya dəyərinə çevirmək qabiliyyəti

3. Sistemin innovativ məhsulu yaymaq qabiliyyəti].

Kiçik biznesdə innovasiya prosesi zamanı bir sıra tədbirlər həyata keçirilir

Yeni məhsulların hazırlanması və ya onların buraxılışının müasirləşdirilməsi

Yeni texniki avadanlıqların istehsalat tətbiqi

İstehsalın təşkili və idarə olunmasında yeni metodların və vasitələrin tətbiqi

Məhsulların istehsalı üsullarından istifadə edilməsi.

Innovasiya proseslərinin genişləndirməsi ilə bağlı olaraq əsas amil kimi istehsalın elmi-texniki nəəliyyətləri hesab olunur. Innovasiya nəzəriyyəsi o vaxt müsbət nəticə verə bilər ki, texniki yeniliklər iqtisadi və təşkilati dəyişikliklərlə yekunlaşsın.

Kiçik biznesdə innovasiya fəaliyyəti ilə əmək məhsuldarlığının artırılmasına, tədavül xərclərinin azaldılması və məhsul satışının kəfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür. Kiçik biznesdə sahibkarlığın sosial məqsədə çatması və bazarda əlaqəli dəyişikliklər əldə etməyə bilavasitə olaraq davamlı innovasiyadan aslıdır.

Belə qənaətə gəmək olar ki, davamlı sahibkarlıq konsepsiyası innovativ ekoloji faktorları nəzərə almalıdır. Bu özünü istər innovativ biznes və onun davranışında göstərir. Kiçik və orta biznesdə yenilikçi olmaq və kəfiyyətli məhsul istehsal etmək əhəmiyyətinə görə rəqabət prosesində uğur qazanmaq üçün əhəmiyyətlidir. Innovasiyalar həmişə yeni texnologiyaları əhatə etmir. Təşkilati innovasiyalar biznes təcrübələrinə, təşkilata və xarici əlaqələrə yeni yanaşmalar kimi ortaya çıxa bilər. Təşkilati innovasiya inzibati və ya əməliyyat xərclərini azaltmaq, qeyri-ticarəti aktivlərin əldə edilməsi və ya təchizat xərclərinin azaldılması yolu ilə firmanın performansının daha da yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur (məsələn, qərar qəbul etmə sisteminin əks-mərkəzləşməsi və təchizat zəncirinin idarə edilməsinin elektronlaşması) [4].

Kiçik biznes üçün innovasiya yönümlü inkişafın təmin olunması onun konseptual əsaslarının formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Çünki bu proseslə bağlı tədqiqatlar kifayət qədər aparılmamış və bir sıra göstəricilərinə görə, innovasiya inkişafının tətbiqində gerilik mövcuddur. Bunun üçün Azərbaycanda innovasiya sisteminin dünya təcrübəsini təhlil eləyən və dünyanın müxtəlif ölkələrindəki innovasiya sistemləri üzrə tətbiq olunan modellərdən istifadə edilməsi məqsədə uyğun

hesab olunur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirmək və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək üçün texnologiyaların, biznes inkubatorlarının və sənaye şəhərçiklərinin yaradılması son dərəcə vacibdir.

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın innovasiyalı tipinə keçid zəruriləşir ki, bu da bir sıra amillərlə əlaqədardır. Hər şeydən əvvəl innovasiyalı məhsul istehsalçılarının sayını artırmaq, innovasiyalı məhsul istehlakçılarının davranışına üstünlük vermək, innovasiyalı məhsul istehsalçıları ilə istehlakçıları arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirmək lazımdır. İnnovasiya prosesi əsasında davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün elmi bazaya əsaslanan məhsulların təklifini irəli sürmək, innovasiyalı məhsul istehsal edənlərin birbaşa innovasiya bazarına sərbəst daxil olması mexanizmini daim təkmilləşdirmək vacibdir. Bunun üçündə innovasiyalı bazarın təşkilati-hüquqi bazasını yaratmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. A.B.Abbasov, S.A.Abbasov Biznesin əsasları. Monoqrafiya. Elm və təhsil. Bakı, 2017.
2. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Dərslikləri. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı 2011.
3. M.A.Məmmədov, F.Ə.Məmmədova, Ş.İ.Əlizadə “Starteji menecment” Bakı 2022.
4. “Innovation Union: a pocket guide on a Europe 2020 initiative”. European Union, 2013

Rasim Cavan oğlu ABBASOV
Qərbi Kaspi Universiteti, i.ü.f.d

Rəna Vasif qızı QASIMOVA
Qərbi Kaspi Universiteti, Beynəlxalq turizm və ölkəşünaslıq, magistr

AZƏRBAYCANDA TURİZM DESTİNASİYASI MARKETİNQİ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ

Xülasə

Açar sözlər: turizm, destinasiya, turizm potensialı, yerli bazar, iqtisadiyyat

Azərbaycanda güclü daxili turizm potensialı və real imkanlar olduqca genişdir. Xüsusilə, ölkənin regionları, turistik destinasiyaları arasında bazarda aparıcı mövqe tutmaq üçün güclü rəqabət davam etməkdədir. Bunun üçün destinasiyalar öz məhsullarını ən yaxşı şəkildə təqdim etməyə, turistlərin ağılında müsbət bir imic yaratmağa və getdikcə daha çox turist cəlb etməyə çalışırlar. Bu istiqamətdə ən önəmli amil məhz ölkə daxilində yerli turistlərin düşüncələrini düzgün şəkildə analiz etməkdən ibarətdir. Turizm iqtisadiyyatın gəlirli sahələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də digər fəaliyyət sahələrindən onunla fərqlənir ki, dövryyə kapitalı bu sahədə özünü daha tez doğrultmaqdadır, belə ki, onun innovativ inkişafı üçün yeni zəmin yaradır. Destinasiya sahibləri öz turistik məhsulunu istədiyi kimi istiqamətləndirə bilər, lakin vacib olan bu məhsulun turistlər üçün nə ifadə etdiyidir. Azərbaycanda turizm sənayesinin statik məlumatları təhlil edilməklə yanaşı, onun gələcək inkişaf perspektivləri də dəyərləndirilməkdədir. Son on illikdə Azərbaycanda turizm sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu, Avropa Olimpiya Oyunları, Formula 1, eləcə də ölkədə keçirilən bir sıra beynəlxalq gimnastika və şahmat yarışları və s. daxil olmaqla, bir sıra tədbirlər və layihələrdən sonra xüsusilə nəzərə çarpmaqdadır.

Cədvəl 1.1-də Azərbaycanda inkişaf edən turizm sənayesinin 2010-2016-cı illər üçün texniki-iqtisadi göstəriciləri verilmişdir. Ölkədə bu illər ərzində turizm agentliklərinin sayı təxminən iki dəfə, turizm sahəsində çalışanların sayı bir neçə min dəfə artmışdır. Bunlara tərcüməçilər, həm mehmanxanalarda, həm iaşə müəssisələrində, həm də nəqliyyat təminatı sahəsində müvəqqəti xidmət göstərən işçilər daxildir [5, s. 65]. Ötən müddətdə turizmdən əldə olunan gəlir təxminən 2,5 dəfə, xərclər isə cəmi 2 dəfə artmışdır. Əcnəbilərin axını ilə əlaqədar onların təkcə paytaxta deyil,

ətraf bölgələrə də səfərləri çoxalmışdır. Bu, təkcə Azərbaycanda ekoturizmin və ov turizminin inkişaf etməsi ilə əlaqədar olmamışdır [3].

Ölkəmizdə son illər kulinariya turizminin inkişafına daha çox diqqət yetirilir. Tarixi və dini turizm də bu sənayenin əsas istiqamətlərindən biridir. Son zamanlar turizm agentlikləri müalicə sahəsində getdikcə daha çox xidmətlər təklif edirlər - Azərbaycanda sağlamlığı yaxşılaşdırmaq üçün çoxlu təbii geyzərlər, palçıq vulkanları, müalicəvi bulaqlar, duz mağaraları mövcuddur. Burada sovet kurortları yenidən qurulmuş, ən müasir tibbi avadanlıqlarla təchiz edilmiş müasir xəstəxanalar tikilmişdir.

Cədvəl 1.2-dən göründüyü kimi, son 5 ildə böyüklər və uşaq sanatoriyaalarının sayı azalmış, binanın yararsız olması səbəbindən bağlanmışdır. Bu müəssisələrdə çarpayılardan azalması da çox nəzərə çarpır - müstəqillik illərində bir çox qurumlar binaların saxlanması, vəsaitlərin yenilənməsi üçün kifayət qədər subsidiya almadılar ki, bu da onların dağıdılmasına səbəb olmuşdur [2, s. 26].

Amma bu sahədə ən sevindirici faktlardan biri də ölkədə idman qurğularının, olimpiya komplekslərinin artmasıdır. Belə ki, Azərbaycanda idman binalarının və qurğularının sayı ildən-ilə artmağa davam edir. 2001-ci ildən idman obyektlərinin sayı 41,8 faiz, hovuzların sayı 205,4 faiz artmışdır. Fəal bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanların sayı da təxminən 5 dəfə artmışdır [3, s. 29].

Cədvəl 1.

Azərbaycanda turizm destinasiyasının əsas texniki-iqtisadi göstəricilərinin dinamikası

Göstəricilər	2010	2014	2015	2016	2010-cu ilə nisbətən 2016-cı il, %.
Səyahət agentliklərinin sayı	126	218	243	272	215,8
İşçilərin sayı (natamam işçilər də daxil olmaqla) nəfər	1418	1794	1586	1838	1328,5
O cümlədən:					
Turizm sahəsində çalışanlar, nəfər	1159	1567	1308	1472	127,0
Qazanılmış mənfəət, min manat	19065,3	31107,1	36482,2	36758,3	193,8
O cümlədən: Turizmdən	14755,5	26031,0	35079,6	34834,2	236,1
Məhsul istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi üzrə xərclər, min manat	17811,3	27018,1	30811,6	29101,8	163,4
O cümlədən: Turizmdən	13805,7	25708,60	29480,0	27308,5	197,8
Çeklərin sayı, vahidlər	34121	66233	44615	36978	108,4
Onlardan:					
Azərbaycan vətəndaşları üçün ölkə daxilində vahidlər	3385	6990	4695	5842	172,6
Ölkə vətəndaşları üçün xarici səfərlər, vahidlər	27030	54900	38002	24368	90,2
Ölkə daxilində olan əcnəbilər, vahidlər	3706	4343	1918	6768	182,6
Çeklərin qiyməti, min manat	25848,7	44820,3	33474,7	33466,5	129,5
O cümlədən:					
Ölkədaxili azərbaycanlılar üçün, min manat	1708,4	2764,0	4039,7	3932,2	230,2
Ölkədən kənarda yaşayan azərbaycanlılar üçün min manat	19750,2	39708,5	28622,7	23893,5	120,9
Əcnəbilərin Azərbaycanda səyahət etməsi üçün min manat	4390,2	2347,8	812,3	5640,9	128,5
Qəbul edilən və göndərilən turistlərin sayı, nəfər.	69923	92305	61965	53999	77,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/tourism>

Qeyd edək ki, son illər turizm agentlikləri təkcə respublika vətəndaşları ilə deyil, xaricdə də idmançılarla fəal əməkdaşlıq edirlər. Ərəb dövlətlərindən idmançıların hazırlanması tez-tez baş verir - buna təkcə müasir idman qurğuları deyil, həm də ölkənin əlverişli təbii şəraiti kömək edir.

Beləliklə, Azərbaycan ərazisində müasir rəqabətqabiliyyətli turizm sənayesinin formalaşdırılması respublikanın innovativ və strateji inkişafının əsas vəzifəsidir. Turizm, milli iqtisadiyyatın digər

sahələri kimi, ilk növbədə, innovasiyalara, xüsusən turizm xidmətlərinin və reklamın marketinqinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyur, daha sonra isə turizm sənayesinin innovativ inkişafını düzgün marketinq və inkişaf strategiyasını zəruri edir.

Cədvəl 2

Azərbaycanda sanatoriya və turizm bazalarının texniki-iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2012	2014	2016	2017
Sanatoriya, klinikaların, istirahət mərkəzlərinin sayı, cəmi	73	72	68	65
Sanatoriya sayı	29	30	28	28
Uşaq sanatoriya sayı	14	14	13	13
Sanatoriya sayı	3	2	2	2
Reabilitasiya mərkəzlərinin sayı	4	5	5	4
İstirahət evlərinin, pansionatların, dispanserlərin sayı	20	19	18	16
İstirahət mərkəzlərinin və digər müəssisələrin sayı	17	16	15	15

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Abdullayeva A. “Azərbaycanda turizm və onun təbliğində kitabxanaların rolu”, Bakı, 2011, s. 1022.
2. “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizm inkişafına dair dövlət proqramı”
3. Hacıyeva L.A. Xidmət sahələrinin marketinqi. Bakı, “Biznes Universiteti”, 2013, 276 c.
4. Hacıyeva L.A. Ərazi brendlərinin formalaşması istiqamətləri, Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları. Beynəlxalq jurnal, №6, 2017
5. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. “Turizmin əsasları”, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, 2007
6. Qurbanov F.İ. “Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri “ – , Bakı -2007 Adiloğlu nəşriyyat
7. Балабанов И.Т. Экономика туризма: Учеб. пособие [Текст], 2003, 176 с.
8. Гаджиева Л.А. Рынок делового туризма: современное состояние и перспективы развития. Научные Труды Института Экономики Азербайджана. №5, 2016, стр.75-81.
9. Гаджиева Л.А. Туризм в Азербайджане: статистический анализ и перспективы развития рынка. Жур. Экономика и предпринимательство, №3 (ч.2), 2017, Москва
10. <https://www.stat.gov.az/source/tourism>

Pərvin Sıdqi qızı SOLTANLI

Baş müəllim Azərbaycan Texniki Universiteti

E-mail: pervin.soltanli@aztu.edu.az

İSTEHLAKÇI DAVRANIŞINI NƏ İDARƏ EDİR?

Xülasə

İstehlak bazarında baş verənlərdən xəbərdar olmaq, istehlakçıların tələblərini ödəmək, istehlakçıya dəyən maddi və mənəvi ziyanın ödənilməsi və digər qaydalar haqqında istehlakçıların müvafiq biliklərə malik olması, davamlı maarifləndirmə işinin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Açar sözlər: İstehlak bazarı, istehlakçı davranışı, faktorlar, tələb-təklif.

Şəxsi tələbatını ödəmək məqsədilə mal, məhsul, görülən iş və xidmətlərdən istifadə edən, onları alan, sifariş verən, yaxud almaq və sifariş vermək niyyəti olan şəxslərdir. Bir sözlə, biz bazarlarda, marketlərdə, dükanlarda, yəni ticarət mərkəzləri kimi obyektlərdə, harada oluruqsa-olsun orada istehlakçı rolunu oynayırıq. Konkret deyək ki, biz ticarət mərkəzlərindən alış-veriş ediriksə, həmin andan istehlakçıya çevrilirik, yaxud istənilən növ xidmətlərdən istifadə ediriksə, məsələn, nəqliyyat,

rabitə, kommunal xərclərdən, deməli, istehlakçıyıq. Həmçinin evdən hər-hansı bir xidmətə görə elektron ödənişlər edir, ya da dükanlardan ərzaq, geyim sifariş veririksə, biz istehlakçıyıq. Bir sözlə, biz nə ediriksə edək, hətta biz evdə oturduğumuz zaman istehlakçı oluruq.

İstehlakçı davranışı malların və xidmətlərin satın alınması, istehlakı və sərbəst seçimi ilə əlaqəli məhsullar və xidmətlərdən əvvəl və sonra baş verən hərəkətləri nəzərdə tutur. Bu da alıcının satıcının satınalma yerinin, satış təşkilatının və xidmətinin məqsəd və vəzifələri üçün istehlakçı motivasiyasını meydana gətirən bir sıra şərtlərə reaksiya verir. İstehlakçı davranışları suverenlik prinsiplərinə əsaslanır: istehlakçı sərbəstdir, istehlakçı əhval-ruhiyyəsi və davranışı araşdırması, istehlakçı davranışına müdaxilə, istehlakçıya təsir etmək sosial cəhətdən qanuni sayılır. İstehlakçı davranışının simulyasiya edilməsi istehlakçıların fəaliyyətlərinin tələbatlarını ödəmək üçün rəasional bir formada sıralanmasıdır. İstehlakçı hərəkətləri satınalma ehtiyacları və məqsədləri, tələbin xarakteri, davranış motivasiyası və bazar hərəkətləri arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Müasir dövrdə istehlak bazarında baş verənlərdən xəbərdar olmaq, istehlakçıların tələblərini ödəməyən malın necə və neçə gün ərzində dəyişdirilməsi və ya geri qaytarılması istehlakçıya dəyən maddi və mənəvi ziyanın ödənilməsi və digər qaydalar haqqında istehlakçıların müvafiq biliklərə malik olması üçün bu sahədə geniş maarifləndirmə işinin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Baxmayaraq ki, elektron və kütləvi informasiya vasitələrində müvafiq dövlət qurumlarının araçılığı ilə habelə, qeyri-hökumət təşkilatları və iqtisadçı ekspertlər tərəfindən maarifləndirmə işləri mütəmadi aparılsa da, bu gün istehlakçıların maarifləndirilməsinə nail olmağı tam əminliklə demək mümkün deyil. Maarifləndirmə işinin gücləndirilməsi məqsədi ilə bir sıra silsilə işlər görməyə ehtiyac vardır. Fikrimcə, bu kimi maarifləndirmə işlərinə hələ uşaqların yeniyetmə vaxtından başlanmalıdır. Məsələn, iş yerlərində, məhəllələrdə, ali və orta ixtisas təhsil müəsisələrində yaxşı təşkil edilmiş təbliğat işləri görülməlidir, həmçinin ali ixtisas müəsisələrində istehlakçı hüquqlarının qorunması, məlumatlandırılması və istehlak bazarında baş verən proseslərin öyrənilməsi məqsədi ilə dərsləklərin çap edilməsinə və dərslər saatlarının əlavə edilməsinə ehtiyac vardır.

• İstehlakçı tərəfindən qərar qəbul etmə prosesində, problemin həlli mərhələsində, bazar araşdırmasını edən şəxs dörd vəzifəni yerinə yetirir:

- istehlakçının üzləşdiyi problemi müəyyənəldirir və öyrənir,
- istehlakçı məsələsini həll etmək üçün bazar araşdırması miksini hazırlamaq,
- istehlakçının xüsusi problemləri qavramağa həvəsləndirmək,
- digər problemlərin qavranmasını aradan qaldırmaq.

İstehlakçılar da əlavə məlumat tələb edə bilər. Bu tendensiya güclü olarsa və onu təmin edən mal asanlıqla mövcud olarsa, istehlakçı satın alacaq. Əgər bu baş verməsə, ehtiyac onun yaddaşında möhürlənəcəkdir. Bu halda, istehlakçı məlumat axtarışını dayandırmağa və ya axtarışını davam etdirə və ya aktiv axtarışı həyata keçirə bilər.

İstehlakçılar yalnız zəif müəyyənəldirilmiş fəaliyyətlərə diqqət yetirirlər. İstehlakçılar bu zaman məhsul məlumatlarına daha çox həssas olacaqlar. Və ya istehlakçı məlumat üçün aktiv axtarış edə bilər, buna görə də çap olunan materialları axtaracaq, dostlar axtaracaq və digər yolları haqqında məlumat toplayacaq. Tədqiqatı yerinə yetirmək dərəcəsi meylin intensivliyinə, əldə etdiyi mənbə məlumatının həcmində, əlavə məlumat toplamaq asanlığına, əlavə məlumat üçün verilən dəyərə və axtarış prosesindən əldə etdiyi razılığa bağlıdır.

İstehlak davranışına təsir göstərən psixoloji faktorlar dedikdə insan davranışının əsasını necə başa düşdüyünü və vəziyyətini anladığı ilə müəyyənəldirir. Bir istehlakçı rabitə istəklərinə (reklam, təşviqi) cavab verdiyini və mallarla necə davrandığını başa düşmək üçün, ilk növbədə malların necə başa düşüldüyünü anlamaq lazımdır. Nəzərdən keçirilmiş proses ətraf mühitə dair məlumatları, strukturlaşdırılmış, təfsir və təfərrüatlı olan məlumatların seçilməsini nəzərdə tutur. Başa düşmə prosesi yalnız xarici amillərdən deyil, həm də insanın inancı, dəyərləri, münasibətləri və keçmiş təcrübəsindən asılıdır.

Müəyyən bir vəziyyətin qəbul edilməsinə üç əsas amilə təsir göstərir:

- insan özünü (inanc və münasibətlər)
- qavrayış prosesinin həyata keçirildiyi vəziyyət

- obyekt, görünüşü, xüsusiyyətləri və fərqləndirici xüsusiyyətləri.

Azərbaycan istehlak bazarının həcminə görə 45.3 mlrd dollarla dünya ölkələri arasında ilk 100-lükdə dayanmaqdadır. Belə ki, Azərbaycan əhalisi gəlirinin təqribən 70%-ni istehlaka yönəldir. Ölkəmizin istehlak bazarı potensialı bununla yekunlaşmır təbii ki, belə ki, təqribən 10 mln əhali olan ölkəmizdə əhalinin əksəri aşağı və orta gəlir qrupunda çıxış edən istehlakçı qruplarını təşkil edir. Gələcəkdə əhalinin gəlir səviyyəsi artdıqca və yeni imkanlar yarandıqca ölkəmizin dünya bazarındakı mövqeyi müsbət istiqamətdə daha da yüksələ bilər. İstehlak bazarının həcminə həmçinin regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi və inflyasiya kimi göstəricilər də təsir edir. Bununla bağlı olaraq İlham Əliyevin 2004-cü ildən bəri yeritdiyi siyasətin ardı olaraq “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018 sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” tərtib edilmişdir. Bu proqramın nəticəsi olaraq ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, yeni iş imkanları yaradılaraq işsizliyin həcmi azaldılmış, kommunal xidmətlərin keyfiyyəti yüksəldilmiş, ümumilikdə əhalinin rifahı və zənginliyi artmışdır. Bu nəticələrə çox uzun müddətdə nail olunmuşdur, belə ki, əvvəlki illərdə də “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008 sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” və “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013 sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” layihələri uğurla həyata keçirilmişdir.[1]

Bazarda mübadilə və ya mübadilə prosesinin iki aparıcı subyekti istehsalçılar və istehlakçılardır. Hər iki tərəf heç bir problem olmadan bazarda dəyişikliyin davam etməsi üçün müəyyən hüquq və öhdəliklərə sahibdir. Ancaq zamanla istehsalçıların şüurlu ya da şüursuz olaraq istehsal satış mərhələsindəki səhvləri və ya şüurlu olaraq etdikləri səhv təbiiqlər istehlakçıların istismarına səbəb olmaqdadır.

Bazar proseslərinin işlənməsi zamanı istehlakçıların istehsalçılar qarşısında öz hüquqlarını qorumaq üçün fərdi təşəbbüsləri fərdi həllərin inkişafına kömək edir. Ancaq ümumiyyətlə baxdıqda bütün istehlakçıların lehinə bir vəziyyət yaratmaq lazımdır və beləliklə istehsalçı və istehlakçıların arasındakı güc bərabərsizliyini tarazlamaq üçün daha əhatəli yanaşmalar lazımdır. Birincisi, istehlakçılar fərdi deyil, qruplar kimi çıxış etdiklərində indiki və gələcəkdə yarana biləcək mümkün problemlərdə istehlakçıların hüquqlarını qorumaq və problemlərdə icra gücünü əldə etməyi təmin edə biləcəklər. Təklif etdiyi məhsul və xidmətlərdə şüurlu və ya şüursuz bir səhv və ya qüsurlu edən istehsalçının məhsullarını boykot edərək satın almamaq və ya fərdlər istehlakçı birlikləri kimi təşkilatlarda bazarda həlledici rol oynamaq uyğun nümunədir. Ayrıca hər hansı bir haqsızlığa qarşı hər hansı bir zərərin ödənilməsi üçün təyin olunan qanun-qaydalara olan ehtiyac qaçınılmazdır. Əsas olaraq da hansı halların istismar olduğunun hamı tərəfindən dəqiq olaraq bilinməsi müəyyən edilməlidir. Elə bu zaman inkişaf etmiş cəmiyyətlərin aralarındakı problemləri həll etmək üçün təkmilləşdirdikləri hüquqi sistemin bir hissəsi kimi dövlət tərəfindən istehlakçı hüquqlarını tənzimləmək və təmin etmək zərurəti ortaya çıxır.

Ölkəmizdə istehlakçı hüquqlarının qorunması barədə qanun 19 sentyabr 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu qanun ümumilikdə 4 fəsildən ibarətdir. İlk fəslində ümumi anlayışlar yer almaqdadır. İkinci fəsil isə “İstehlakçıların hüquqları” adlanır. Bu qanuna görə AR-də istehlakçılar aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:[2]

- malların (işlərin, xidmətlərin) və onların istehsalçısının, icraçısının və satıcısının sərbəst seçilməsinə,
- istehlak etdikləri malların (işlərin, xidmətlərin) lazımı keyfiyyətdə olmasına;
- malların (işlərin, xidmətlərin) təhlükəsizliyinə,
- malların (işlərin, xidmətlərin) miqdarı, çeşidi və keyfiyyəti haqqında dolğun və düzgün məlumat əldə etməyə,
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda, lazımı keyfiyyəti olmayan, habelə insanların sağlamlığına, həyatına təhlükəli olan malların (işlərin, xidmətlərin) vurduğu zərərin ödənilməsinə,
- öz hüquqlarının və qanuni mənafələrinin müdafiəsi üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarına və məhkəməyə müraciət etməyə,
- ictimai təşkilatlarda (istehlakçıların birliyində) birləşməyə.

İstehlakçılar fərdi və ya qrup olsun müəssisələrin daha müasir, daha istehlakçı yönümlü anlayışını dəyişdirmək potensialı olan ən həlledici obyektədir. Bunun reallaşması istehlakçıların sahib olduqları hüquqlar barədə məlumatlılıq səviyyəsi və ondan istifadə etməsilə bağlıdır. Hüquqi qaydaların dəstəyi ilə istehlakçılar öz varlıqlarından və gözləntilərindən təzyiq elementi kimi istifadə edərək müəssisələri xəbərdar edə bilsələr, müəssisələr də istehlakçı hüquqlarını qorumağa qayğıyla yanaşacaqlar. İstehlakçıların qorunmasında istehlakçılara hüquqi zəmanət mövcudluğu və tədbirləri olduqca vacibdir. Ancaq istehlakçılar öz hüquqlarından xəbərdar olmadıqda mexanizmlər işləmir. Bazar sisteminin fəaliyyətində bu vəziyyət müəssisələrin təklifləri üstündə olan “yaxşılaşdırıcı” təsirini azaldacaq. Qısa olaraq istehlakçılar gözlənilən faydaları əldə edə bilməyəcək, dəyişikliklər iqtisadi sistemin müsbət istiqamətində gözlənilən səviyyəyə çatmayacaqdır. Düşünülən bu mənfi nəticənin baş verməsinin qarşısını almaq yolu istehlakçıların hüquqları barədə məlumatlandırılmasıdır. Hüquqlarına dair öyrədilmiş və məlumatlandırılmış, mütəşəkkil istehlakçılar güclü bir struktur yarada bilərlər.

İqtisadiyyatımızda artan tempi və effektiv inkişaf üçün istehlakçı kooperativləri əsaslı tədbirlərlə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbinə cavab verən təchizat problemlərinin həllində mühüm rol oynayır. Bu da məlumdur ki, istehlakçı birlikləri daxil olmaqla istehlakçı kooperativlərinin inkişafı üçün hökumətin dəstəyi çox vacibdir. Tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilmişdir ki, respublikada istehlak bazarının qurulması istiqamətində çox ciddi işlər görülmüşdür.

Ölkədə yeridilən sosial-iqtisadi islahatlar, sahibkarlığa dəstək və bütün bu amillər istehlak bazarının həcmi, o cümlədən, ərzaq, qeyri-ərzaq və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin istifadəsinin artmasına səbəb olur.

İstehlak bazarının araşdırılması dedikdə ümumi satış prosesinin həyata keçiriləcəyi bazar haqqında araşdırma edərək məlumatların davamlı olaraq toplanması və emal olunması nəzərdə tutulur. Əldə edilən məlumatlara əsasən, bazarda əsas diqqət mərkəzində olan istiqamətlər barədə nəticələr və gələcək satış gözləntiləri verilir. Gözləntilərin əsas metodlarına mütəxəssislərin qiymətləndirməsi, trend olanların ekstrapolyasiyası üsulu və korrelyasiya təhlili metodları aid edilir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bütün bu üsullar vasitəsilə əhalinin ehtiyaclarının araşdırılması təşkil olunur. Statistik məlumatların analizi və təxmin edilməsi üsulları baxımından bazar araşdırması texnologiyası xarici şirkətlərin bazar araşdırması ilə eynilik təşkil edir. Tələbatın araşdırılmasının axıncı mərhələsi, istehsal həcmi artması və ya azaldılması, əhalinin tələbatının həcmi müəyyənləşdirilməsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2004, Bakı, Qanun, 48 s.
2. İstehlakçı hüquqlarının qorunması barədə Azərbaycan Respublikasının qanunu, 1995, Bakı, Qanun

Əmirxan Zahid oğlu PAŞAYEV

Qərbi Kaspi Universitetinin “Turizm və sahələr iqtisadiyyatı”

kafedrasının müəllimi

E-mail:emirxan.pashayev@wcu.edu.az

AZƏRBAYCANIN NƏQLİYYAT SEKTORUNA YÖNƏLƏN İNVESTİSİYALARIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

MDB ölkələri üzrə nəqliyyat sektorunda yük daşınmasının əks olunduğu cədvəldən göründüyü kimi Rusiya, Ukrayna və Belarusiyadan başqa Azərbaycanın daxil olduğu digər ölkələrdə 2012-2019-cu illərdə yük daşınmasında artım dinamikası müşahidə edilmişdir [1, s.124]. Ona görə də bu ölkələrin nəqliyyat sektoruna investisiya qoyuluşlarının yaxın illər ərzində səmərəli olacağını proqnozlaşdırmaq olar. Bu müddətdə Azərbaycanın nəqliyyat sektoru 12% artsa da, ən çox artım

Qazaxıstan'da 30% artım, ən çox azalma isə Ukrayna'da 13% azalma qeydə alınmışdır. 2020 və 2021-ci illərdə qlobal covid-19 pandemiyasının təsiri ilə iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi MDB-nin nəqliyyat sektorunda yük daşımaqlarında əvvəlki illərlə müqayisədə Özbəkistan və Tacikistan istisna olmaqla azalma dinamikası müşahidə edilmişdir.

Nəqliyyat sektorunda maliyyələşdirilən obyektin imkanlarının təhlil edilməsi zəruri xarakterli-dir və mərhələlər üzrə təhlillə müqayisədə daha çox ümumi qəbul edilən qiymətlər əsasından tərtib edilir. Ona görə ki, məsrəflər barəsində informasiyalar mal-material ehtiyat-ları göndərənlərin məlumatlarına əsasən deyil, oxşar layihələrə görə qəbul edilə bilər. İn-vestisiya layihəsinin imkanlarının təhlil edilməsi üçün lazımi məlumatların toplanması, maliyyələşdirilən obyektin qətiolaraq icra edilmə imkanlarının aydınlaşdırılmasına görə nəzərdə tutulduğu halda iri xərclər haqqında məlumatlar təhlilə cəlb edilməlidir. Ona görə belə təhlil aparılır ki, layihələrin imkanları və lazım olmayan xərclər tez aşkar edilsin və qiymətləndirilsin [4].

İqtisadi səmərəliliyə vaxt amilinin təsirinin hesablanması müqayisəli hesablamanın əsas prinsipi Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli 905 IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində xülasə edilmişdir və müqayisə edilən variantların icra edilməsinə investisiya qoyuluşları müxtəlif vaxtlarda həyata keçirilsə də cari xərclər zamanla dəyişir, dəyərcə müxtəlif olan ayrı-ayrı vaxtlardakı xərcləri nəzərə alan əmsal tətbiq etməklə müqayisə edilən variantların uzun müddət xərc elementlərini tədqiq etdikdən sonra cari istehsalda tətbiq etmək olar [14]. İqtisadiyyatın dinamik və səmərəli inkişaf etməsi ona müxtəlif mənbələrdən (dövlət büdcəsindən, yerli büdcədən, yerli özəl və xarici şirkətlərdən, fiziki şəxslərdən) edilən investisiya qoyuluşlarının həcmindən çox asılıdır. İnvestisiya qoyuluşları müxtəlif istiqamətlərə, o cümlədən istehsal güclərinin genişləndirilməsinə, mövcud istehsal baza-sının müasir tələblərə uyğun olaraq yenidən qurulmasına və ya yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına yönəldilə bilər ki, bu da ilk növbədə investisiyaların qorunması və stimullaşdırılması ilə bağlı dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətə uyğun baş verir. Ona görə də nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyaların səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə dövlət və özəl qurumların maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdırmaq sektor baxımından ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 1.

MDB-nin Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton

Ölkələr	2012	2014	2016	2019	2020	2021	Artım (2019 ildə 2012 ci illə Müqayisədə)
Azərbaycan	210,9	222,0	222,5	235,3	188,6	193,9	12%
Belarusiya	484,4	467,5	430,4	427,8	398,7	384,9	-12%
Qazaxıstan	3 231,8	3 749,8	3 722,6	4222,7	829,0*	874,1*	30%
Qırğızıstan	26,9	28,9	31,2	34,2	24,6	28,6	27%
Moldova	27,9	30,3	13,7	33,1	20,4	23,6	19%
Özbəkistan	1329,3	1458,9	1603,6	1319,8	1366,7	1 511,9	-0.7%
Rusiya	4382,6	4203,8	4000,0	4077,7	3998,6	4034,4	-7%
Tacikistan	52,0	54,4	55,5	53,2	57,1	66,2	2,3%
Ukrayna	771,9	672,1	624,5	674,5	599,9	619,9	-13%

Ayrı-ayrı vaxtlarda investisiya qoyuluşlarının dəyərinin müxtəlif olmasının əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, nəqliyyat sektorunda investisiya qoyuluşları fondu-nun imkanları layihələr icra edildikcə məhdudlaşdığına görə nəzərdə tutulan bütün tədbirlərin həyata keçirilməsinə tələbi qarşılaya bilmir. Ona görə də nəqliyyat sektorunda icra edilən layihələrdən hər hansı birinə yönələn investisiyalardan bir hissəsinin (ümumi işə zərəri olmayan) təxir edilərək keçikdirilməsi hər zaman məqsədmüvafiq hesab edilməkdədir. Ciddi səbəb olmadan investisiya qoyuluşlarının bəzi çətinliklər ucbatından (layihə təşkilatları, şöbələri tərəfindən qəbul edilən tikinti-quraşdırma, texnoloji prosesin və s. həyata keçirilməsi zamanı investisiyaların illər üzrə bölüşdürülməsi) əsassız təxir edilməsi yolverilməzdir [9, c.215]. Araşdırmalarımız onu göstərir ki, milli nəqliyyat

sistemindən daxil olan gəlirlərin ayrıca bir fond-da yığılması ilə iri və əhəmiyyətli layihələrin daha operativ maliyyələşdirilməsi mümkündür.

Nəticə etibarlı ilə sərbəst iqtisadiyyat şəraitində tələb və təklif qanunlarının işləmə mexanizminə uyğun olaraq təxir edilən investisiya layihələrinin yerini uzun müddətli qazanç gətirmə baxımından daha səmərəli olanları tutur. Gəlir artımı isə imkan verir ki, nəqliyyat sektorunda nəzərdə tutulan layihələrin icrasına investisiya qoyuluşları imkanları genişlənsin, istənilən layihənin həyata keçirilməsi üçün investisiya fondunda vəsaitlər toplansın. Nəqliyyat sektoruna yönələn vəsaitlərin xalis gəlir gətirməsi uzun zaman intervalında baş verir.

Nəqliyyat iqtisadiyyatının bütün sahələrinə nüfuz etdiyinə görə iqtisadi artımı şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Müntəzəm olaraq istifadə edilən nəqliyyat infrastrukturunun yenilənməsi üçün hər il külli miqdarda maliyyə resursları tələb olunur. ARDSK-nın məlumatlarına əsasən hazırladığımız cədvəl-3-dən məlum olduğu kimi nəqliyyat üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilərdən olan nəqliyyatda əlavə dəyər (cari qiymətlərlə) 2011-2018-ci illər üzrə, 2015-ci ildə 3242 milyon manat olmaqla 2011-ci illə müqayisədə 583 milyon manat, 2016-cı ildə 4 102 milyon manat olmaqla 2011-ci illə müqayisədə 1443 milyon manat çox olmuşdur, 2017-2018-ci illər üzrə əlavə dəyər əvvəlki illərlə müqayisədə artım dinamikası müşahidə edilmişdir. Aşağıda ARDSK-nın məlumatları əsasında hazırladığımız qrafikdən əyani olaraq 2021-ci ildə əlavə dəyər üzrə əvvəlki illərlə müqayisədə artım dinamikasını müşahidə etmək mümkündür.

Şəkil 1. Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [12]

Tərtib etdiyimiz Cədvəl 2 – dən göründüyü 2012-2018-ci illər ərzində sərnişin daşımaları üzrə hava nəqliyyatında davamlı artım dinamikası müşahidə edilsə də 2020 və 2021 – ci illərdə global covid-19 pandemiyasının təsiri ilə sərnişin daşımalarında əvvəlki illərlə müqayisədə çox yüksək rəqəmlərlə azalma dinamikası müşahidə edilmişdir. Sərnişinlərin uzaq məsafələri tez və rahat qət edə bilmələri üçün hava nəqliyyatının daha əlverişli olmasına baxmayaraq karantin rejiminin tətbiq edilməsi nəticəsində nəqliyyatın bu növündən istifadə edənlərin sayı azalmışdır [38, s.63].

Cədvəl 2.

Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, 1000 sərnişin

Göstəricilər	2017	2018	2019	2020	2021
Cəmi	1 973440	2 002 836	2056516	1177632	1214153
Dəmir yolu	2 490	2 841	3850	2 124	2 826
Dəniz	17	16	22	20	18
Hava	2 359	2 399	2704	578	1133
Metro	228 848	231 016	236682	74709	90232
Avtomobil	17397261	1 766 564	1813 258	1100201	1119944
Avtobus	1 672154	1 697 236	1741365	1055268	1033000
Taksi	67572	69 328	71893	44933	86944

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [12].

Araşdırmalarımız göstərir ki, yaxın gələcəkdə hava nəqliyyatına yönələn investisiyaların səmərəliliyinin artırılması aktual olacaqdır. Cədvəl-2.2.4-dən görüldüyü kimi sənişinlərin daşınmasında 2017–2019-cu illər ərzində avtomobil nəqliyyatı üzrə artım dinamikası müşahidə edilmişdir. Bunun əsas səbəbi yüklərin və sənişinlərin təyinatı məntəqəyə qapıdan-qapıya rejimi ilə çatdırılmasında avtomobil nəqliyyatının daha əlverişli olmasıdır. Bu nəqliyyat növündən istifadənin səmərəliliyini artırmaq, investisiyaların təhlilindən planlaşdırılmasından və məqsədə müvafiq icra edilməsindən birbaşa asılıdır [2]. 2020 və 2021-ci illərdə qlobal covid-19 pandemiyasının təsiri ilə iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi sənişin daşımalarında əvvəlki illərlə müqayisədə çox yüksək rəqəmlərlə nəqliyyatın metro və taksi növü istisna olmaqla azalma dinamikası müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 3.

Yük daşınmasının nəqliyyat növlərinə görə strukturu, yekuna nisbətən %-lə

Göstəricilər	2013	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Dəmir yolu	10,6	6,9	6,4	6,0	6,5	7,8	7,8
Dəniz	5,3	2,6	3,7	3,6	2,5	3,2	2,8
Hava	0,06	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3
Boru kəməri	26,6	26,8	25,8	25,4	24,9	29,7	31,1
Neft kəməri	20,0	19,8	18,8	18,0	16,5	18,4	18,1
Qaz kəməri	6,6	7,0	7,0	7,3	8,4	11,3	13,0
Avtomobil	57,5	63,6	64,0	64,9	66,0	59,1	58,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [12]

Cədvəl 3-dən görüldüyü kimi yük daşınmasının nəqliyyat növlərinə görə yekuna nisbətən faizlə strukturunda, dəmir yolu nəqliyyatı ilə daşınan yüklər 2013-cü ildən etibarən azalmışdır. Hava, qaz kəməri, avtomobil nəqliyyatında 2013-cü illə müqayisədə 2021-ci ildə artım dinamikası qeydə alınmışdır [1, s.126].

Cədvəl 4.

Ölkə iqtisadiyyatında nəqliyyatın xüsusi çəkisi faizlə

	2010	2011	2012	2013	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Əlavə dəyər	5,6	5,1	4,9	4,8	6,7	6,7	6,2	5,9	7,1	6,9
Ümumi mənfəət	6,0	5,5	5,3	5,1	6,7	7,4	6,7	6,6	8,6	7,9
Xalis mənfəət	5,2	4,7	4,5	4,3	6,5	6,5	5,8	6,0	6,6	6,3
İşçilərin orta illik sayı	8,1	8,2	7,9	8,1	8,1	8,2	8,1	8,0	8,3	8,5
Orta aylıq nominal əmək haqqı	119,2	122,7	128,4	126,2	129,9	138,9	148,2	134,8	125,2	130,3
Əsas fondlar	8,6	8,9	9,7	9,7	8,1	6,8	7,6	7,4	6,5	6,5
Əsas kapitala investisiyalar	24,6	19,6	16,9	19,9	8,8	10,2	11,2	11,8	12,1	17,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [12]

Dəniz nəqliyyatı ilə yük daşımalarında 2013-cü ildən 2016-cı ilə qədər azalma qeydə alınsada, 2017-2018-ci illərdə artım müşahidə edilmişdir. Azərbaycanda yük daşınmasının nəqliyyat növlərinə görə yekuna nisbətən faizlə strukturunda nəqliyyatın digər növləri ilə müqayisədə yalnız avtomobil nəqliyyatında 2013-2018-ci illər ərzində artım dinamikası müşahidə edilsədə 2019 – 2021 ci illərdə isə azalma qeydə alınmışdır . Nəqliyyat sektorunun kompleks inkişafı baxımından yük daşımaların bir nəqliyyat növündə cəmləşməsinə müsbət hal kimi qiymətləndirmək olmaz. 2019 – cu ildə Azərbaycanın Avtomobil yollarının uzunluğu 19176 km, qeydiyyatda alınan nəqliyyat vasitələrinin sayı: minik avtomobilləri – 44644 ədəd, yük avtomobilləri – 3719 ədəd, avtobuslar – 563 ədəd, motosikletlər – 409 ədəd, qoşqu və yarımqoşqular – 1411 ədəd, digərləri – 257 ədəd və cəmi 51003 ədəd olmuşdur. Azərbaycanda ümumi olaraq istismarda olan avtomobillərin sayı 2019 –

cu ilin dekabrında minik avtomobilləri – 1 214 093 ədəd, şəxsi minik avtomobilləri – 1 158 448 ədəd, yük avtomobilləri – 150 547 ədəd, avtobuslar – 30 783 ədəd, motosikletlər – 4 069 ədəd, qoşqu və yarımqoşqular – 16 840 ədəd, digərləri – 11 057 ədəd və cəmi nəqliyyat vasitələrinin sayı 1 418 404 ədəd olub. 2019 – cu ildə hər 1000 nəfərə düşən avtomobillər – 140 ədəd, hər 1000 nəfərə düşən minik avtomobilləri – 119 ədəd, hər 1 km şosse yollarına düşən avtomobillər – 71, hər 100 ailəyə düşən şəxsi minik avtomobilləri – 53 ədəd olmuşdur. 2019 – cu ildə nəqliyyat vasitələrinin yaş strukturuna görə: minik avtomobillərinin – 77,3 faizinin yaşı 10 il və yuxarı, avtobusların – 82,7 faizinin yaşı 10 il və yuxarı, yük avtomobillərinin – 86,9 faizinin yaşı 10 il və yuxarı olmuşdur [12].

Ölkə iqtisadiyyatında nəqliyyatın xüsusi çəkisinin faizlə ifadə edildiyi cədvəl 6-da əks olunan göstəricilər üzrə rəqəmlərin müqayisəli təhlili bizə bildirməyə əsas verir ki, əlavə dəyərin dinamikası 2010–14-cü illərdə azalan xətt üzrə davam etmişdir beləki, ölkə iqtisadiyyatında əlavə dəyərin nəqliyyat üzrə xüsusi çəkisi 2010 – cu ildə 5,6 faiz, 2011– ci ildə 0,5 faiz az yəni 5,1 faiz olmuşdur. 2012 – ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 0,2 faiz az yəni 4,9 faiz olmuşdur. 2013 – cü ildə 0,1 faiz az yəni 4,8 faiz, 2014 – cü ildə 4,5 faiz olmuşdurki, bu 2010 – cu illə müqayisədə 1.1 faiz azdır. 2020 – 2021 ci illərdə əlavə dəyərin dinamikasında əvvəlki illərlə müqayisədə artım dinamikası müşahidə edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatında ümumi mənfəətin nəqliyyat üzrə xüsusi çəkisi 2010 – cu ildə 6,0 faiz, 2011 – ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 0,5 faiz az 5,5 faiz, 2012 – ci ildə 2011 – ci illə müqayisədə 0,2 faiz az 5,3 faiz, 2013 – cü ildə 2012 – ci illə müqayisədə 0,2 faiz az 5,1 faiz olmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatında xalis mənfəətin nəqliyyat üzrə xüsusi çəkisinin dinamikası 2010 – cu ildə 5,2 faiz, 2013-cü ilə qədər ildə 0,2 faiz azalan xətt üzrə davam edərək 4,3 faizə qədər azalmışdır. 2020 – 2021 ci illərdə xalis mənfəətin dinamikasında əvvəlki illərlə müqayisədə artım dinamikası müşahidə edilmişdir. Bütün ölkə üzrə işçilərin orta illik sayının 2010-cu ildə 8,1 faizi nəqliyyat sektorunun hesabına təmin edilmişdir. 2011 – ci ildə 8,2 faizi, 2012-ci ildə 7,9 faizi, 2013 – cü ildə 2010 – cu ilin səviyyəsində yəni 8,1 faiz olmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatında orta aylıq nominal əmək haqqının nəqliyyat üzrə xüsusi çəkisi 2010 – cu ildə orta aylıq əmək haqqından 19,2 faiz çox, 2011 – ci ildə 22,7 faiz çox, 2012 – ci ildə 28,4 faiz çox, 2013 – cü ildə 26,2 faiz çox olmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatında əsas fondların nəqliyyat üzrə xüsusi çəkisi 2011 – ci ildə 2010 – cu illə müqayisədə 0,3 faiz artaraq 8,9 faizə çatmışdır. 2012 – 13 cü illərdə isə 0,8 faiz artaraq 9,7 faiz olmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatı üzrə əsas kapitalla investisiyaların nəqliyyatda xüsusi çəkisi 2010 – cu ildə 24,6 faiz, 2011 – ci ildə 5,0 faiz azalaraq 19,6 faiz, 2012 – ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 2,7 faiz azalaraq 16,9 faiz, 2013-cü ildə 3,0 faiz artaraq 19,9 faiz olmuşdur. 2017 – 2021 ci illərdə əsas kapitalla investisiyaların dinamikasında əvvəlki illərlə müqayisədə artım dinamikası müşahidə edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatında nəqliyyatın xüsusi çəkisinin faizlə ifadə edildiyi cədvəl də əks olunan göstəricilərin dinamikasında baş verən azalma tendensiyasına həm daxili, həm də xarici səbəblər var. Son dövrlər dövlət proqramında sərbəst iqtisadi sistemə keçid dövrü bitmişdir ifadəsi yer alsada, iqtisadiyyatın bütün sahələrində transformasiya ilə bağlı problemlər qalmaqdadır. İstər maliyyə resurslarının daxili məzənnəsinin dünya bazarındakı qiymətlərdən qat-qat yüksək olmasını, istərdə inhisarçılığa qarşı mütərəqqi qanunların qəbul edilməsinə baxmayaraq onların icra olunmasında baş verən və sair buna bənzər problemləri daxili səbəb kimi göstərmək olar. Xarici faktorlara isə dünyada baş verən maliyyə böhranı ilə yanaşı, mədəniyyətlər, milli maraqlar, şəxsi maraqların təmin edilməsi naminə baş verən münaqişələri və sair problemləri göstərmək olar. Nəqliyyat sektorunda əsas kapitalla investisiyaların səmərəli təhlili və planlaşdırılması digər göstəricilərin dinamik inkişafı ilə vəhdət təşkil edir [4].

Ölkə iqtisadiyyatında nəqliyyatın xüsusi çəkisinin əks olunduğu cədvəl 4-dan məlum olduğu kimi, 2017-ci ildə ölkə üzrə ümumi mənfəətdə nəqliyyatın payı 7,4 faizə bərabər olsada əsas kapitalla investisiyalar 10,2 faiz olmuşdur. Bu isə sektorun investisiya tutumlu olması və nəqliyyat infrastrukturunun dolayı yolla iqtisadiyyatda formalaşan mənfəətlərdə iştirak etməsi ilə əlaqədardır. Cədvəldən göründüyü kimi nəqliyyat sektorunda ölkə üzrə işçilərin orta illik sayında 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 0,1 faiz artım qeydə alınmışdır. Azərbaycanda bütün işçilərin 8,2 faizi nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərir. Nəqliyyat sektorda investisiyaların səmərəliliyinin aktuallığı yalnız nəqliyyatda gəlirlərin artması ilə deyil eləcə də makroiqtisadi problemlərdən biri olan

işsizliyin həlli baxımından əhəmiyyətliyə. 2018-ci ildə nəqliyyat sektorunun xalis mənfəəti 5,8 faiz, 2016-2017-ci illərlə müqaisədə təqribən 1 faiz az olmasına baxmayaraq orta aylıq nominal əmək haqqında ciddi artım qeydə alınmışdır 148,2 faiz. 2013-2018-ci illər ərzində nəqliyyat sektorunda orta aylıq nominal əmək haqqında hər il 6-9-faiz artım qeydə alınmışdır. Qlobal əhəmiyyətli nəqliyyat dəhlizlərinin istifadəyə verilməsi nəticəsində artacağı proqnozlaşdırılan yük və sərnişin daşımalardan əldə edilən gəlirlər işçi heyətinin gəlirlərinə müsbət təsir etməklə yanaşı ÜDM-in dinamik artımına təkan verəcəkdir.

Nəticə:

Nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyaların əsas məqsədi bu sahənin gəlirlərini maksimum artırmaqla yanaşı, dövriyyədə olan yük və sərnişin daşımalara olan tələbin yüksək keyfiyyətli ödənilməsi, ekologiyaya zərər vurulmaması, bu sahədə işə götürülənlərin hüquqi və peşəkarlıq səviyyəsinə fikir verilməsi, inhisarlaşmanın qarşısının alınması olmalıdır. Nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən, dövlət və özəl mülkiyyətdə olan qurumlar qüvvədə olan qanunvericiliyə riayət etməklə kifayətlənməməli, cəmiyyət qarşısında etik öhdəliklərinin də olduğunu bilməlidirlər [13].

Hər il 230 milyon tondan çox tranzit yük ölkəmizin ərazisindən keçir 1 ton tranzit yüklərə görə keçid haqqı 8-18 ABŞ-ı dolları civarında dəyişir. Ölkə büdcəsinə tranzit yüklərin keçidindən əldə edilən gəlir 3 milyard ABŞ-ı dollarına yaxındır [13]. Hər bir dövlətin siyasi və hərbi gücünün arxasında güclü iqtisadiyyat, iqtisadi gücün arxasında isə səmərəli investisiya qoyuluşları dayanır [6]. Yuxarıda qeyd edilənlər nəzərə alındıqda məlum olur ki, müvafiq qurumlar tərəfindən nəqliyyat sektorunda investisiya qoyuluşunun səmərəliliyini artırmaq üçün, regional və global səviyyədə nəqliyyat sektorunda baş verən meyillərin bu istiqamətdə investisiya qoyuluşlarına təsir edən mühüm amillərin monitorinqi, dəyişmə proqnozları üzrə tədqiqat aparan xüsusi institutun (qurumun) təşkili zəruri xarakter almışdır.

Azərbaycanın nəqliyyat sektoruna investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin artırılması istiqamətində tədqiqatlar iqtisadi amillərlə yanaşı bu bölgənin mədəni, tarixi, coğrafi, siyasi və müasir iqtisadi vəziyyətinə uyğun aparılmalıdır. Xüsusilə qeyd edilməli məqam ondan ibarətdir ki, ölkəmizin üzərindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri olan Şərq – Qərb (İpək yolu), Şimal – Cənub istiqamətində layihələrin həyata keçməsinə və xalqımızın uzun müddət rifahına xidmət etməsinə nəqliyyata yönələn investisiyaların nəzəri və əməli cəhətdən araşdırılması əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Ölkəmizdə mövcud olan xammal ehtiyatları, insan resursları və yeni texnologiyalardan istifadənin elə kombinasiyası qurulmalıdır ki, nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyalardan yüksək səmərə əldə edilsin.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri; // 11: 6, Cild 6, Aprel – İyun 2018 – ci il
2. Əsədov A.M. Azərbaycan Respublikasında yeni nəqliyyat sisteminin formalaşması və davamlı inkişafı: elmi-nəzəri əsasları və perspektivləri // “Avropa” nəşriyyatı Bakı -2014, s.338.
3. Ə.Z. Paşayev, “İstehsal fəaliyyətinin təşkilində islam əsaslı investisiyalar” // Azərbaycan Dövlət İqtisad Unversiteti, Beynəlxalq simpozium Bakı- 2015.
4. Paşayev Ə.Z. “Nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyalar” // Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası Elmi Əsərləri № 1 Bakı – 2016; s.169.
5. Rudiqer D., Stenli F., Riçard S. Makroiqtisadiyyat . // On birinci nəşr. – Bakı., “Şərq-Qərb”, 2015. -637 s.
6. S.H. Pürhani, Ə.Z. Paşayev “Milli iqtisadiyyatın inkişafında investisiyaların rolu” //”Azərbaycan Hava Yolları” (QSC), Milli Aviasiya Akademiyası: Elmi Məcmuələr Jurnalı. Bakı, Cild 13 №3, 2011
7. Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuş “ Su nəqliyyatının problemləri” mövzusunda // XIII Beynəlxalq Elmi-texniki konfrans. Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası Bakı, 2018-ci il.

8. Eugene F.Brigham ve Joel F.Houston. Finansal yönetimin temelleri // 7.Basımdan çeviri. 2014.s.644.

9. Покровский А.“Исследование систем управления (транспортная отрасль)” // учебное пособие Издательство: Кнорус, 2016, 357 с.

10.Серогодский В.Э., Экономическая оценка инвестиций: практикум //, М-во с.-х. РФ, ФГБОУ ВО Пермская ГСХА. – Пермь: Изд-во ФГБОУ ВО Пермская ГСХА, 2015. – 53 с. – 50 экз.

11.<https://www.oecd.org/germany/Better-policies-germany.pdf>

12.<https://www.stat.gov.az/source/transport/>

13.[<http://transit.az/az/abouthttp:///>]

14.[<http://vergiler.az/art-view/1378/>]

15.ITS America. (2011) // Sizing the U.S. and North American Intelligent Transportations Systems Market: Market Data Analysis of ITS Revenues and Employment. Washington: ITS America

Elçin ABASOV

Azərbaycan Respublikasının Prezidentiyanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının

“Dövlət idarəçiliyində informasiya texnologiyaları” kafedrasının müdiri , dosent

E-mail :abasov_e@mail.ru

Əli NƏBİYEV

Qərbi Kaspi Universitetinin

“ Menecment” kafedrasının magistırı

E-mail: ali.nabiyev.2000@mail.ru

İNTELLEKTUAL MÜLKİYYƏTİN MARKETİNQİ

Müasir mərhələdə dünya təsərrüfat sisteminin ən mühüm xüsusiyyəti artıq iqtisadi münasibətlər sahəsində elmi-texniki nailiyyətlərin və müxtəlif əqli mülkiyyət obyektlərinin intensiv mübadiləsi ilə əhatə olmasıdır. Müasir dövrdə, ölkələrin çoxlu şirkətləri sənayə mülkiyyəti obyektləri üçün patentlərin, onların istifadənin rəqabətin və iqtisadi artımın son dərəcədə mühüm amili hesab etməkdədirlər. Sənayə mülkiyyəti hüquqları, yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində yaranan qeyri-maddi nailiyyətlər üçün müstəsna hüquqlardır. Bu, sənayə, tikinti, kənd təsərrüfatı, ticarət və xidmət sahələrində istifadə edilən, sonralar iqtisadi strukturlarda təsir göstərən ixracçılar, yeni maddələr, istehsal fəaliyyətinin innovativ üsulları və alətləri ilə əlaqədardır. Mülki münasibətlər əsasında tənzimlənir.

- Rəqəmsal
- Sənayə nümunələri
- Seleksiya nailiyyətləri (biotexnologiyalar və biomühəndislik)
- İnteqral şemaların topologiyaları
- Açıqlanmayan məlumatlar, üçüncü tərəfdaşlıqlar
- Ticarət adları və əmtəənişanları
- Malların mənsəyinin adları
- Sənayə mülkiyyətinin digər obyektləri və işləməyəllərin fərdləşdirilməsi vasitələri
- Mülki qanunlarla nəzərdə tutulmuş hallarda dövryyə, mallar, işlər və xidmətlər.

İxtira satmaq üçün zəruri şərt, intellektual fəaliyyətin nəticələrinin patent qabiliyyəti məyarlari adlanan tələblərə cavab verməkdir. Sənayə mülkiyyəti hüququ sahibi olmaq üçün cavab verməli olduğu öz məyarlara sahibdir.

Patentin satılması istəyən sahibləri üçün marketing sahəsində müəyyən bilik bazarı yaranır. Əqli mülkiyyət çox xüsusi bir anlayışdır və əmtəə və xidmətlərin marketingindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, bu da öyrənilməsinə və tədqiq edilməsinə tələb edir.

Ixtira sahibi nəzərə almalıdır:

- Əqli mülkiyyətin əmtəə kimi spesifikasiyi
- Texnologiyaya münasibətdə istehlakçı davranışının xüsusiyyətləri
- Əqli mülkiyyətin kommersiyalaşdırılmasının əsas istiqamətləri, xüsusiyyətləri və marketing

dəstəyi

- Əqli mülkiyyət bazarında vasitəçilərin xüsusiyyətləri
- Əmtəə kimi texnologianın təşviqi xüsusiyyətləri

Əqli fəaliyyətin nəticələrinin kommersiyalaşdırılması onların mənfəət qazanmaq məqsədi ilə praktik istifadəsidir. Bu uzun və mürəkkəb bir prosesdir ki, bu, yalnız elmi, sənayə və bazar arasında sıx qarşılıqlı əlaqə olduğu zaman, innovasiya dövrünün bütün mərhələlərində informasiya dəstəyi ilə innovasiyaların yaradılması və istifadəsinin iqtisadi və sosial amilləri nəzərə alınmaqla mümkündür. Səmərəli marketing tədqiqatları ilə əqli mülkiyyət, eləcə də biznes və iqtisadiyyatda mövcud tendensiyalara rast gəlmək olar.

Cədvəl 1

Bazarın təşfiq strategiyası

Texniki ekspert Sistemləri	Əqli mülkiyyətin unikal xüsusiyyətləri risklər Rəqəmsal biliklər və verilənlərin intellektual təhlili	Sosial mühit
Yeni rabitə kommunikasiya sistemləri		Qeyri – maddi
Suni intellekt		Intellectual (rəqəmsal) Robotlaşmış sənayə prosesləri
Intellektual mülkiyyət		
Iqtisadi rentabellik		

Şəxsi satış

- Birbaşa marketing
- Satışın təşviqi
- Təbliğat üsulları
- Reklam-marketing

Nəticədə, marketing sənayə mülkiyyəti hüquqlarının satışının mühüm hissəsidir. Bu sahədə marketing adi mal və xidmətlərdən fərqlənir. Sahib məhsulu təsvir etmək üçün marketing sahəsində müəyyən bilik malik olmalıdır. Marketingdə məhsulu bazarda təqdim etməyin ən yaxşı yolu şəxsi satış və birbaşa marketing üsullarıdır. Bu, sahibin istehlakçı ilə şəxsi əlaqə yaratmasına və məhsulu hərəkətdə nümayiş etdirməsinə imkan verir. Məhsulu hazırlayanların elmi potensialı və yüksək ixtisasları varsa, bu unikal məhsulun unikal xüsusiyyətlərini vurğulamaq əlavə bir üstünlük təşkil edir

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. patent.copat.gov.az
 2. tto.duzce.edu.tr
 3. www.investopedia.com
 4. Егоров Ю.Н. Основы маркетинга. — М.: ИНФРА-М, 2014
- Виханский О.С. Менеджмент: Учебник — Изд. 3-е. — М: Гардарики, 2013.

Морозова Г.А. Разработка маркетинговой стратегии. – Н. Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2011. – 357 с.

Könül Teyyubqızı HÜSEYNOVA
Doktorant, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
E-mail:k.cabbarli94@mail.ru

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN İKT SİYASƏTİ

Giriş

Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, elm, təhsil və iqtisadiyyatı əhatə edən sistemi siyasət hər bir ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafının başlıca təminatçısıdır. Bu siyasətin aparıcı qüvvəsi olan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) son illər sürətlə inkişaf edərək bütün sahələrdə və gündəlik həyatda insan fəaliyyətinin, sosial-iqtisadi münasibətlərin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İKT-nin ən yeni nailiyyətləri idarəetmə, təhsil, səhiyyə, biznes, turizm və bank xidməti kimi sahələrdə tətbiq edilərək cəmiyyətin hər bir üzvünə mövcud imkanlardan faydalanmağa şərait yaradır. Bu baxımdan yeni texnologiyalar üzrə dövlət siyasəti cəmiyyətin ictimai və siyasi təfəkkürünü qabaqlamalı, yaxın on illiklər üçün bu istiqamətdə görülməli işlərin strateji xəttini müəyyənləşdirməlidir. Azərbaycan Respublikasında da İKT sahəsinin inkişafı üzrə dövlət siyasəti bu prinsip əsasında qurulur və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır.

Azərbaycanın inkişaf tarixinin son 40 ilinə nəzər salsaq, gələcəyə istiqamətlənmiş, dayanıqlı inkişafı təmin edən, elm və texnologiyaların inkişafını şərtləndirən, iqtisadiyyatın hər bir sektorunun davamlı inkişafına yönəlmiş və cəmiyyətin hər bir üzvünün rifahına xidmət edən müdrik siyasətin təzahürlərini görürük. Azərbaycanda rabitənin, elektron avadanlıqlar və informasiya texnologiyaları sektorunun inkişafının geniş vüsətlənməsi məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycanın yaxın onilliklər üçün inkişaf perspektivlərinin biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatla bir başa bağlı olduğunu uzaqgörənliklə düşünən ümummilli lider informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunun inkişafının təməlini hələ ötən əsrin 70-ci illərində qoymuşdur. 1970-1980-ci illərdə ölkəmizin bir çox təhsil müəssisələrində, Elmlər Akademiyasında elektronika, avtomatika və hesablama texnikası üzrə istedadlı alimlər və təcrübəli mütəxəssislər yetişdirildi, elektron avadanlıq istehsal edən zavodlar tikildi(1). Beləliklə, ölkəmizdə bütün dünya tərəfindən müasir sosial-iqtisadi tərəqqinin inkişaf sxemi kimi qəbul edilən "Universitet-İqtisadiyyat və Hökumət" üçqat spiral modelinin tətbiqini Heydər Əliyev Azərbaycanda həyata keçirdi. Azərbaycanla Amerika qitəsi arasında bir başa rabitənin yaradılmasına imkan verən peyk-rabitə sisteminin, "Bakcell" və "Azercell" birləşmiş müəssisələrinin yaradılması ilə ölkəmizdə mobil rabitənin inkişafının əsası qoyulmuşdu(3). İlk beynəlxalq telefon stansiyasının yaradılması Heydər Əliyevin bu istiqamətdə atdığı vacib addımlar idi. Bu gün Azərbaycanın İKT sahəsindəki fəaliyyəti məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük uzaq görənliklə müəyyənləşdirdiyi strateji xətt üzrə uğurla davam etdirilir. 2003-cü il fevral ayının 17-də ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" ölkəmizdə bu sahənin sürətli inkişafına güclü təkan verdi. Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı kimi cənab İlham Əliyev prezidentlik fəaliyyəti dövründə İKT sahəsinin inkişafı üçün atılan addımlar sayəsində ölkəmiz regionda öndə gedir.

Bu uğurlu siyasətin nümunəsi aşağıdakıları qeyd etmək olar(4): - İKT sektoru son 5 ildə 4,5 dəfə genişlənməmişdir; - IT sənayesində istehsal 6-7 dəfə artmışdır; - Ölkə ərazisinin tam telefonlaşdırılması (MDB ölkələri arasında ilk ölkə) başa çatmışdır.

Respublikamızda bir çox tanınmış telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları şirkətlərinin nümayəndəlikləri açılmış, milli şirkətlərimiz region bazarlarında özlerini tanıtabilmişlər; - İKT həyatımızın bütün sahələrinə geniş daxil olub. Belə ki, "Azərbaycan

Respublikasının rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)"a uyğun olaraq, dövlət orqanlarının vətəndaşlara və təşkilatlara təqdim etdiyi xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və onların təqdim olunma müddətlərinin azaldılması, dövlət orqanlarının işinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə müxtəlif məzmunlu layihələr həyata keçirilir; - Elektron Hökumət layihəsi çərçivəsində əhaliyə, özəl sektor və xüsusən dəki çıxıq və orta müəssisələrə dövlət xidmətlərinin təz və ya keyfiyyətli verilməsinin təminatı məqsədi ilə ölkədə mövcud olan və yaradılması planlaşdırılan sahəvi "Bir pəncərə" prinsipləri əsasında "Vahid elektron dövlət xidmətləri qapısı" layihəsi və s. misal göstərmək olar. Müstəqil Azərbaycan dövləti bu gün özünün inkişafının məzmun və keyfiyyət cəhətində daha yüksək mərhələsinə çəkmişdir. Qarşıdakı illərdə Azərbaycanın dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən birinə çevrilməsi, siyasi və iqtisadi cəhətdə daha da qüdrətli olması üçün möhkəm baza, güclü iqtisadi, texnologiya potensialı və kifayət qədər maliyyə imkanları mövcuddur. Təbii ki, Azərbaycanın hərtərəfli, dinamik və davamlı inkişafında rabitə və informasiya texnologiyaları sektorunun rolü mühümdür və buradan artmaqdadır. Nəticə. Bu gün İKT sektorunda çalışanlar bu fikirdədirlər ki, informasiya texnologiyaları sahəsində ümummilli lider Heydər Əliyevin ideyaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin uğurladığı və həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər nəticəsində tam həllini tapacaq və Azərbaycanı tezliklə inkişaf etmiş ölkələr sırasında öz layiqli yerini tutacaqdır. Bizim borcumuz isə Heydər Əliyevin şəhərini olan müasir Azərbaycanı qorumaq, yaşatmaq və inkişaf etdirməkdən, onun ideyalarını həyata keçirməkdə ölkə Prezidenti İlham Əliyevə layiqli işlərimizlə dəstək verməkdən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Heydar Əliyevin İKT siyasəti müasir mərhələdə - Bakı, 2012

Məqalənin Linki 1 <http://www.anl.az/azerbaycan/az>.

Təsvir: Bu mənbə, 2012-ci ildə Heydar Əliyevin İKT siyasətini müasir dövr əlamətləri çərçivəsində müzakirə edir.

Heydar Əliyevin İKT siyasətinin uğurlu davamı - Mayıs 2013

Məqalənin Linki 2 <http://anl.az/medeniyyet/2013/may>

Təsvir: Bu mənbə, 2013-cü il May ayında Heydar Əliyevin İKT siyasətinin uğurlu davamını müzakirə edir.

İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda "Heydər Əliyev İli"

Məqalənin Linki 3 <https://science.gov.az/news/open>

Təsvir: Bu mənbə, İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda "Heydər Əliyev İli" barədə məlumat verir.

İlham Əliyev "BakuTel-2013" XIX Azərbaycan Beynəlxalq

Məqalənin Linki 4 <https://president.az/articles/view>

Təsvir: Bu mənbə, İlham Əliyevin Azərbaycanın XIX Beynəlxalq Telekommunikasiya və İnformasiya Texnologiyaları Sərgisi olan "BakuTel-2013"də iştirakını müzakirə edir.

Tağıyev A.H. [İnnovasiya (2 sayılı broşura). Bakı, "Təknur", 2012, 56 s.](Bir URL bağlantısı verilməmiş, bu nedenle düzətilmedi.)

Təsvir: Bu mənbə, Tağıyev A.H. tərəfindən yazılmış "İnnovasiya" (2 sayılı broşura) adlı kitab haqqında məlumat verir.

Murad Rahim oğlu MƏMMƏDOV
Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: muradmemmedov817@mail.com

AZƏRBAYCANDA NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA SİSTEMİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

Nəqliyyat-logistika xidməti Azərbaycan milli iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. ÜDM-də nəqliyyatın xüsusi çəkisinin yüksək olması (4,5%), nəqliyyat üzrə daşımalara təqdim olunan yüklərin strukturu ilə sıx əlaqədardır. Eyni zamanda əmtəə axınlarının nəqliyyat növləri arasında bölüşdürülməsi nəqliyyatın bir sahəsinin səmərəliliyinə müsbət təsir edirsə, digər sahədə xərclərinin artmasına səbəb ola bilər. Belə ki, boru kəməri sahəsinin inkişafı neft və neft məhsulları üzrə yükdaşımalarda digər nəqliyyat növlərində azalmasına səbəb olur. Lakin, digər sahələrin-daş-kömür, tikinti və s. nəqliyyat yükləmələrinin artması dəmiryol infrastrukturunun inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu problemlər ÜDM-in strukturunda yüksək əlavə dəyərə malik olan əmtələrin həcmünün artması ilə əlaqədar olaraq olmayada bilər. Bu isə yük daşıyıcıların yüksək gəlirli diferensiallaşdırılmış portfellerinin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır. Dünyada ilk dəfə olaraq 2007-ci ildə Ümumdünya Bankı Finlandiyanın Turku şəhərində yerləşən Univesiteti ilə birlikdə dünya ölkələri üzrə logistikanın inkişaf səviyyəsinin hesablama metodikasını işləyib hazırlamışdır. Həmin ildən etibarən ildə iki dəfə dünya ölkələri üzrə logistik qiymətləndirmə aparılır. Logistikanın səmərəlilik indeksi (LSİ), beynəlxalq, milli və regional nəqliyyat-ekspeditor şirkətlərinin logistik operatorlarının sorğularına əsasən hesablanır. Bu sorğulara əsasən logistikanın beynəlxalq səmərəlilik indeksi və daxili səmərəlilik indeksi hesablanır. Hər iki göstəriciyə görə logistikanın səmərəlilik indeksinin inteqral göstəricisi hesablanaraq dünya dövlətlərinin reytingi müəyyən edilir [8]. İşəsal xərclərinin azaldılmasında logistik sistemin optimallaşdırılması xüsusi rol oynayır. Hesablamalara görə dünya praktikasında təchizat üzrə logistika xərclər 50% təşkil edir ki, bunun da 40%-i satışın, 10%-i isə istehsalın üzərinə düşür [4]. Logistika sisteminin təkmilləşdirilməsi hesabına istehsal olunmuş məhsulların rəqabətqabiliyyəti artır və məhsulun qiymətinin nəqliyyat xərcləri hesabına 10-12%, əmtəə istehsalçıların ümumi xərclərinin isə nəqliyyat-logistika xidmətləri hesabına 10-30% azalması baş verir [4; 5]. Hər bir ölkə logistikanın və gömrük infrastrukturunun təşkilinə görə öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Dünya ölkələrinin logistika mühitinin qiymətləndirilməsi və müqayisəsi mürəkkəbdir. LSİ 5 balla qiymətləndirilməklə 6 indikatorlarla- kömrük, infrastruktur, beynəlxalq tədarük, nəqliyyat sferasında keyfiyyət və kompetensiya, yüklərin zədələnməməsi, vaxtında çatdırma ilə müəyyən edilir. LSİ və onun indikatorları beynəlxalq şirkətlərdən alınmış məlumatların ümumiləşdirilməsinə şərait yaratmaqla təcili çatdırılacaq yüklərin fraxtı və çatdırılmasını tənzimləyir. Bütün şirkətlər beynəlxalq səviyyədə yüklərin daha səmərəli çatdırılma üsullarını müəyyən edir. LSİ-nin hesablanması üçün dünyanın müxtəlif ölkələrinin 5000-dən çox fərdi qiymətləndirilməsi 800 iri beynəlxalq logistika şirkətlərinin məlumatlarından istifadə edilmişdir. Ekspertlərin hesablamalarına əsasən LSİ-yə görə dünya dövlətləri 4 qrupa bölünür. 1-ci qrup-LSİ-nin maksimum inkişaf səviyyəsi (LSİ=3,14-5,0) 2-ci qrup-LSİ-nin yüksək inkişaf səviyyəsi (2,53-3,14), 3-cü qrup-LSİ-nin orta inkişaf səviyyəsi (2,29-2,53), 4-cü qrup-LSİ-nin aşağı inkişaf səviyyəsi (1,0-2,29). 1-ci inkişaf səviyyəli ölkələr sırasında Sinqapur, İsveçrə, Almaniya və s. dövlətlərdədir [7; 8]. Həmin dövlətlərdə global nəqliyyat və logistika mərkəzi (Sinqaporda) və yüksək inkişaf etmiş logistic xidmət fəaliyyət göstərirk, onlar da innovative və texnoloji inkişafın mənbəyi hesab edilir. Digər müstəvidə adambaşına düşəngəlinin aşağı olduğu, dənizə çıxışı olmayan və coğrafi mövqeyi məhdud olan ölkələr yerləşir. Daha çox mürəkkəb vəziyyət inkişaf etmiş ölkələrdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, dənizə çıxışı olmayan Afrika və Mərkəzi Asiya ölkələrində LSİ daha çox aşağı vəziyyətdədir. Bu dövlətlər coğrafi vəziyyətinin məhdudluğu, nəqliyyat xidmətlərinin yüksək olmaması ilə bərabər logistik xidmət bazalarına çıxma məhdudiyyəti və digər dövlətlərin yerləşməsindən daha çox asılıdırlar. Ümumdünya bankı bu indeks hesablanmasında material axınlarının açıqlığına, kömrük əməliyyatlarının sadəliyi və

səmərəliliyinə xüsusi əhəmiyyət verir. Belə ki, logistika sisteminin qiymətləndirilməsi üçün keçirilən 55 sualdan 20-si kömrük təşkilatlarının işinin səmərəliliyinə, 10-u logistikanın səviyyəsinə, 8-i ticarət əməliyyatlarının ümumi şərtlərinə, 5-i nəzarət təşkilatlarının səmərəliliyinə, 4-ü isə birbaşa nəqliyyatın işinə yönəldilir [8]. Avropa ilə Asiyanı birləşdirən ən qısa nəqliyyat marşrutlarının kəşşməsinə yerləşən Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun inkişafı ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyətkəsb edir. Hal-hazırda Azərbaycanda 228 sayda nəqliyyat-logistika xidməti ilə məşğul olan müəssisələr fəaliyyət göstərirki, onlardan biri də “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC-dir [6,7].logistik xidmətlərin normal tənzimlənməməsi vaxt itkisinin artırmına şərait yaradır. 2021-cı il üzrə istismarda olan gəmilərin vaxt itkisi 2017-ci illə müqayisədə 1847 gəmi saati qədər artmışdır [2].Bu artım donanmanın təsərrüfat fəaliyyətinəmənfə təsir edərək rentabelliyyə azalmasına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC-nin Xəzərdə fəaliyyət göstərən gəmiləri ilə bərabər Qara və Aralıq dənizlərində istismar olunan 10 ədəd yük gəmilərində də nəqliyyat-logistika xidmətlərinin zəif olması limanlarda körpü gözləmə, yük gözləmə, sənədləşmə gözləmə və s. işlərdə səmərəsiz vaxt itkisinin artımı ilə nəticələnmişdir. Donanmanın məlumatlarına əsasən Azərbaycan limanları üzrə “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC-nin maye yük gəmiləri 2021-cı ildə 582 sayda giriş edərək 54418 saat vaxt itkisi yaratmışdır. Analoji hal Qzaxıstan, Türkmənistan və İran limanlarında da baş vermişdir. İsfərə səmərəsiz vaxt itkisi Azərbaycan limanlarında Qazaxıstan limanı ilə müqayisədə 17,24 saat, Rusiya limanları ilə müqayisədə 84,83 saat, İran limanları ilə müqayisədə isə 31,04 saat artmışdır.Dünya təcrübəsinə əsasən gəminin limana giriş-çıxış əməliyyatlarına sərf edilən vaxtın optimal həddi 6,1 saatdır[1].

Nəqliyyat-logistika xidmətlərinin qeyri-optimallığı səmərəsiz vaxt itkiləri ilə nəticələnmişdir. Bu itkilər üzrəTürkmənistan limanlarında fraxtçının təlimatını gözləməyə 36938 saat, körpü gözləməyə isə 25830 saat vaxt sərf edilmişdir[2, 6]. Həmin əməliyyatlar üzrə vaxt itkiləri Azərbaycan limanlarında da baş vermişdir. Strateji Yol Xəritəsinə əsasən əhəmiyyətli ticarət yolları ilə əhatə olunan marşrutlar üzrə ÇinAvropa, Mərkəzi Asiya-Avropa, Mərkəzi Asiya-Qara Dəniz, İran-Rusiya, İran-Qara Dəniz, RusiyaHindistan ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün əsas infrastruktur layihələr üzrə Ələt limanının istifadəyə verilməsi ticarətin həcmnin artmasına və Azərbaycanın vacib regional logistika mərkəzinə çevrilməsinə şərait yaradacaqdır.

Beynəlxalq təcrübədə nəqliyyat-logistika xidmətlərinin səmərəliliyi logistikanın səmərəlilik indeksi ilə müəyyən edilir. LSI üzrə Azərbaycan Respublikası 2016-cı ildə materiallar təqdim etmədiyinə görə bu indeks hesablanmamışdır. 2010 və 2014-2016-cı illərüzrəlogistikanın inkişafına görə Almaniya 1-ci yerdə olmaqla LSI-yə görə 2010-cu ildə 4,11 balla, 2014-cü ildə 4,12, 2016-cı ildə isə 4,23 balla qiymətləndirilmişdir. İlk 1-ci onluğa Sinqapur, İsveçrə, Niderland, Lüksemburq, Yaponiya, Böyük Britaniya, Belçika və Norveş dövlətləri daxil edilmişdir. MDB dövlətləri arasında 2010-2016-cü illərdə Qazaxıstan Respublikası 2,7-2,8 balla ön sırada olmuşdur [8]. Logistikanın səmərəlilik indeksinə görə Azərbaycan Respublikası 2007-ci ildə Rusiya, Ukrayna, Qırğızıstan və Türkmənistan Respublikalarından geridə qalsa da, 2010- cu ildə Ukrayna, Gürcüstan və Türkmənistan dövlətlərini üstələmişdir. 2014-cü ildə isə 2013-cü illə müqayisədə LSI-i üzrə 7,2% aşağı nəticə gösərməklə 3-cü qrup ölkələrin sırasında dayanmışdır.2014- cü ilin nəticələrinə görə Azərbaycan LSI-yə görə 2,45 balla 160 ölkə arasında 125-ci yeri tutmuşdur [8]. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, Azərbaycanda LSI-nin hesablanması üçün 2014-cü ildəsəmərəlilik indikatorları-kömrük əməliyyatlarının səmərəliliyi üzrə-2,57; nəqliyyatın keyfiyyəti və informasiya texnologiyaları üzrə-2,71; beynəlxalq daşımalara burxılma qabiliyyəti üzrə-2,57; logistikanın komponentliyi üzrə -2,14; yüklərin izlənmə qabiliyyəti üzrə-2,57; tələbat məntəqəsinə çatdırılma tezliyi üzrə -2,14 olmuşdur. Bu gösəricilərə əsasən Azərbaycanda LSI aşağıdakı hesablamalara əsasən 2,45 olmuşdur. $LSI(LPI)=2,57+2,71+2,57+2,14+2,57+2,14=14,7/6=2,45$.

2016-cı ildə material təqdim edilmədiyindən Azərbaycanda LSI hesablanmamış və 2014-cü ildə 2010 və 2012-ci illə müqayisədə bu gösərici azalmışdır. Bu azalmaLSI üzrə indikatorların səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində loqistik xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasını tələb edir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqata əsasən bütün sahələr üzrə fəaliyyətdə olan agentlərin, ekspeditorların, brokerlərin və operatorlarının funksiyaları beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalı, nəqliyyatlogistika sisteminin səmərəliliyinin artırılması üçün kömrük əməliyyatları sadələşdirilməli, logistika sistemi inkişaf etdirilməli, logistikanın komponentliyi artırılmalı, limanlara yük axınlarının cəlb edilməsi probleminin həlli istiqamətində beynəlxalq standartda uyğun liman-logistika xidmətləri yaradılmalı və gəmilərin limanlara giriş-çıxışına sərf edilən zamanın minimumlaşdırılması məqsədibütün əməliyyatlar sadələşdirilməlidir. Həmçinin, Azərbaycanda nəqliyyat logistikası üzrənəqliyyat qovşağının vahid idarə edilməsi sistemi yaradılmalıdır. Bu sistem LSI-nin hesablanması üzrə materialların vaxtında təqdim olunmasına və Azərbaycan Respublikasının LSI üzrə dünya ölkələri arasında reytinginin vaxtında müəyyən edilməsinə şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Аксютин Л.Р. Организация морских перевозок грузов. Одесса: ЛАТСТАР, 2000, 72 с.
2. Yedigərov T.A. .Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələr sistemində dəniz nəqliyyatının rolu. ADDA-nın Elmi əsərləri Bakı, «Bakı» 2015. №1 S.129-
3. Sarıyev Ə.B., Yedigərov T. A. “Azərbaycanda dəniz nəqliyyatı: problemlər, perspektivlər” “Respublika” qəzeti, 29 noyabr–04 dekabr, Bakı ş., 2016-cı il, s. 4-5
4. Беспалов, Р.С. Транспортная логистика. Новейшие технологии построения эффективной системы доставки / Р.С. Беспалов. Москва: Вершина, 007–384 с.
5. Гаджинский, А.М. Логистика: учебник для высших учебных заведений по направлению подготовки «Экономика»/ Москва 2013. – 420 с.
6. <http://www.stat.gov.az/>
7. <http://newtimes.az/az/economics/33/>
8. Logistics Performance Index ,2007, 2012, 2014, 2016

Нигяр Садиг БАГИРОВА

Докторант Западно-Каспийский Университета, Азербайджан

E-mail: nigar.bagirova@wcu.edu.az

nigarbaghirova5@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАНЯТОСТИ В ОТРАСЛИ ТУРИЗМА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Тезис посвящен особенностям занятости в туристической отрасли в Азербайджане. Правительства Азербайджанской Республики выбрало туризм одной из приоритетных отраслей развития ненефтяного сектора страны. Для оценки состояния занятости в туризме в статье дается сравнительный анализ динамики занятости всего по экономике в целом и работающих по найму и в туризме за 2005-2021 годы. Занятость в туризме может увеличиваться за счет инвестиций в данную отрасль. Учитывая это в статье анализируется динамика инвестиций в туризм и их структура.

Ключевые слова: занятость в туризме, инвестиции в туризм, социальная значимость инвестиций

Введение:

Туристическая отрасль, являясь относительно молодой, вместе с тем выполняет множество различных функций – экономические, социальные, культурные, политические, коммуникационные и др. Международный туризм является формой экспорта. Особенностью такого экспорта является то, что не товар доставляется к потребителю, а потребитель сам

направляется к товару (услуге). Среди преимуществ развития туризма для страны является то, что он создает мультипликативный эффект, способствуя развитию торговли, транспорта, производства различных товаров. Развитие туризма влияет на численность занятых, способствуя созданию новых рабочих мест. По различным оценкам в индустрии туризма занят каждый 8-10 работник в мире. Значительная роль туризма в создании рабочих мест и обеспечении занятости населения особенно в странах, являющихся центрами притяжения туристов, такими как Франция, Италия, Испания, Египет и др., где данная отрасль является традиционно развитой.

Рынок труда в туризме формируется под действием множества факторов, основными из которых можно назвать демографическую ситуацию в стране, уровень занятости населения, урбанизацию, природно-климатические условия, рекреационный потенциал, наличие исторических достопримечательностей и др.

Таблица 1.

Динамика занятых в экономике АР и туристической отрасли (тыс.чел.)

	Занятые в экономике		занятые в туризме		удельный вес занятых в туризме (%)
	всего	темпы роста (%)	всего	темпы роста (%)	
2005	4062,3	-	25,1	-	0,62
2006	4110,8	101,2	25,3	100,8	0,62
2007	4162,2	101,3	25,7	101,6	0,62
2008	4215,5	101,3	26	101,2	0,62
2009	4271,7	101,3	26,3	101,2	0,62
2010	4329,1	101,3	46,9	178,3	1,08
2011	4375,2	101,1	48,1	102,6	1,10
2012	4445,3	101,6	48,9	101,7	1,10
2013	4521,2	101,7	49,2	100,6	1,09
2014	4602,9	101,8	55,7	113,2	1,21
2015	4671,6	101,5	61,5	110,4	1,32
2016	4759,9	101,9	68,4	111,2	1,44
2017	4822,1	101,3	73,5	107,5	1,52
2018	4879,3	101,2	78,2	106,4	1,60
2019	4938,5	101,2	80,5	102,9	1,63
2020	4876,6	98,7	64,9	80,6	1,33
2021	4988,2	102,3	76,2	117,4	1,53

Источник: составлено и рассчитано автором по (ГСКАР, 2022)

Анализ занятости в туристической отрасли

Рассмотрим, как менялось число занятых в данной отрасли за период исследования. За 2005-2021 годы при росте общей численности занятых в экономике страны на 20,0%, в туризме численность занятых возросла в 2,6 раза. Анализ занятых по найму показал, что за данные годы при росте общей численности данной категории на 31,0%, в размещении туристов и общественном питании их численность возросла на 88,8%. Такой рост обусловлен тем, что в Азербайджане данная отрасль была развита слабо и последние годы уделяется много внимания ее развитию.

Таким образом, и в общей численности занятых, и в численности работающих по найму число работающих в размещении туристов и общественном питании возросло больше, чем средний показатель в целом по экономике Азербайджана. При высоких темпах роста занятых в данной отрасли их удельный вес остается незначительным. Так, в 2005 году они составляли всего 0,6% в общей численности занятых в экономике. В последующие годы данный

показатель незначительно колебался, достигнув наибольшего значения 1,6% в 2018 и 2019 годах. Среди работающих по найму удельный вес занятых в данной отрасли колебался от самого низкого – 1,0% в 2005 году, до самого высокого в 2019 году – 1,7%. Низкий уровень занятости в туризме в показателях официальной статистике может быть результатом значительной неформальной занятости.

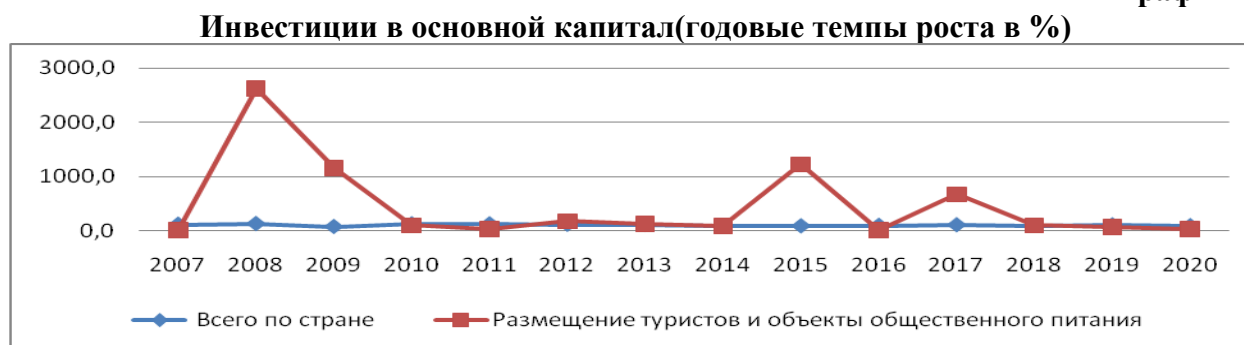
Анализ инвестиций в туризм и их влияние на число рабочих мест в отрасли.

На развитие каждой отрасли влияет объем инвестиций, вкладываемый в нее. Это относится и к туристической отрасли, где развитие туризма зависит от объема инвестиций в данную отрасль.

Рассмотрим динамику инвестиций в данную отрасль. За 2006-2020 годы общий объем инвестиций в основной капитал в целом по стране возрос в 2,8 раз, а в размещение туристов и общественное питание в 2,3 раза.

Как видно из графика 1, если в целом инвестиции в основной капитал в основном стабильно возрастал, за исключением 2009, 2014-2016 и 2018, 2010 годов, то в размещении туристов и общественном питании имели место значительные колебания. Так, значительный рост имел место за 2007-2008 годы, а также 2014-2015, 2016-2017 годы. Такой рост объясняется тем, что туризм был объявлен приоритетной отраслью, и со стороны правительства стало уделяться внимание и поддержка развитию данной отрасли, как важной отрасли ненефтяного сектора.

График 1.

Инвестиции способствуют росту занятости в отрасли, в которую вкладываются. Рассмотрим, как инвестиции влияют на занятость в туризме. Коэффициент корреляции между инвестициями и занятостью в туризме составляет 0,43. То есть связь между инвестициями и ростом занятости в туризме положительная, близкая к среднему уровню.

Для более подробного анализа мы можем рассчитать социальную значимость инвестиций, то есть, сколько рабочих мест создает определенное количество инвестиций в туристическую отрасль. Для этого рассчитаем данный показатель по методике предложенный профессором А.В. Кашеповым, 2001. Согласно данной методике от численности занятых в отчетном году вычитается численность занятых в базисном году и делится на объем инвестиций в базисном году.

Как видно из таблицы, миллион инвестиций создает не так много рабочих мест в туризме. Так в период за 2005-2021 годы на миллион инвестиций только в 2010 и в 2021 году было создано значительное количество рабочих мест – 240 и 362 соответственно. В остальные годы число рабочих мест созданных в отрасли на миллион инвестиций колебалось от самого низкого – 2 в 2013 году до самого высокого – 95 в 2014 году. Учитывая, что инвестиции могут быть долгосрочными и создавать рабочие места через несколько лет, рассчитаем данный коэффициент с временным лагом 3 года. Так, инвестициями вложенными в туристическую отрасль в 2006 году было создано 100, в 2009 – 300, в 2012 году – 90 рабочих мест. То есть с временным лагом 3 число рабочих мест больше за исключением инвестиций вложенных в 2018 году, когда имело место снижение числа рабочих мест. Это связано с

эпидемией ковид-19, что привела к значительному сокращению занятости в туристической отрасли.

Таблица 3.

Динамика коэффициента социальной значимости инвестиций за 2005-2021 годы

	инвестиции в основной капитал (млн.манат)	занятость (тыс.чел.)	годовой коэффициент	коэффициент с временным лагом 3 года
2005	2,7	25,1	-	-
2006	13,6	25,3	0,074	-
2007	16,2	25,7	0,029	-
2008	20,5	26	0,019	-
2009	86,0	26,3	0,015	0,1
2010	221,0	46,9	0,240	-
2011	303,7	48,1	0,005	-
2012	138,2	48,9	0,003	0,3
2013	68,5	49,2	0,002	-
2014	120,5	55,7	0,095	-
2015	442,9	61,5	0,048	0,09
2016	86,5	68,4	0,016	
2017	215,5	73,5	0,059	
2018	169,8	78,2	0,022	0,038
2019	88,7	80,5	0,014	
2020	31,2	64,9	-0,176	
2021	177,8	76,2	0,362	-0,012

Источник: составлено и рассчитано автором по (ГСКАР, 2022)

Заклучение:

Туристическая отрасль является одной из важных сфер приложения труда, способствуя росту занятости в стране. Анализ показал, что если до 2013 года темпы роста занятых в туризме соответствовали темпу роста занятости по стране, то с 2014 по 2016 годы этот показатель значительно опережал средние показатели по стране составив соответственно 13,2%; 10,4% и 11,2%. Такой показатель свидетельствует, что стартовые данные были невысокими, а после того, как развитию туризма стало уделяться внимание, он стала активно развиваться, что повлияло на рост занятости в данной отрасли. Несмотря на активный рост отрасли (за исключением периода пандемии ковид-19), удельный вес работающих в отрасли в общей численность занятых в экономике за весь период анализа с 2005 по 2021 годы оставался очень низким, достигнув самого высокого значения в 1,6% в 2019 году.

Использование всех имеющихся возможностей для развития туризма буде способствовать созданию рабочих мест, росту занятости в данной отрасли, что станет весомым вкладом в решение проблемы безработицы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Г.А. Азизова. (2009). Занятость в Азербайджане: теория и реалии. Баку: издательство Эльм. с.205
2. Кашепов А. (2001) Об оценке эффективности политики на рынке труда. Общество и экономика, №6. с.55-81
3. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. (2016) [Стратегическая дорожная карта по развитию индустрии специализированного туризма в Азербайджанской Республике] (СДК,2016). 98 с. URL: https://mida.gov.az/documents/Turizm_s%C9%99nayesinin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf

4. ГСКАР, (2022). Государственный Статистический Комитет Азербайджанской Республики. Электронный ресурс: www.stat.gov.az

Adil Eyvaz oğlu ABDINOV
Lənkəran Dövlət Universiteti magistrantı
E-mail: adil12abidinov@mail.ru

AZƏRBAYCANDA BEYNƏLXALQ TURİZMİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycanın əlverişli coğrafi ərazidə yerləşməsi bu ölkənin bütün tarixi dövrlərdə diqqət mərkəzində olmasının əsas səbəbidir. Son illərdə turizmin hər bir ölkənin iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, onun düzgün tənzimlənməsi və idarə olunması hər gün daha çox aktuallaşır. Ümumiyyətlə, tənzimləmə turizmin inkişaf planlarının hazırlanması, bu sahə üzrə konkret standartların həyata keçirilməsi, zəruri infrastrukturun yaradılması, torpaq və digər resurslardan səmərəli və düzgün istifadə edilməsi deməkdir.

Azərbaycanda beynəlxalq turizmin inkişaf etdirilməsi və yaxşılaşdırılması dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən birini təşkil edir. İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018) çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər, 2011-ci ilin "Turizm ili" elan olunması, Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsinin təsdiq edilməsi və icrasına başlanılması regionların inkişafı üçün gələcək illərdə də möhkəm zəmin yaratmışdır.

Ölkədə növbəti illər ərzində iqtisadiyyatın diversifikasiyasının, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafının davamlılığının təmin edilməsi, infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə dövlət proqramlarının icra olunduğu 10 il ərzində ÜDM 3,2 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,6, sənaye 2,7, kənd təsərrüfatı 1,5, investisiyalar 6,5, əhalinin gəlirləri 6,5 dəfə, o cümlədən orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmışdır. Həmin dövrlər ərzində həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda 900 mini daimi olmaqla 1,2 milyondan çox yeni iş yeri, 55,6 min müəssisə yaradılmış, işsizlik 5%-ə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,3%-ə enmişdir.

Son illər respublikada turizm sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən ölkəmizin turizm potensialının beynəlxalq aləmdə tanınması, Azərbaycana turist səfərlərinin təşkili, turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı, həmçinin bu sahədə normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın turizm sektorunda inkişafı, müasir turizm infrastrukturunun yaradılması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Ötən illər ərzində ölkəmizdə çoxsaylı beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi də buna bir nümunədir.

Müasir dövrdə ölkə ərazisində turizmlə bağlı infrastrukturun formalaşdırılması baxımından xeyli uğurlu işlər görülüb, otel və mehmanxanaların sayı artırılıb. Bundan əlavə, sahibkarlara verilən güzəştli kreditlərin daha da optimallaşdırılması, investisiya təşviqi sənədlərin daha da əlçatan olması istiqamətində işlər aparılır.

Turizm sənayesinin inkişafı müsbət dinamika üzərində gedir. Bu gün bölgələrin turizm siyasətinin formalaşdırılması, turizm potensialının araşdırılması üçün Destinasiya Menecmenti Təşkilatları yaradılır. Destinasiya Menecmenti Təşkilatları regionların turizm potensialını daha effektiv istifadə etmək, regional turizmin təbliğatını aparmaq, bununla da uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədilə yeni idarəetmə modeli olaraq fəaliyyət göstərir.

Statistikaya nəzər salsaq, 2019-cu ildə ölkədə yerləşdirilmiş regional ziyarətçilərin demək olar ki, üçdə ikisi yerli (435,634 ziyarətçi, regional payın 62%) və üçdə birindən bir qədər çoxu beynəlxalq (269,372 ziyarətçi, regional payın 38%) olub. 2020-2021-ci illər ərzində pandemiyanın dünyada və ölkə ərazisində hökm sürməsi həm daxili, həm də beynəlxalq ziyarətlərin sayında azalmalara yüksək təsir göstərmişdir. Həmin il ərzində ən çox qonaq qəbul edən bölgələr Şəki-Zaqatala (240 min

ziyərətçi), Quba-Xaçmaz bölgəsi (195 min ziyarətçi) və Gəncə-Daşkəsən bölgəsi (80 min ziyarətçi) olub. 2019-cu ildə ən az yerləşdirilmiş ziyarətçi qəbul edən rayon Dağlıq-Şirvan (32 min ziyarətçi) olub. Lakin 2021-ci ildə regionlar üzrə ən çox qonaq qəbul edən bölgələr Quba-Xaçmaz (186 368 ziyarətçi), Şəki-Zaqatala (111 744 ziyarətçi) və Lənkəran-Astara (73 369 ziyarətçi) bölgəsi olmuşdur.

Son illərdə Azərbaycanın əsas regional turizm şəhərlərinə gələn ziyarətçilərin təyinat sorğusunun nəticələrinə əsasən, aşağıdakı beynəlxalq bazarlar daha çox diqqət çəkir:

Lənkəran: Rusiya (68%), Avropa (16%), xüsusilə Almaniya və Ukrayna, Yaxın Şərq (16%), xüsusilə Türkiyə;

Şəki: Səudiyyə Ərəbistanı və Böyük Britaniya (hər biri 9%), Almaniya (8%) və Hollandiya (6%). Şəkidə diqqəti cəlb edən beynəlxalq regionlar Avropa (Fransa, İtaliya, Polşa), Rusiya, Amerika və Yaxın Şərqi (BƏƏ, Oman);

Gəncə: Rusiya (21%), Türkiyə (18%), Səudiyyə Ərəbistanı və İran (hər biri 10%). Həmçinin diqqəti cəlb edən digər millətlər Polşa, Bəhreyn və BƏƏ-dir;

Quba: Səudiyyə Ərəbistanı (55%), BƏƏ (9%), Küveyt (8%). Müəyyən əhəmiyyət kəsb edən digər beynəlxalq bazarlara Oman, Pakistan, Polşa, Rusiya, Hindistan və Misir daxildir.

Turizmin inkişafını təmin edən dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsidir. Buna 2013-2017-ci illər üçün Azərbaycanın Dünya Turizm Təşkilatının İcraiyyə Şurasının üzvü seçilməsini nümunə göstərə bilərik.

Azərbaycan Respublikasında turizm biznesinin forma və istiqamətlərinin hərtərəfli inkişafı turizm xidmətlərinin beynəlxalq bazarında rəqabətqabiliyyətli mövqelərin artırılmasına və respublikanın milli iqtisadiyyatının bütövlükdə şaxələndirilməsinə kömək edəcəkdir.

Beləliklə, ölkəyə turist axınlarının dinamikasında yaranmış müsbət meyillər, turizm şikətlərinin və turizm obyektlərinin çoxalması, turizm məhsulları və xidmətlərinin diversifikasiyası turizm sahəsində həyata keçirilən dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin effektivliyini əks etdirir.

Yusif Cavad oğlu BINNƏTOV

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

E-mail: yusif020678@mail.ru

İNVESTİSİYA TİKINTI LAYİHƏSİNİN YERİNƏ YETİRİLMƏSİNDƏ PODRAT MÜQAVİLƏLƏRİNİN BAĞLANMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

Giriş:

Podrat müqaviləsi münasibətlərinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir tərəf (podratçı) digər tərəfin (sifarişçinin) tapşırığı ilə müəyyən işi norma və qaydalara uyğun olaraq yernə yetirməyi öz öhdəsinə götürür və onun nəticəsini sifarişçiyə təhvil verir, sifarişçi isə işin nəticəsini qəbul etməyi öhdəsinə götürür və onu ödəyir. Burada tikintinin aparılması həm sifarişçilərin vəsaitləri hesabına, həm də podratçının öz vəsaitləri hesabına aparıla bilər. Podratçılar sifarişçilərlə yanaşı həm də layihə təşkilatları, təchizatçılarla, banklarla da sövdələr apara bilər. Podratçılara tikinti quraşdırma təşkilatları, investisiya tikinti layihələri, inşaat işlərinin görülməsində iştirak edən hüquqi və fiziki şəxslər ola bilər.

İnvestisiya tikinti layihəsi prosesi iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının və onların məsuliyyətinə endirilməsi, tikinti prosesində pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi əsaslı tikintidə podrat müqavilələri haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər kabinetinin qərarı ilə təsdiq edilir. Göstərilən tələblər tikintidə istifadə olunan, müqavilələrin bütün növlərinə tətbiq ediləndir. Onlar xüsusi olaraq tikinti podratının müqavilə münasibətləri üçün mühümdür, çünki məhz tikinti podratının müqaviləsi hər bir tikinti layihəsinin hüquqi və təşkili əsasının formalaşdırır.

Podrat müqaviləsi investisiya tikinti layihəsində iştirak edən tərəflər arasında yəni sifarişçi və podratçılar arasındakı iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqi bir sənəddir[1].

Burada tikintinin aparılması uzrəpodrat müqaviləsi aşağıdakılarla xarakterizə edilir:

sifarişçinin bu və ya digər fərdi sorğularını və tələblərini təmin etmək məqsədilə onun tapşırığı üzrə işin podratçı tərəfində yerinə yetirilməsi

podratçı ona verilən tapşırığın yerinə yetirilməsinin öhdəsinə götürülməsi, həmin işin danışılan nəticəsinə nail olunmasına çalışması

nəticənin müqavilə ilə şərtlənməsinə nail olunması vasitələrinin və üsullarının seçilməsində podratçının müstəqil olması

podratçının işi öz məsuliyyəti və riskinə görə yerinə yetirməsinin öhdəsinə götürməsi, yəni o işi öz gücü ilə yerinə yetirir və nəticənin nailiyyətlərinə təminat verir (ancaq belə halda o mükafat alır)

podratçının işi əvəz etmə əsasında yerinə yetirməsi-mükafat almasına görə.

Podrat müqaviləsi çərçivəsində yerinə yetirilən işlərin nəticəsinin xarakterini, maddi olaraq qeyd etmək lazımdır, bu isə tikinti sahəsində reallaşdırılan, podratlar üçün tam xarakterdir. Tikintidə podrat müqaviləsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin qərarə ilə təsdiq edilir. Tikintidə podrat münasibətləri tikinti podratı müqaviləsi ilə tənzimlənir, hansıki podratın müxtəlif növlərindən biri təsəvvür edilir: Tikinti podratı tikintini və ya müəssisənin yenidən qurulmasını, yaşayış binasını və ya digər binanı, qurğunu və ya digər obyektı habelə tikiləcək obyektlərlə bağlı (quraşdırma, işəsalma və s.) öz üzərinə götürür. Tikinti podratı müqaviləsi tikinti layihəsinin reallaşdırılmasında hüquqi münasibətləri əhatə edir və həmin müqavilənin ətrafında layihənin yerinə yetirilməsi ilə bağlı əmələ gələn və qalan müqavilə münasibətlərini formalaşdırır. İnvestisiya tikinti layihəsi çərçivəsində yerinə yetirilən əsas funksiyalar müqavilə münasibətlərinə daxil olan iştirakçılarla bağlı aşağıdakılardır (mötərizədə funksiyalarının icraçıları göstərilir)

tikinti obyektinə investiyalaşdırma (investor)

tikinti layihələrinin sahibkarı və onun yerinə yetirilməsinin təşkili (sifarişçi)

tikinti layihəsinin idarə edilməsi və onun ayrıca elementləri (layihəni idarə edəni, mühəndis-məsləhətçisi, tikintinin rəhbəri və s.)

obyektin layihələndirilməsi (layihə təşkilatı)

obyektin tikintisi və istismara verilməsi (baş podratçı, yarım podratçı)

layihənin gedişində sair xidmətlərin göstərilməsi (sair məsləhətçilər)

Podratçı tikinti quraşdırma işlərinin müəyyən hissəsinin yerinə yetirilməsi üçün subpodratçı təşkilatları işə dəvət edə bilər. Bu o halda mümkün ola bilər ki, işin yerinə yetirilməsi müqavilədə yalnız podratçının yerinə yetirilməsi göstərilməyibsə. Subpodratçının işə cəlb olunmasında bütün məsuliyyət baş podratçının üzərinə düşür[1].

İri investisiya tikinti layihələrində göstərilən əsas funksiyaların hər birinin yerinə yetirilməsi üçün, adətən, ayrıca icraçı təyin edilir və kifayət olan qədər müqavilə münasibətlərin sistemi yaradılır. Praktikada çoxlu miqdarda investisiya-tikinti layihəsində bir neçə funksiyalar bir icraçı tərəfindən yerinə yetirilir, məsələn, sifarişçi eyni vaxtda investor və (və ya) layihənin idarə edən olur, podratçı tikinti ilə yanaşı layihələndirməni həyata keçirir və s. Onda sadaladığımız funksiyaların hər birini ayrıca icraçı yerinə yetirir, yəni daşınmaz əmlakın hər hansı bir iri obyektinin tikintisini, investisiya-tikinti layihəsi çərçivəsində aşağıdakı müqavilə münasibətləri əmələ gəlir:

investor və sifarişçi arasında (xidmətlərin göstərilməsi haqqında müqavilə);

axtarış işlərinin yerinə yetirilməsi üçün sifarişçi və layihə təşkilatı arasında, layihə - smeta sənədlərinin işlənməsi, tikinti üzrə, müəllif nəzarətinin yerinə yetirilməsi (layihə və axtarış işlərinin yerinə yetirilməsinin podrat müqaviləsi);

sifarişçi və idarəçi (mühəndis) şirkəti arasında (xidmətləri göstərilməsi haqqında müqavilə);

obyektin tikintisi üçün sifarişçi və podratçı (baş podratçı) arasında (tikinti podratı müqaviləsi);

sifarişçi və məsləhətçilər arasında (xidmətlərin göstərilməsi haqqında müqavilələr);

tikinti - quraşdırma və işəsalma işlərinin ayrıca növlərinin yerinə yetirilməsi üçün baş podratçı və yarım podratçılar arasında (yarım podrat müqavilələri);

avadanlıqların, inventarların tikinti materialları və konstruksiyalarının (göndəriş müqaviləsi) göndərişi (hazırlanması) üçün baş podratçı (yarım podratçı) və mal göndərən arasında.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydındır ki, tikintidə bağlaşma münasibətləri sistemində müqavilələrin üç əsas tipi istifadə edilir:

Sifarişçi və podratçı arasında müqavilə (podratçı və subpodratçı) –podrat müqaviləsi

Xidmətlərin göstərilməsi üzrə sifarişçi və məsləhətçilər arasında müqavilə-qarşılıqlı xidmətlərin göstərilməsi müqaviləsi.

Sifarişçi və mal və materiallar göndərən arasında müqavilə-mal göndərən müqaviləsi.

Bundan əlavə investisiya-tikinti layihəsinin reallaşdırılmasında tikinti münasibəti olan müqavilənin digər tipləri bağlanılır. O cümlədən tikinti risklərinin sığortalanması müqavilələri, zamanət müqavilələri, lizing müqaviləsi, icarə və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti sahəsində fəaliyyətin müxtəlif növləri vardır, hansıki, podrat və xidmətlər həddində onları hesab etmək olar. Belələrinə hər şeydən əvvəl layihə işləri aiddir. Bir tərəfdən, layihə işlərinin müəyyən nəticəsi hansı ki, müqaviləyə müvafiq, icraçı tərəfindən zamanət verilir (podrat müqaviləsinin əlamətləri), digər tərəfdən, həmin nəticə “gələcəyi xəbər verən”,maddi xarakterli olmur və özünü intellektual fəaliyyətin nəticəsi təsəvvür edir, baxmayaraq ki, o sifarişçiyə maddi daşıyıcı kimi verilir (xidmətləri xarakterizə edən əlamətlər). Nəticədə layihə fəaliyyəti müxtəlif müqavilələrlə tənzimlənir.Azərbaycanın qanunvericiliyində lahiyələndirmə işlərə aid edilir və lahiyə fəaliyyəti AR mülki məəcəlləsinə əsasən tənzimlənir və podrat müqaviləsinin xüsusi müxtəlifliyi hesab edilir. Beynəlxalq praktikada lahiyələndirmə ingilissaksoniya normalarına və ənənələrinə xeyli dərəcədə əsaslanır və xidmətlərə aiddir və onlara xidmətlər göstərir.

Müxtəlif investisiya - tikinti layihələrində podrat müqaviləsinin məzmunu, həcmi və formalaşması qaydaları fərqlənilir. Müxtəliflik bəzi amillərlə müəyyən edilir, hansı ki podrat müqavilələrinin əlamətləri kimi baxılır, o cümlədən:

- investisiya-tikinti lahiyələrinin iştirakçıların iqtisadi münasibətləri sxemi;
- bağlaşmanın qiymətlərinin və ödəmələrin təşkilinin formalaşması metodu;
- lahiyənin mürəkkəbliyi və maliyyələşdirmə həcmi.

Gəlin investisiya-tikinti lahiyəsinin daxili iqtisadi münasibətlərinin təşkili sxeminin seçilməsindən asılı tikinti bağlaşmalarının xüsusiyyətlərinə baxaq. Həmin əlamətlərə müvafiq podrat işlərinə bağlaşmanın aşağıdakı tipləri ayrılırlar:

Tikintinin bağlaşması-hayihənin reallaşdırılmasının ənənəvi sxemi tətbiq edilir, işlərin idarə edilməsinə sifarişçinin ən tam cəlb edilməsi və işlərin yerinə yetirilməsi gedişində sifarişçi tərəfindən tam nəzarət edilməsi xarakterizə olunur.

Lahiyələşdirilmə və tikinti bağlaşması-layihə-tikinti podratı sxeminə tətbiq edilir, işlərin idarə edilməsinə sifarişçi xeyli cəlb edilir və işlərin yerinə yetirilməsi gedişinə o tam nəzarət edir.

«Tam hazır obyekt» üzrə işlərin yerinə yetirilməsi bağlaşması – layihənin idarə edilməsinə sifarişçi məhdud cari cəlb edilir və «nəzarət nöqtələri» üzrə işlərin gedişinə dövrü olaraq nəzarəti təmin olunur.

Layihələndirmə -tikinti –istismar bağlaşması (konsessiya razılaşması) layihənin yerinə yetirilməsinin konsessiya modelində tətbiq edilir, layihənin gedişində sifarişçinin çox tərəfli uzunmüddətli planlı nəzarəti ilə xarakterizə olunur.

Tikinti bağlaşmalarının inkişafının mühüm əlaməti bağlaşma qiymətlərinin və bağlaşma üzrə ödəmələrin təşkilinin formalaşması metodudur.

AR mülki məəcəlləsinə əsasən işlərin qiyməti təxmini və ya qəti ola bilər, belə halda podrat müqaviləsində digər göstərişlər olmadığı halda işin qiyməti qəti hesab olunur. Təxmini və qəti qiymət arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, təxmini qiymət bağlaşmada verilən işlərin həcmindən kənarlaşmada qiymət uçotunu nəzərdə tutur, eyni zamanda da işlərin hesablama həcmələri faktikiyə müvafiq olmadığı halda qəti qiymət dəyişməz qal

Həmin sadə təsnifatı əsas götürərək podrat işləri qiymətlərinin iki növündən hər birinin formalaşması üçün tətbiq olunan bağlaşmaların tiplərinə və xüsusiyyətlərinə baxaq.

Qəti qiymətlə müəyyən edilmiş bağlaşmalar sifarişçi tərəfində podratçıya əvvəlcədən şərtləndirilmiş məbləğin hesabına onun yerinə yetirdiyi işlərə, podrat müqaviləsində göstərilmiş ödəməni nəzərdə tutur. Şərtləndirilmiş qəti qiymətə yenidən baxmaq olmaz, əgər istisna halda

lahiyənin yerinə yetirilməsi gedişində sifarişçi tərəfindən dəyişiklik edilməyə. Eyni zaman da, əgər bağlaşmada nəzərdə tutulubsa, qəti qiymət inflyasiyanın təsirini uçota almaq üçün düzəldilə bilər.

Bəzi halda qəti müəyyən edilmiş qiymət heç vaxt dəyişilə bilməz və bağlaşmanın bütün fəaliyyət dövründə dəyişilməz qalır. Qəti müəyyən edilmiş qiymətlə tikinti lahiyəsinin yerinə yetirilməsi o deməkdir ki, əgər sifarişçi bağlaşmanın yerinə yetirilməsi gedişində lahiyə sənədlərinə dəyişiklik etmərsə, onda onun imzalanmasında bağlaşmaya daxil edilən qiymət (aksept qiyməti) bağlaşmanın yerinə yetirilməsinin faktiki qiymətinə bərabər olacaqdır.

Çox vaxt qəti qiymət pauşal xarakteri daşıyır. «Pauşal qiyməti» «onun tərkibi differensiasiya olunmamış ümumi qiymət, akkord qiyməti» deməkdir. «Pauşal» termini alman dilində pauşchal-bütöv götürülmüş, bütöv deməkdir. İngilis dilli ölkələrdə «Lump-Sum» (ingiliscə lump-tikə) istifadə edilir [2]. Pauşal qiymətlə bağlaşma bağlananda podratçı, ancaq işlərin həcmnin iriləşdirilmiş bölgüsünü, ayrıca elementlərin, material resurslarının və işçi qüvvəsinin maliyyə qiymətləndirilməsini və differensiasiya edilməmiş aparır. Pauşal qiyməti bağlamaları investisiya-tikinti layihəsinin «layihələndirmə və tikinti», «Tam hazır obyekt üzrə», habelə konsessiya sxemlərində işlərin yerinə yetirilməsində istifadə olunur.

Qəti qiymət pauşal olmaya da bilər və işlərin həcminə kəmiyyət göstəriciləri vahid qiymətlərlə müəyyən edilə bilər. Pauşal xarakterli olmayan, qəti qiymət bağlamaları, layihənin yerinə yetirilməsinin ənənəvi sxemində istifadə oluna bilər.

Təxmini qiymət bağlaşmaları (tikinti praktikasında həmçinin «açıq qiymət» və «dəqiqləşdirilmiş» qiymət terminlərində tətbiq olunurlar, iki böyük qrupa bölünürlər:

1. İşlərin faktiki həcmi üzrə ödəməklə bağlaşmalar.

2. Xərclərin əvəz edilməsi ilə bağlaşmalar.

İşlərin faktiki həcmi üzrə ödəməklə bağlaşmalar nəzərdə tutur ki, işlərin dəyəri bağlaşmada müəyyən edilən vahid qiymətlərə əsasən işlərin faktiki həcminə hesablamaqla müəyyən edilir. İlkin həcmə layihəçilər və ya podratçılar tərəfindən hesablanırlar və onların əsasında bağlaşmanın ilkin qiyməti formalaşır, ancaq o qiymət lahiyə üzrə hesablanan, işlərin faktiki həcmnin ölçülməsi nəticəsi üzrə dəqiqləşdirilməlidir. Bağlaşmaların bu kateqoriyası bəzi hallarda məhsulun vahidinə müəyyən edilmiş bağlaşmalar (podrat müqaviləsi və mal göndərən) və vaxta görə işləməklə ödənilən bağlaşmalar (adətən, qarşılıq xidmətləri müqavilələri) adlanırlar[2].

Xərclərin əvəz edilməsi bağlaşması podratçıya işlərin yerinə yetirilməsi gedişində alınan faktiki xərclərə ödəməni nəzərdə tutur. Bu bağlaşma üstəlik xərclərin mənfətin və s. örtülməsinə əlavə ödəmələri şərtləndirir. əlavə ödəmələr faktiki xərclərə və ya qəti məbləğə və ya dəyişilən kəmiyyətə müəyyən faizlə müəyyən edilir. Xərclərin əvəz edilməsi bağlaşmasına aiddir:

- bağlaşma qiyməti bərabərdir faktiki xərclər üstə gəl xərclərə qəti faizin hesablanmasına
- bağlaşma qiyməti bərabərdir faktiki xərclər üstə gəl dəyişilən üstəlik xərc;
- bağlaşma qiyməti bərabərdir faktiki xərc üstə gəl qəti əlavə;
- bağlaşma qiyməti bərabərdir faktiki xərc üstə gəl dəyişilən əlavə.

Təxmini qiymətlə bağlaşma investisiya-tikinti lahiyəsi iştirakçıların iqtisadi münasibətlər sxemlərinin hər hansı birinin istifadəsində tətbiq oluna bilər.

Nəticə:

İnvestisiya tikinti layihəsinin yerinə yetirilməsində podrat müqavilələrinin bağlanması əsas məsuliyyət sifarişçi və podratçının üzərinə düşür. Müqavilədə göstərilməyibsə ki, yalnız podratçı isə yerinə yetirəcək onda podratçı subpodratçıları isə gəlb edə bilər. Burada subpodratçıların məsuliyyətinə podratçılar cavabdehlik daşıyır. Belə nəticəyə gələ bilərik ki, podratçı sifarişçinin istəyi əsasında müqavilə müddətində işi vaxtında və keyfiyyətli təhvil verməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. <https://e-qanun.az/>

2. Ю. Д. Биннатов. Формирование строительных контрактов в системе экономических отношений. Москва-2015

Fərid Coşqun oğlu ƏMIROV
Qərbi Kaspi Universiteti, magistrant II kurs
E-mail:feridemirovgr@gmail.com.

EKOLOJİ TURİZMDƏ PLANLAŞDIRMA VƏ MARKETİNG FƏALİYYƏTLƏRİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Xülasə

Ekoloji turizm hazırkı dövrdə turizmin ən çox inkişaf edən, həmçinin ən yüksək səviyyədə inkişaf edən növlərindən biri sayılır. Həm dünyanın bir çox bölgələrində, həmçinin ölkəmizdə ekoloji turizmin inkişaf etdirilməsi üçün potensial imkanlar vardır. Digər turizm növlərində olduğu kimi ekoloji turizmdə də marketing strategiyalarının müəyyənəşdirilməsi, hədəf kütlənin doğru seçilməsi, ekoloji turizmi inkişaf etdirmək üçün həyata keçirilməli olan tədbirlər kompleksinin müəyyən edilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eko turizmdə marketing strategiyaları nə qədər doğru seçilsə ekoloji turizmin inkişafı üçün o qədər çox əlverişli mühit yaranmış olar. Bu strategiyalar müəyyənəşdirilərkən ölkənin təbiəti, ətraf mühiti, xüsusi mühafizə edilən ərazilərin, qoruq və yasaqlıqların sayı, ekoturistlər üçün cəlbedici sayılacaq faktorların diqqətə alınması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Açar sözlər: Eko turizm, strategiyaları, planlaşdırma , marketing , hədəf kütlə, təbiət, eko turizm məhsulu.

Giriş

Ekoturizm - regionun davamlı inkişafını təmin edən və yerli mədəni-sosial mühitin qorunmasına qayğı göstərən, təbiətlə mehriban münasibətləri formalaşdıran, ekologiya təhsili maarifçiliyinə istiqamətlənmiş, təbiətə ziyan vurmayan turizmdir.

Elmi ədəbiyyata ekoturizm anlayışını ilk dəfə meksikalı iqtisadçı Hektor Seballos-Laskureyn (Ceballos-Lascurain) tərəfindən 1980-ci ildə daxil edilmişdir. Onun fikrincə “ekoturizm-təbiətə ekoloji həssas münasibətlə səyahətin uzlaşdırılmasıdır ki, nəticədə flora və fauna nümunələri ilə tanışlıq, yaratmaqla onların qorunması imkanlarını birləşdirir” [1, səh-17].

Ekoturizm təbiət turizminin mühüm tərkib hissəsidir, turizmin konkret forması olmaqla onun ətraf mühitə təsiri də müxtəlif formada təzahür edə bilər. Ekoturizm anlayışı xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə müasir fəaliyyətdə geniş istifadə olunur. Son 15 il ərzində dünyada turizmin bu növünün sürətlə inkişafı təkcə ətraf mühitin vəziyyətinin korlanması ilə deyil, populyar istirahət rayonlarının (dağ kurortları, isti dəniz sahilləri) daha çox mədəniləşdirilməsi ilə izah olunur. Alimlər və turizm mütəxəssisləri tərəfindən ekoturizmin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, ona verilən təriflər müxtəlifdir. Ekoturizm, ilk növbədə bütün dünyada milli və təbiət parkları, qoruqlar və digər mühafizə olunan təbii ərazilər kimi yaxşı saxlanılmış təbii ərazilərə səyahətlər və səfərlərdir. [2, səh-363

Ekoturizm ən sürətlə inkişaf edən turizm növlərindəndir. Ekoturizm ətraf mühitin mühafizə problemləri barəsində narahatçılıq keçirən, yerli ekologiya və mədəniyyətin səviyyəsi barədə daha çox şey öyrənmək arzusunda olan turistlər arasında geniş yayılmışdır. Burada irimiqyaslı səylər tələb olunmur, amma turizmin bu növü kifayət qədər böyük kapital qoyuluşu tələb edir; onun təşkili zamanı ciddi nəzarət və ekoloji tələblərlə harmonik uzlaşmanı gözləmək zəruridir. Bacarıqlı gidlərin olması, habelə gedilən yerlərdə təbiətin qorunması barədə ciddi tədbirlərin görülməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir [3, səh-24] .

Ekoloji turizm fəaliyyəti zamanı bir sıra planlaşdırma tədbirlərindən və effektiv marketing strategiyalarından istifadə etmək çox önəmlidir. Ekoloji, iqtisadi və sosial- mədəni inkişafı birləşdirən davamlı ekoturizm planlaşdırması aşağıdakı elementləri əhatə etməlidir:

- məqsədlərin dəqiq müəyyən edilməsi,
- doğru hədəf kütlənin seçilməsi,
- təbii ehtiyatları və ekosistemləri başa düşmək,

- bölgənin təbii resurslarını ətraflı araşdırmaq,
- ekosistemləri təhdid edən amilləri anlamaq,
- ekoturizm strategiyasının yaradılması.

Ekoturizm müəssisələrinin inkişafı üçün müfəssəl planların hazırlanması.

Effektiv ekoturizmplənməsindən sonra ekoturizm marketinqinə başlamaq olar. Ekoturizm marketinqində nəzərə alınacaq ən mühüm amil doğru destinasiya seçimi olacaq. Yəni ekoturizm məhsulunu düzgün müəyyən etmək vacibdir. Bu məhsulun müəyyən edilməsində mütləq ekoturizmin planlaşdırılmasında aşkar edilmiş meyarlara uyğun hərəkət etmək lazımdır.

Bundan əlavə, məhsulla birlikdə bu turizm məhsulunu dəstəkləyəcək destinasiyanın infrastrukturunu da inkişaf etdirilməlidir. Seçiləcək ərazinin fərqliliyi qədər vacib olan başqa bir amil eyni hədəf auditoriyasıdır. Çünki səyahət etmək şüurunda olan, lakin həmin destinasiyanın mədəniyyətini və təbii quruluşunu bilən, həmçinin sözügedən bölgənin davamlılığına və inkişafına töhfə verən, yerli əhali üçün gəlir gətirə bilən ekoturist profili müəyyən edilməlidir. Bu auditoriya üçün dəqiq profil seçilməsi ona uyğun və marketinq fəaliyyətləri aparılmalıdır. Bundan əlavə, hədəf auditoriya ilə yanaşı, sektorda fəaliyyət göstərəcək şirkətləri dəstəkləmək və inkişaf etdirmək vacibdir. [5]

Ekoturizm marketinqi aşağıdakı mərhələləri əhatə etməlidir:

- ekoturizm planına əsasən ekoturizm məhsulunun müəyyən edilməsi,
- ekoturizm məhsulunu dəstəkləmək üçün destinasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi,
- Ekoturizm fəaliyyətinin əsas elementini təşkil edən yerli əhəlinə ekoturizm fəaliyyətlərinə cəlb edilməsi və onlara bu istiqamətdə müvafiq təlimlər keçmək,
- ekoturizm məhsulundan istifadə edəcək ekoturist profilinin müəyyən edilməsi və onlara göstəriləcək fəaliyyətlərin planlaşdırılması,
- məhsulun imicini də özündə ehtiva edən bir brendin müəyyən edilməsi,
- ekoturizm sənayesində fəaliyyət göstərəcək şirkətlərin inkişafı üçün tədbirlər kompleksini hazırlamaq.

Bütün bu elementləri özündə əhatə edən marketinq strategiyaları ilə birgə effektiv marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi.

Ekoturizm marketinqi təbii ərazilərin qorunması və dayanıqlı turizm fəaliyyətinin təşviqi məqsədilə həyata keçirilən marketinq fəaliyyətidir. Bu marketinq strategiyası turistlərin təbii yaşayış yerlərinə daha az təsir göstərmək və yerli əhəlinin iqtisadi və sosial rifahını yüksəltmək məqsədi daşıyır.

Ekoturizm marketinqi turizm şirkətlərinin və yerli hökumətlərin təbii əraziləri qorumaq, tarixi yerləri qorumaq və davamlı turizm fəaliyyətini təşviq etmək üçün birlikdə işləməli olduğu bir sahədir. Bu strategiyanın uğurlu olması üçün turistlər təbii əraziləri gəzməli və eyni zamanda bu ərazilərin qorunmasına öz töhfələrini verməlidirlər. Ekoturizm marketinqinə həmçinin təbii ərazilərə səfərlər və turistlərin təbii ərazilərə daha az təsir göstərməsini təmin etmək üçün turizm fəaliyyətləri ilə bağlı maarifləndirmə tədbirləri daxildir. Bu işlər turistlərdə təbii ərazilərə hörmət və təbii sərvətlərin qorunmasında daha həssas olmağa vadar edir. Nəticədə ekoturizm marketinqi təbii ərazilərin qorunmasına və dayanıqlı turizm fəaliyyətinin təşviqinə töhfə verir. Bu strategiya təbii əraziləri ziyarət edərkən və turizm fəaliyyətini həyata keçirərkən dərk edilənlə məsuliyyətli turizm anlayışını inkişaf etdirməyə kömək edir [6]

Ekoturizm marketinq strategiyaları təbii əraziləri qorumaq və davamlı turizm fəaliyyətini həyata keçirmək üçün bir sıra müxtəlif fəaliyyətləri özündə ehtiva edir.

Onlara daxildir:

1. Yerli əhali ilə əməkdaşlıq: yerli əhəlidə ekoturizm fəaliyyətlərində fəal iştirak etməlidir. Buna görə də, marketinq strategiyaları yerli insanları turizm fəaliyyətlərində iştirak etməyə və faydalanmağa təşviq edən proqramlar yarada bilər.

2. Təhsil proqramları: ekoturizm təbiətin və ətraf mühitin qorunması üçün şüurlu şəkildə həyata keçirilməli olan turizm fəaliyyətidir. Buna görə də ekoturizm marketinq strategiyaları turistlərin

təbiəti və ətraf mühiti necə qoruyacağına yönəlib. Onların öyrənmələrini təmin etmək üçün təlim xarakterli müvafiq proqramlar təşkil edilə bilər.

3. Sosial Media: sosial media platformaları ekoturizm fəaliyyətləri üçün mühüm marketing vasitəsidir. Təbii ərazilərin fotosəkilləri, yerli mədəniyyətləri və hadisələri təbliğ edən məzmunlar Instagram, Facebook və Twitter kimi platformalarda paylaşılabilir. Ekoturizm fəaliyyətləri bu istiqamətdə rəqəmsal marketing strategiyalarından istifadə edərək turistləri cəlb etmək üçün sosial media, bloqlar və digər rəqəmsal platformalarda reklam edir. Bu strategiya turistləri ekoturizm istiqamətlərini kəşf etməyə və ziyarət etməyə həvəsləndirir.

4. Təbii ərazilərin mühafizəsi: ekoturizm fəaliyyətinin davamlı olması üçün təbii ərazilərin qorunması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Ekoturizm marketing strategiyaları turistlərə təbii ərazilərin qorunmasına necə töhfə verə biləcəkləri ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün müvafiq fəaliyyət mexanizmi hazırlaya bilərlər. Vurğulamaq lazımdır ki, bölgədə yerləşən xüsusi mühafizə edilən təbiət ərazilərinin, qoruq və yasaqlıqların, habelə Milli Parkların qorunaraq gələcək nəsillərə saxlanılması, onlara birmənalı şəkildə zərər vurulması hallarının qarşısının alınması çox önəmlidir.

5. Ekoloji maarifləndirmə: ekoturizm fəaliyyəti turistlərin ətraf mühiti və təbii ehtiyatlarını qorumaq məqsədi daşıyır. Buna görə də, ekoturizm marketing strategiyaları turistləri ekoloji cəhətdən təmiz səyahət variantlarını seçməyə təşviq edən kampaniyalar təşkil edə bilər.

6. Yerli məhsulların təşviqi: ekoturizm marketing strategiyaları turistlər tərəfindən yerli məhsulların istehlakını təşviq edir. Bu, turistlərə yerli icmaların iqtisadi inkişafına töhfə verməklə yanaşı, yerli mədəniyyətləri və adət-ənənələri daha yaxından yaşamaq imkanı verir.

Ekoturizm marketing strategiyaları turizm sənayesində davamlılığını təşviq edərkən turistləri təbii mühitə və yerli mədəniyyətə hörmət etməyə təşviq edir. Bu istiqamətdə strategiyaların həyata keçirilməsi təbii mühitin qorunmasına və yerli icmaların iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərməkdədir.

Nəticə:

Ekoloji turizmin dayanıqlı şəkildə inkişaf etdirilməsi ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir etməklə yanaşı, həmçinin bölgə əhalisinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində olduqca faydalıdır. Yekun olaraq bildirmək lazımdır ki, ekoturizm planlaşdırılması və bu istiqamətdə marketing fəaliyyətləri həyata keçirilərkən diqqət edilməli faktorlara daxildir:

- bölgənin təbiəti,
- ətraf mühit,
- yerli əhalinin ekoturizm fəaliyyətlərinə təşviq edilməsi,
- onlar üçün müvafiq təlim xarakterli proqramların icrası,
- sosial media platformalarında bölgə ekoturizminin tanıtılması prosesinin həyata keçirilməsi,
- təbii ərazilərin, habelə xüsusi şəkildə mühafizə edilən ərazilərin qorunması,
- ekoloji maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi,
- bölgənin təbiətini daha çox turistə tanıdarmaq,
- ekoloji turizm fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün mövcud infrastrukturun təkmilləşdirilməsi.

Ekoloji turizmdə planlaşdırma və marketing strategiyalarından düzgün şəkildə istifadə edilməsi regionda ekoloji turizmin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, təbiətin mühafizəsinə və təbii resursların qorunub saxlanılmasına çox böyük töhfə verəcəkdir. Unutmaq olmaz ki, ekoturizm, turizmin nisbətən yeni yaranan sahəsi olmasına baxmayaraq olduqca yüksək gəlir gətirən turizm növü hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

- 1). Ə. T. Əsgərov, B. Ə. Bilalov, Ç. G. Güllahyev, Ekoloji turizm (Dərs vəsaiti), “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı-2011.
- 2). H. B. Soltanova. Azərbaycan Respublikasında Turizm Və Onun İnkişafı. Monoqrafiya.
- 3). Turizmin davamlı inkişafı. Yerli planlaşdırma üzrə mütəxəssislər üçün vəsait. Bakı-2012.
- 4). Turizm termin və anlayışlarının izahlı ensiklopedik lüğəti, Bakı-2004.

5). Demir, CengizveÇevirgen, Aydın (2006), “EkoturizmYönetimi”, I .Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

6). (UBCBlog, Ecotourism (2012) <https://blogs.ubc.ca/jaynespooner/author/jaynes/>)

Hüseyn Şandil HACIYEV
Magistr, Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail:hajiyev.hussein@gmail.com

MÜƏSSİSƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İKT-NİN İNKİŞAFINDAKI MÖVCUD PROBLEMLƏR

Giriş:

Müasir rəqəmsal əsrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) müəssisələrin idarə olunması üçün vacib alətə çevrilmişdir. İKT sistemləri müəssisələrə öz əməliyyatlarını sadələşdirməyə, səmərəliliyi artırmağa və rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verir. Bununla belə, müəssisələrin idarə edilməsində İKT-nin tam inkişafına mane olan mövcud problemlər hələ də mövcuddur. Bu problemlərə İKT sistemlərinin tətbiqi və saxlanması üçün ixtisaslı kadr çatışmazlığı, infrastrukturun yüksək xərcləri, təhlükəsizlik problemləri, məlumatların məxfiliyinə dair qaydalar və sürətlə inkişaf edən texnologiyaya uyğunlaşmanın çətinliyi daxildir. Müəssisələrin idarə edilməsində İKT-nin uğurlu qəbulunu və istifadəsini təmin etmək üçün bu məsələlərin həlli vacibdir. Bu yazıda biz bu çətinlikləri ətraflı araşdıracaq və onların aradan qaldırılması üçün mümkün həll yollarını təklif edəcəyik.

Əsas mətn:

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) müəssisələrin öz əməliyyatlarını idarə etmə tərzini dəyişdirdi. İKT sistemləri müəssisələrə öz proseslərini sadələşdirməyə, qərarların qəbulunu təkmilləşdirməyə və müştəri xidmətlərini təkmilləşdirməyə imkan verir. İKT-nin çoxsaylı üstünlüklərinə baxmayaraq, müəssisənin idarə edilməsində İKT-nin tam inkişafına mane olan problemlər hələ də mövcuddur. Bu problemlərə İKT sistemlərinin tətbiqi və saxlanması üçün ixtisaslı kadr çatışmazlığı, infrastrukturun yüksək xərcləri, təhlükəsizlik problemləri, məlumatların məxfiliyinə dair qaydalar və sürətlə inkişaf edən texnologiyaya uyğunlaşmanın çətinliyi daxildir.

Müəssisələrin idarə edilməsində İKT-nin inkişafında əsas problemlərdən biri İKT sistemlərini tətbiq etmək və saxlamaq üçün ixtisaslı kadrların olmamasıdır. İKT sistemlərinin layihələndirilməsi, həyata keçirilməsi və effektiv saxlanması üçün xüsusi bilik və təcrübə tələb olunur. Bununla belə, bir çox müəssisələr lazımi bacarıq və biliyə malik ixtisaslı kadrları tapmaq və saxlamaqda çətinlik çəkirlər. Bacarıqlı kadr çatışmazlığı İKT sisteminin inkişafı və texniki xidmətində səmərəsizliyə, gecikmələrə və xərclərin artmasına səbəb ola bilər [1, s.23 – 24].

Digər əsas problem İKT infrastrukturunun yüksək xərcləridir. Aparat, proqram təminatı və şəbəkə infrastrukturunun qiyməti bir çox kiçik və orta müəssisələr üçün yüksək ola bilər, bu da onların İKT sistemlərini mənimsəmək və səmərəli şəkildə istifadə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, mövcud sistemlərin təkmilləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi xərcləri bir çox müəssisələr üçün əhəmiyyətli maliyyə yükü ola bilər [5, s.10].

Təhlükəsizliyə dair narahatlıqlar və məlumatların məxfiliyinə dair qaydalar həmçinin müəssisənin idarə edilməsində İKT-nin inkişafı üçün problemlər yaradır. Artan kiberhücumlar və məlumatların pozulması təhlükəsi ilə müəssisələr öz İKT sistemlərinin təhlükəsiz olmasını təmin etməli və müvafiq məlumatların məxfiliyi qaydalarına riayət etməlidirlər. Bunun edilməməsi əhəmiyyətli maliyyə itkiləri və biznesin nüfuzuna xələl gətirə bilər [2, s.90].

Üstəlik, texnoloji dəyişikliklərin sürətli tempi yeni sistemlərə və texnologiyalara uyğunlaşmaqda çətinliklər yarada bilər. Müəssisələr rəqabətə davamlı qalmaq üçün daim yeni texnologiyalara sərmayə qoymalıdırlar, lakin dəyişiklik sürəti hədsiz dərəcədə ağır və baha başa gələ bilər. Bu, həm

də tanış və rahat sistemlərə sadıq qalmağa üstünlük verən işçilər arasında dəyişikliyə qarşı müqavimətə səbəb ola bilər.

Bu problemləri həll etmək üçün müəssisələr öz işçilərinin İKT sistemlərini effektiv şəkildə tətbiq etmək və saxlamaq üçün lazımı bacarıq və biliklərə malik olmasını təmin etmək üçün təlim və inkişaf proqramlarına investisiya qoymalıdırlar. Bundan əlavə, müəssisələr İKT infrastrukturunun xərclərini azaltmaq üçün bulud hesablamaları və açıq mənbəli proqram təminatı kimi sərfəli həlləri araşdırmaqla bilirlər. Güclü təhlükəsizlik tədbirləri və məlumatların məxfiliyi qaydalarına uyğunluq kibərhücumlar və məlumatların pozulması riskini azaltmaq üçün vacibdir. Nəhayət, müəssisələr yeni texnologiyaların faydalarını sabitlik və etibarlılıq ehtiyacı ilə balanslaşdıraraq texnologiyanın mənimsənilməsinə çevik yanaşma tətbiq etməlidirlər [3, s.13].

Yekun olaraq, müəssisənin idarə edilməsində İKT-nin inkişafı ixtisaslı kadr çatışmazlığı, yüksək infrastruktur xərcləri, təhlükəsizlik problemləri, məlumatların məxfiliyinə dair qaydalar və sürətlə inkişaf edən texnologiyaya uyğunlaşma çətinliyi də daxil olmaqla bir sıra problemlərlə üzləşir [4, s.23]. Bu problemlərin həlli çoxşaxəli yanaşma, o cümlədən təlim və inkişafa sərmayə, sərfəli həllər, möhkəm təhlükəsizlik tədbirləri, məlumatların məxfiliyi qaydalarına uyğunluq və texnologiyanın tətbiqinə çevik yanaşma tələb edir. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək bizneslərə İKT-nin müəssisələrin idarə edilməsində faydalarını tam şəkildə dərk etməyə və bugünkü rəqəmsal əsrdə rəqəbat qabiliyyətini saxlamağa imkan verəcək.

Nəticə:

Yekun olaraq qeyd edək ki, müəssisə idarəçiliyində İKT-nin inkişafı müəssisələrin fəaliyyət göstərmə və rəqəbat üsullarında inqilab etmək potensialına malikdir. Bununla belə, müəssisənin idarə edilməsində İKT-nin tam inkişafını məhdudlaşdıran bir sıra problemlər mövcuddur. Bacarıqlı kadrların olmaması, yüksək infrastruktur xərcləri, təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar, məlumatların məxfiliyinə dair qaydalar və sürətlə inkişaf edən texnologiyaya uyğunlaşmanın çətinliyi dəf edilməli olan mühüm maneələrdir.

Bu problemlərin həlli təlim və inkişafa sərmayə, sərfəli həllər, möhkəm təhlükəsizlik tədbirləri, məlumatların məxfiliyi qaydalarına uyğunluq və texnologiyanın tətbiqinə çevik yanaşmanı əhatə edən kompleks yanaşma tələb edir. Bu sahələrə üstünlük verən müəssisələr, səmərəliliyin artırılması, qərarların qəbulunun təkmilləşdirilməsi və təkmilləşdirilmiş müştəri xidməti daxil olmaqla, müəssisənin idarə edilməsində İKT-nin üstünlüklərini həyata keçirmək üçün daha yaxşı mövqe tutacaqlar.

Müəssisələrin idarə edilməsində İKT-nin əhəmiyyətinin yalnız yaxın illərdə artacağı gözlənilir. Bizneslər rəqəmsal transformasiyanı qəbul etməyə davam etdikcə, İKT sistemləri global bazarda rəqəbatdə davamlı qalmaq üçün getdikcə vacib olacaq. Buna görə də, müəssisələrin idarə edilməsində İKT-nin inkişafına mane olan problemləri həll etmək və onun potensialını tam reallaşdırmaq üçün lazımı resurslara investisiya qoymaq çox vacibdir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, müəssisə idarəçiliyində İKT-nin inkişafına üstünlük verən bizneslər bugünkü rəqəmsal dövrün çağırışlarını idarə etmək və gələcək illərdə inkişaf etmək üçün daha yaxşı təchiz olunacaqlar.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Mehta, S., & Sethi, V. (2021). Adoption of ICT in SMEs: A Review. *International Journal of Information Management*, 57, 102331.
2. Islam, M. S., Islam, M. A., & Alam, M. N. (2020). Understanding the adoption of information and communication technology (ICT) in small and medium-sized enterprises (SMEs). *Journal of Small Business Management*, 58(4), 847.
3. Paul, J., & Steinbauer, R. (2019). Information and communication technology in SMEs: A systematic literature review. *Journal of Small Business Management*, 57(S1), 427.
4. Fichman, R. G., Dos Santos, B. L., & Zheng, Z. (2014). Digital innovation as a fundamental and powerful concept in the information systems curriculum. *MIS Quarterly*, 38(2), 329.

5. Grant, R. M. (2013). Contemporary strategy analysis: Text and cases edition. John Wiley & Sons.

Günəl Kamal qızı MAHMUDZADƏ
Lənkəran Dövlət Universitetinin Magistrantı
E-mail: gunelmahmudzadeh@gmail.com

Elmi rəhbər: prof. **T.İ.İMANOV**
E-mail: telman.adu@gmail.com

İNNOVATIV İQTISADİYYATDA TURİZM SƏNAYESİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Turizm sənayesi iqtisadiyyatın kompleks bir qrup sənaye və müəssisədən ibarətdir. Hazırda dünya iqtisadiyyatında, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatında turizmin əhəmiyyəti getdikcə artır. İqtisadi fəaliyyət sferası kimi turizm sənayesi əlavə iş yerlərinin yaradılması, yol və mehmanxana tikintisinin inkişafının sürətləndirilməsi, bütün növ nəqliyyat vasitələrinin istehsalının stimullaşdırılması üçün əsas amillərdən birinə çevrilməkdədir.

Turizm sənayesi region və ölkələrin xalq sənətkarlığının və milli mədəniyyətinin qorunmasına öz töhfəsini verir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etməmiş bir sıra ölkələr üçün turizm sənayesi iqtisadi inkişaf və sosial problemlərin həlli üçün istifadə olunan xarici mübadilənin effektiv mənbəyinə çevrilmişdir[3].

İnnovasiya məhsulları və texnologiyalarının geniş şəkildə iqtisadi dövriyyəyə daxil edilməsi iqtisadi artımın və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas amilinə çevrilmişdir. Turizm sferasında digər sferalar kimi kəskin rəqabət şəraiti mövcud olduğundan müştəriləri cəlb etmək üçün xidmətinin müasir metod və mexanizmləri tələb olunur. Lakin bütün şirkətlər yenilikləri praktikada tətbiq etmirlər. Axı innovasiya fəaliyyəti qeyri-müəyyənlik və riskin yüksək səviyyədə olması, yekun nəticələrin proqnozlaşdırılmasının mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur. Lakin, yaradılması və həyata keçirilməsi üçün kompetent yanaşma ilə innovasiya böyük gəlir və böyük mənfəət gətirə bilər.

Turizm sənayesindeki yeniliklər əsasən yeni turizm məhsulunun formalaşdırılması, marketing fəaliyyətinə yeni yanaşmalar, eləcə də IT texnologiyalarından istifadə etməklə yeni idarəetmə metodlarının tətbiqinə yönəlib. Yeniliklərin təqdim edilməsi turizm təşkilatlarının və ümumilikdə sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyini artıracaq. Yenilərin yaradılması və turizmin perspektivli növlərinin inkişafı turist xidmətləri bazarında istehlakçı tələbatının artmasını artırır.

Turizmin innovasiya inkişafının dərəcəsini müəyyən edən aşağıdakı amillər müəyyən edilməlidir:

- bazar şəraiti və rəqabət (daxili və xarici bazarlarda);
- xarici mühit (elm və texnikanın inkişaf səviyyəsi, qanunvericilik və hüquq-mühafizə sisteminin təkmilləşdirilməsi, siyasi və iqtisadi sabitlik);
- kadrlar (alimlər, mütəxəssislər, sahibkarlar, menecerlər, dövlət qulluqçuları);
- resurslar (təbii, sənaye, maliyyə, elmi və texniki, texniki, infrastruktur)

Dövlətin innovativ siyasəti turizm sənayesinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, səyahət şirkətlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və əhalinin müvafiq ehtiyaclarının tam ödənilməsi məqsədi daşıyır. Turizm təşkilatlarının innovasiya fəaliyyətinə dövlətin təsiri amilləri aşağıdakılardır:

- innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan fəal təşkilatlara vergi daxilolmalarının təmin edilməsi; xüsusi elmi, texniki, vergi, kredit və maliyyə siyasəti;
- sənaye sahəsinə daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- amortizasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
- elmin inkişafı üçün prioritet istiqamətlərin qurulması.

Turizm sahəsində mühəndislik, texnologiya, iqtisadiyyat, menecment və sosial sferada yeniliklər bir-biri ilə əlaqəlidir. Yeniliklər etmək üçün digər sahələrdə də dəyişikliklər etmək zəruridir. Aşağıdakıları yerinə yetirmək məqsəduyğundur:

faks vasitəsilə turu sifariş etmək kimi köhnə vərdisdən azad olmaq və dərhal təsdiq almağa imkan verən on-line rezervasiya sisteminə keçmək üçün şirkət işçilərə təlim keçməli;

müvafiq proqram təminatı ilə kompüterləri quraşdırmalı;

operatorla müştəri arasında müqavilənin şərtlərində dəyişikliklər etməli[1].

Turizm sahəsində innovasiya strategiyasını formalaşdırmaq və innovativ ideyaları daha da həyata keçirmək üçün (avtomatlaşdırma, proqram təminatının hazırlanması, yeni turizm növlərinin və yeni turist marşrutlarının inkişafı, qonaqpərvərlik xidmətlərində novatorluq və s.) sənayenin və bazarın tələblərinə cavab verən innovasiya idarəetmə sisteminə ehtiyac vardır. Yeni turist məhsulunun yaradılmasının effektivliyi, onun inkişaf tempi ya tamamilə yeni tələbatı təmin edən, ya da istehlak bazarını genişləndirməyə imkan verən yeni məhsulun istehsalında innovasiya fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. İnnovasiya fəaliyyəti innovasiya prosesi vasitəsilə özünü büruzə verir və iqtisadi inkişaf və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün zəruri şərtidir. İqtisadi, elmi və texniki potensialın, dövlət innovasiya siyasətinin və resurslarının, cəmiyyətin vəziyyətinin bir çox amillərindən asılıdır. Turizm sənayesi səviyyəsində innovasiya fəaliyyəti strategiyanın seçilməsindən və şirkət idarəçiliyinin keyfiyyətindən, istehsal sistemlərinin və texnologiyalarının çeviklik dərəcəsindən, şirkətin resurslarından həm daxili, həm də xarici istifadə dərəcəsindən asılıdır.

İnnovativ inkişaf üçün səmərəli metodologiyanın qurulması məqsədilə turizm sahəsində innovativ menecmentin öyrənilməsinə dair tədqiq olunmuş metodoloji yanaşmalara əsaslanaraq, daxili və xarici ədəbiyyatda, müəyyən turizm məkanının inkişafı üçün tarixi və yerli şərtləri nəzərə almaqla xidmət sahəsinə aid bütün göstəricilərin qiymətləndirilməsi, eləcə də turist resurslarının vəziyyətinin kompleks təhlilinin aparılması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Гершман М.А. Инновационный менеджмент. Учебное пособие [Текст]. М.: Маркет ДС, 2008.
- 2.Лойко О.Т. “Туризм и гостиничное хозяйство” Издательство ТПУ Томск 2007
- 3.Новиков В.С. Инновации в туризме. М.: ИЦ "Академия", 2007. - 208 с.

Alikhan İlqar RZAGULIYEV

Western Caspian University, University of Business and International Studies, MBA

E-mail: Alixan.rzaguliev@gmail.com

THE IMPACT OF AUTONOMOUS PLANES ON FUEL CONSUMPTION AND FINANCE

Abstract

Fuel is very expensive in the aviation industry. With the help of autonomous planes or unmanned aerial vehicles (UAV), fuel consumption can be reduced. With the decreased fuel consumption, fuel costs would decrease too.

The fuel consumption of a plane depends on many factors. That includes the type and size of the aircraft, the distance and altitude of the flight, the speed of the aircraft, and weather conditions.

The purpose of the study is to find the relationship between autonomous planes and the fuel cost of airlines. Fuel costs can be 25% to 30% operating costs of an airline company. Autonomous planes have the potential to save fuel and decrease the operating costs of the company.

Keywords: Autonomous planes, unmanned aerial vehicle, UAV, fuel cost, fuel consumption, finance.

Fuel is very expensive in the aviation industry. With the help of autonomous planes or unmanned aerial vehicles (UAV), fuel consumption can be reduced. With the decreased fuel consumption, fuel costs would decrease too. Which significantly benefit the finance of any airline company. Nowadays fuel cost is one of the biggest problems in the aviation industry. Finding optimal solutions such as the usage of autonomous planes would benefit not only not only commercial planes but the whole aviation industry.

The fuel consumption of a plane depends on many factors. That includes the type and size of the aircraft, the distance and altitude of the flight, the speed of the aircraft, and weather conditions. In general, larger planes and longer flights will consume more fuel than smaller planes and shorter flights.

According to the International Air Transport Association (IATA) [1], fuel accounts for approximately 25% to 30% of the operating costs of airlines, making it a big expense for the industry. The global airline industry's fuel cost is estimated to reach 221.8 billion USD in 2022. In 2023 the forecast shows it would be around 229.3 billion USD.

A typical large commercial aircraft such as a Boeing 747 can burn anywhere from 20 to 40 litres of fuel per mile, depending on the specific model and flight conditions. That can be several thousand litres of fuel per hour of flight time. L. Ahlgren [2] writes that in a five-hour flight, Boeing 747 would burn around 70,000 litres.

J. McMahon [4] writes that autonomous vehicles could reduce fuel consumption by as much as 44% by 2050. The article [4] mentions a study conducted by the National Renewable Energy Laboratory (NREL), which found that autonomous vehicles could reduce fuel consumption by up to 22%.

OliverWyman [5] mentions that autonomous planes would not only save fuel but also labour costs. Since there would be no need for pilotslabour would decrease. According to the article, the airlines would save around 110 billion USD annually.

M. Frąckiewicz [6] also mentions autonomous aircraft would reduce fuel consumption and emissions.

I am planning to use the quantitative method with the help of secondary data. I would use sources such as IATA, FAA and other databases for this problem. It is important to understand the relationship between autonomous planes and vehicles with fuel consumption using statistical data.

The data from IATA and FAA [7] shows fuel consumption of autonomous planes would be less. They are also likely to reduce CO2 emissions by 50% with autonomous planes. Data from K. Sundar [8] also shows autonomous planes' advantages in pathfinding. According to the average fuel prices [3] and L. Ahlgren [2], the cost for a five-hour flight would be 115,740 USD; 122,580 USD; 150,300 USD.

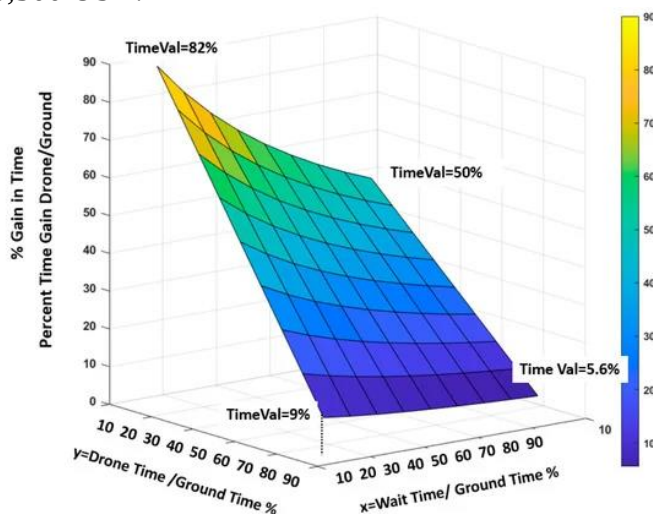

Figure 1:

The figure illustrates a balance between drone speed and transport interval (ω), with longer ω decreasing the percentage of time saved [9].

Data by K. A. Johannessen [9] shows UAVs would save time, cost etc.

Findings: From research, we can conclude that autonomous planes have the potential to save fuel with precise and efficient navigation. Technological advantages and less human error make them save fuel during flight. With the same technological advantages such as real-time weather data, the UAV can find optimal cruising altitude. Considering autonomous aircraft would have fewer human errors we can come to the conclusion that they would land and takeoff smarter and more efficiently which would again save fuel.

REFERENCES:

It appears that you would like to correct the formatting of the list of literature or references you provided. Here is the corrected list with proper formatting:

1. IATA. "Oil and Jet Fuel prices, USD/bbl." [Online] Available at: <https://www.iata.org/en/iata-repository/pressroom/fact-sheets/fact-sheet---fuel/>

2. Ahlgren, L. "How much fuel does a jet aircraft use during a typical flight?" Simple Flying, 10-May-2021. [Online] Available at: https://simpleflying.com/jet-aircraft-fuel-consumption/?newsletter_popup=1

3. Globalair. "100LL & jet fuel prices at U.S. airports & FBOs by region." [Online] Available at: <https://www.globalair.com/airport/region.aspx>

4. McMahon, J. "Big fuel savings from autonomous vehicles." Forbes, 17-Apr-2017. [Online] Available at: <https://www.forbes.com/sites/jeffmcmahon/2017/04/17/big-fuel-savings-from-autonomous-vehicles/?sh=24037edb4390>

5. Oliver Wyman. "As airlines aim for autonomous flight, near-term revolution will be going single pilot." [Online] Available at: <https://www.oliverwyman.com/our-expertise/insights/2017/oct/airlines-aim-for-autonomous-flight.html>

6. Frąckiewicz, M. "The role of autonomous vehicles in the aviation industry." TS2 SPACE, 16 March 2023. [Online] Available at: <https://ts2.space/en/the-role-of-autonomous-vehicles-in-the-aviation-industry/>

7. Aerospace Europe. "Autonomous flying: a must for the future." [Online] Available at: <https://aerospace-europe.eu/digital-library/digital-library-ceas/papers-ceas-1/autonomous-flying-a-must-for-the-future/>

8. Sundar, K. "An Exact Algorithm for a Fuel-Constrained Autonomous Vehicle Path Planning Problem." ResearchGate, Apr. 2016. [Online] Available at: https://www.researchgate.net/publication/301818164_An_Exact_Algorithm_for_a_Fuel-Constrained_Autonomous_Vehicle_Path_Planning_Problem

9. Johannessen, K. A. "A conceptual approach to time savings and cost competitiveness assessments for drone transport of biologic samples with unmanned aerial systems (drones)." Drones, vol. 6, no. 3, p. 62, 2022.

Əliqismət İlhamoğlu QULİYEV
Lənkəran Dövlət Universitetinin magistrantı
E-mail: eliqismet2001@gmail.com

Elmi rəhbər: Turanə Vahid qızı ƏHMƏDOVA
Lənkəran Dövlət Universitetinin “İqtisadiyya və innovativ idarəetmə” kafedrasının dosenti
E-mail: turanaxmedov@mail.ru

İQTISADI BÖHRANA NƏZƏRİ VƏ PRAKTIKİ BAXIŞ

Böhran insanın psixoloji vəziyyəti daxil olmaqla bizi əhatə edən bütün elmi sahələrdə baş verə biləcək qeyri-tarazlıq halıdır. İqtisadi böhran iqtisadi ünsürlərin və eyni zamanda dolayı ünsürlərin vəziyyətinin dəyişməsi ilə yaranan natarazlıqdır. Bir vəziyyətin böhran ola bilməsi üçün təməl ünsürlərin bilinməsi gərəklidir. Bir iqtisadi böhrandan söz edə bilmək üçün əvvəlcədən bilinməyən və bəzəndə təxmin ediləbilməyən bəzi vəziyyətlərin: makroiqtisadi səviyyədə dövlətə, mikroiqtisadi səviyyədə firmalara və ev təsərrüfatına ciddi şəkildə təsir edəcək nəticələrin ortaya çıxması lazımdır. Ona görə də bəzən ortaya çıxan qeyri-tarazlıq hallarını böhran adlandırmaq olmaz. Böhran nəzarətsiz qalan və ya yoxlanılmayan bəzi xarici amillərin təsiri ilə ortaya çıxan və sistemə zərər verən mənfi nəticələr olaraq da izah edilə bilər. Böhran bir tərəfdən hər hansı bir amillə bağlı olaraq gözlənilməyən bir zamanda ortaya çıxan problemli bir dövrün yaranmasına səbəb olarkən, digər tərəfdən bəzi çevrələr və sektorlar üçün böhranın yenidən strukturlaşması yolunda bir fürsət olaraq da anlaşıla bilər. Buna görə də böhran iqtisadi və korporativ strukturda yeni bir dövrün başlanğıcı kimidə görülür.

İqtisadi sektorda ən önəmli mövzulardan biri olan iqtisadi böhran iqtisadi inkişaf zamanında məhsul və xidmətlərin tələb və təklif tarazlıqlarının pozulması, bütün iqtisadi ünsürlərin aralarında olan münasibətlərin axsamasına səbəb olan hadisə olaraq da göstərilə bilər. Buna görə də iqtisadi böhranın müəyyən bir zaman kəsiyində baş verdiyi və iqtisadi strukturu yaxından maraqlandırdığı da deyilə bilər [1].

İqtisadi böhranlar təsir etdikləri sahələr baxımından **real sahə** böhranları və **maliyyə sahəsi** böhranlarına ayrılır. Real sahə böhranları istehsalda və məşğulluqda olan əhəmiyyətli dalğalanmalarda ortaya çıxır. Maliyyə sahəsindəki böhranlar isə bankçılıqda, pulda, xarici borcdə olan dalğalanmalar zamanı ortaya çıxır. İqtisadi böhranlar iqtisadiyyatda müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir:

- istehsalda sürətli daralma;
- qiymətlərin ümumi səviyyəsində ani dəyişmələr;
- faizlərdə yüksəlişlər;
- işsizlikdə artıq;
- maliyyə bazarında dalğalanmalar və.s

İqtisadi böhranlar müxtəlif səbəblərdən yaranırlar:

1. Yalnız tətbiq edilən iqtisadi proqramlar.

1929-1933 – cü illəri əhatə edən tarixdə “Böyük Böhran” kimi tanınan iqtisadi böhranın ən əsas səbəblərindən biridə məhz bu idi. Sözü gedən dövrdə hakimiyyətdə olanların liberal siyasi-iqtisadi düşüncəyə malik olmaları iqtisadiyyata müdaxiləni minimuma endirir və buda öz nəticəsində iqtisadi sahələrdə özbaşınalıqların yaranmasına səbəb olurdu. Bundan əlavə olaraq Amerikanın həmin dövrdə kreditor olması və verdiyi kreditləri qızıl rezervləri ilə geri almağa çalışmasında yalnız tətbiq edilən iqtisadi proqramlara aiddir. Çünki həmin dövrdə qızıl rezervlərinin böyük hissəsi onsuz Amerikanın əlində idi. Məhz bu böhran nəticəsində 1929-cu ildə Amerikanın ÜDM –i 315 milyard dollardısa, 1933-cü ildə bu göstərici 216 milyard geriləmiş, işsizlik 1929-cu ildə 3,2 % ikən, 1933 – cü ildə 25 % olmuş və sözü gedən dövrdə qiymətlər 25% düşüş göstərmişdir (şəkil 1).

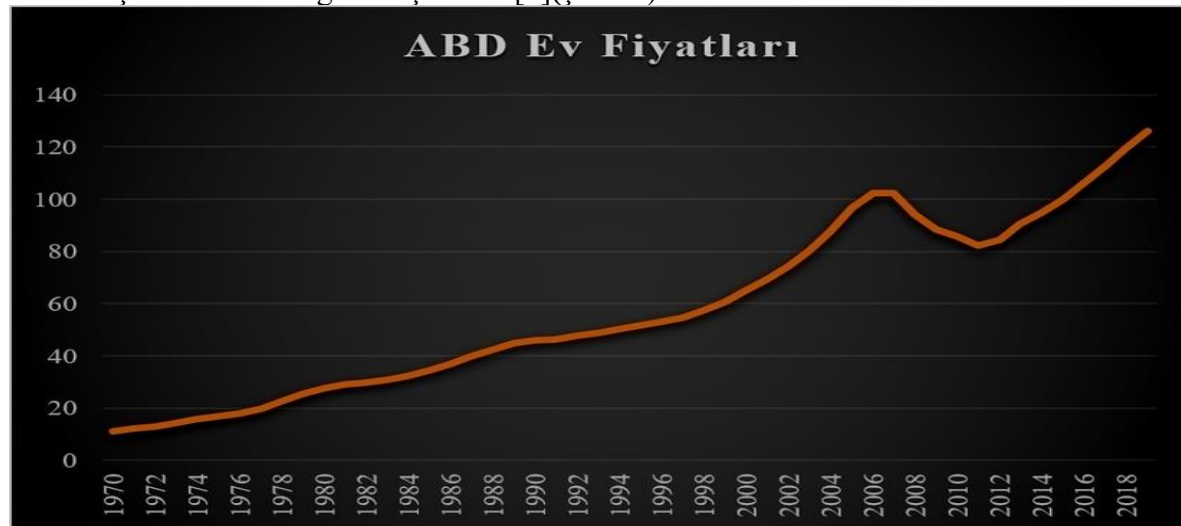
Şəkil 1 .1929-cu il iqtisadi böhranında Amerika

2. Tələb və təklif yetərsizliyi.

Məcmu tələbin yetərsizliyi ölkədə istehsalın gerilməsinə buda ÜDM-un azalmasına səbəb olacaqdır. Təklif yetərsizliyi isə qiymətlərin ümumi səviyyəsinin qalxmasına yəni, inflyasiyaya və qıtlığa səbəb olacaqdır. Bu səbəbə 1929-1933 –cü il böhranında da rast gəlinmişdir.

3. Sərmayə hərəkətlərinin uydurma məqsədli gerçəkləşdirilməsi.

2008-ci ildə Amerikada baş verən maliyyə böhranının səbəbidə məhz bu idi. Varlı və hipervarlı təbəqələr öz sərvətlərini artırmaq məqsədilə yüksək kreditlər verir və kreditləri ödəyə bilməyən orta və kasıb təbəqənin evlərini müsadirə edirdilər. Həmin illərdə daşınmaz əmlakların qiymətlərinin artması varlı təbəqənin sərmayələrini bu sektora yönəltmələrinə səbəb olurdu. Amma sonradan əmlak qiymətlərini düşməsi kredit verən bankların mənfəətinin 3 dəfə azalmasına səbəb oldu və buda bir neçəsinin iflasına gətirib çıxartdı [2](şəkil 2).

Şəkil 2.Mənbə: OECD Data.

Sadaladığımız amillər iqtisadiyyata dərinlən təsir edə bilər. Böhranın qarşısını almaq və ya onun təsirini minimumlaşdırmaq dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas hədəfidir. Burada əsas məsələ böhranı öncədən proqnozlaşdırmaq və antiböhran siyasəti hazırlamaqdır. Burda iqtisadçıların üstünə önəmli məhsulsiyyət düşür. Beləki, böhranı proqnozlaşdırmaq qədər önəmli olan bir digər ünsür onu həll edə bilməkdir. Doğru antiböhran modelinin hazırlanması iqtisadçının qarşısında duran ən önəmli məsələlərdən biri hesab olunur. Keçmiş dövrlərdəki böhranları tədqiq edərək gələcəkdə baş verəbiləcək təhlükənin qarşısını almaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Erhan Duman. Krizlerin anatomisi.KARAMA - 2011
- 2.Mafi Eğilmez. Kapitalizm ve üç büyük kriz. Mart 24 – 2012
3. Mark Skausen. Modern İktisadın İnşası.Adres yayınları - 2014

Turan Nadir oğlu ƏHMƏDLİ

doktorant, Milli Aerokosmik Agentliyi Xüsusi Konstruktor Texnoloji Bürosu
E-mail:muharrembeyturan@gmail.com

Xəyyam Ənvər oğlu BALAYEV

elmi işçi, Milli Aerokosmik Agentliyi Xüsusi Konstruktor Texnoloji Bürosu
E-mail:balayev.xeyyam8@gmail.com

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ PİLOTSUZ UÇUŞ APARATLARININ TƏHLİLİ VƏ ROLU

44 gün davam edən münaqişə Moskvanın vasitəçiliyi ilə sülh sazişinin qəbulu, Azərbaycanın aşkar qələbəsi ilə başa çatıb. Rəsmi rəqəmlərə görə, döyüş bölgəsindəki əməliyyatlarında SİHA-ların intensiv şəkildə istifadə edilməsi səbəbindən hər iki tərəfdən, əsasən də Ermənistan tərəfində baş verən qarşıdurmalar zamanı minlərlə insan həlak olub. Döyüşən tərəflərin açıqladığı rəqəmlərə görə, Ermənistandan 3360, Azərbaycandan isə 2907 əsgər həlak olub. Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış sülh müqaviləsinə əsasən, Azərbaycan 1994-cü ildə başa çatan münaqişə zamanı Ermənistanın işğal etdiyi yeddi qonşu ərazini, habelə münaqişə zamanı nəzarəti bərpa etdiyi rayonları öz nəzarətinə götürüb. Bu saziş həm də bu ərazidə keçmiş münaqişələr zamanı məcburi köçkün düşmüş insanların geri qayıtmasına yol açdı.

Azərbaycanın 2020-ci ilin əvvəlindən Bayraktar TB2-nin alınması ilə bağlı danışıqlar apardığı və satışın 2020-ci ilin iyun ayında baş tutduğu və onu öz inventarına əlavə etdiyi barədə məlumatlar var. Əvvəllər Azərbaycan tərəfindən Harop, Orbiter və SkyStriker istehsalı olan “İntihar” və ya “kamikadze” kimi tanınan çoxlu sayda İsrail mənşəli pilotsuz uçan aparatların, o cümlədən İHA-ların aldığı da məlumdur[1]. Bayraktar TB2-nin inventarına əlavə edilməsi ilə Azərbaycan tərəfindən Türkiyə və İsrail PUA-larından ibarət PUA-lar parkı yaradılıb.O da məlumdur ki, Qarabağ müharibəsində Azərbaycan sovet dövründən qalma An-2 Colt təyyarələrini uzaqdan idarə olunan sistemlərlə əvəz edərək, Ermənistanın hava hücumundan müdafiə sistemlərini aşkar etmək üçün onları cəbhə xəttinə aparıb. Ermənistanın pilotsuz uçuş aparatları donanması kəşfiyyat missiyalarına yönəlmiş daha kiçik yerli sistemlərdən ibarət olması və Azərbaycanın xarici İHA donanmasından qat-qat az qabiliyyətli hesab edilirdi[2].

Azərbaycan ordusunun inventarında olan Bayraktar TB2 PUA-ları bu müharibədə əsas rol oynayıb. PUA-ların geniş tətbiqi Azərbaycan qüvvələrinə cəbhə xəttindən çox-çox uzaqlarda operativ həssas hücumlar həyata keçirməyə və döyüş meydanında vəziyyətin inkişafına təhlükə yaradan bütün bu hədəfləri aşkar etməyə, izləməyə və məhv etməyə imkan verib. Pilotsuz döyüş təyyarələri hava qüvvələri və artilleriya ilə inteqrasiya olunur, lakin çox vaxt xüsusi hədəflərə hücum etmək üçün müstəqil şəkildə istifadə olunur. Mövcud məlumatlara görə, döyüş PUA-ları Ermənistan silahlı qüvvələrinin sərəncamında olan çoxlu sayda döyüş sisteminin məhv edilməsinə töhfə verib. Onların Dağlıq Qarabağın dərin arxa bölgələrinə nüfuz etməsi Ermənistanın təchizat xətlərini və maddi-texniki təchizatını zəiflətdi və nəticədə Azərbaycanın müharibədə uğur qazanmasına şərait yaratdı. Hədəflərin Müəyyənləşdirilməsi, İzlənməsi və Rəhbərliyi ilə yanaşı, hədəfləri müstəqil şəkildə məhv edə bilən silahlı döyüş sistemləri olan Türkiyənin Bayraktar TB2 SİHA-ları münaqişələr zamanı fəvqəladə çox yönlülük nümayiş etdirmişdir[3].

Xüsusilə Qarabağ Müharibəsi Türkiyə istehsalı olan Bayraktar TB2 İHA sistemlərinin çox yönlü olduğunu nümayiş etdirdi. Türkiyənin daha əvvəl Suriya və Liviyada bu İHA-lardan istifadə etməsi

böyük təsir bağışladı. Dağlıq Qarabağda da Bayraktar TB2 PUA-ları düşmən müdafiəsini hədəfə almaq və məhv etməkdə də yaxşı nəticə göstərib. Şəxsiyyət və hədəfləmə məlumatlarını təmin etməklə yanaşı, TB2-lər hədəfləri özünü məhv etmək üçün ağıllı, mikro idarə olunan sursatlar da daşıyır. Azərbaycan həmçinin bir çox təbliğat videoları hazırlamaq üçün TB2-lərin daşıdığı yüksək ayırdetmə kameralarından istifadə edib. Erməni əsgərlərinə və texnikasına hücumları əks etdirən videolar Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi tərəfindən təbliğat məqsədilə internetdə və Bakıda rəqəmsal reklam lövhələrində yayımlanıb[4].

Erməni tərəfində mövcud olan ən müasir hava hücumundan müdafiə sistemləri S-300PT və PS seriyalı və 9K37M Buk-M1-lər olub və onlar döyüş PUA kimi yavaş hərəkət edən hədəfləri aşkar etmək, müəyyən etmək və izləmək iqtidarında deyildi[5]. Qeyd edək ki, Ermənistanın xüsusilə bu hava hücumundan müdafiə sistemlərinin ixrac versiyaları üçün məhdud imkanları var. Azərbaycan ordusu Ermənistanın hava hücumundan müdafiə sistemləri ilə mübarizədə SİHA-lardan səmərəli istifadə edib. Davam edən münaqişənin ilk iki həftəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Ermənistanın 60-a yaxın hava hücumundan müdafiə sistemini məhv edib. Ermənistanın 10 S-300 hava hücumundan müdafiə sistemini məhv edən Azərbaycan ordusu 1 S-300 radarını və 2 S-300 aşkarlama stansiyasını yararsız vəziyyətə salıb[6].

Nəticədə Azərbaycanla Ermənistan arasında gedən müharibədə Ermənistanın hava hücumundan müdafiə sistemlərinin Azərbaycana məxsus PUA və SİHA-lara qarşı kifayət qədər dayanıqlı olmadığı görülmüşdür. Müharibənin ilk anından SİHA-ların Azərbaycan tərəfindən çox səmərəli istifadə edildiyi müəyyən edilmişdir. Xüsusilə Ermənistan silahlı qüvvələrinin bir çox əsgəri, hava hücumundan müdafiə sistemləri, döyüş alətləri və ləvazimatları, mövqə saxlama və təchizat mənbələrinin SİHA-ların hədəfində olduğu görüldü. Bundan başqa, PUA-lar ilə quru qoşunları arasında yaxşı koordinasiya yaradılaraq, Ermənistana məxsus bir çox hədəf PUA-ların istiqamətləndirilməsi ilə Azərbaycan artilleriyası tərəfindən tam zərbə ilə vurulub. Müəyyən edilib ki, Ermənistan döyüş meydanında bu silahlara qarşı acizdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Urcosta, R. B. (2020). The revolution in drone warfare the lessons from the Idlib deescalation zone. *European, Middle Eastern & African Affairs*, Fall, 50-65
2. Ak, T. (2020). Dünyada pilotsuz uçuş aparatları və təhlükəsizlik. Ankara: Jandarma Baş Komandanlığı Nəşrləri, 22-31.
3. Akyürek, S., Yılmaz, M. A. və Taşkıran, M. (2012). Pilotsuz uçuş aparatlarının döyüş bölgəsində və terrorizmlə mübarizədə inqilabi transformasiya, *Bilgesam Nəşrləri*, Hesabat №:53. Ankara
4. Ateş, M (2021). Türkiyənin pilotsuz uçuş aparatının (PUA) ixrac rəqabət qabiliyyətinin təhlili. *Türkiyə İnsansız Hava Vasitələri Jurnalı*, 3(1), 07-16.
5. Erdağ, R. (2020). Müharibə və münaqişənin dəyişən təbiəti: Silahların insanlıqdan çıxarılması. *Journal of Security Studies*, 22(1), 3-22.
6. Kurt, S. (2017). Sekuritizasiya nəzəriyyəsi çərçivəsində Dağlıq Qarabağ probleminin təhlili, *Journal of Security Sciences*, 6(2), 1-22.

MALİYYƏ BAZARLARI VƏ PUL-KREDİT MEXANİZMİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Ağa-Kərim Hüseyn-Ağa oğlu HACIYEV, PhD,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil nazirliyi İqtisadiyyat institutu
E-mail: a.h.haciyev@gmail.com

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI ARTIM, İNFLYASIYA VƏ DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN İDARƏ OLUNMASI

Giriş

2022-ci il üzrə dövlət və icmal büdcələrinin əsas parametrləri və bu parametrlər üzrə ilin ortası müəyyənləşən dəyişikliklər aydın göstərir ki, hal-hazırda ölkə iqtisadiyyatı kifayət qədər ciddi neqativ təzyiqlər altındadır və bu təzyiqlər iqtisadiyyatın idarə olunmasında adekvat dəyişikliklərin edilməsini zəruriləşdirir. İlk növbədə, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna yönəli dövlət investisiyalarının səviyyəsi, strukturu, səmərəlilik göstəricilərinin yüksəldilməsi; uzun müddətli dövrə dayanıqlı iqtisadi artım və makro maliyyə sabitliyinin təmin olunması dövlət maliyyəsinin idarə olunmasına yeni yanaşmaların hazırlanmasını tələb edir.

Məlumdur ki, son illər ölkə iqtisadiyyatında müşahidə olunan gərginliklərin əsas amili kimi xarici təsirlər çıxış edir. Beləki:

2020-ci ilin əvvəllərindən etibarən ölkə iqtisadiyyatında müşahidə olunan böhranın səbəbləri kimi: **1.** neftin dünya bazar qiymətlərinin ilkin mərhələdə kəskin ucuzlaşması, sonrakı mərhələdə isə bazarda qiymətlərin stabilləşdirilməsi məqsədi ilə OPEC+ ölkələrində kartel razılaşması əsasında, kvotalar üzrə, istehsalın səviyyəsinin azaldılması və nəticə etibarilə ölkədə neft gəlirlərinin kəskin azalması; **2.** karantin rejimi ilə əlaqədar olaraq istehsal və istehlak olunan ÜDM-in səviyyəsinin azalması çıxış edirdi. Bu böhran 2008-2009-cu və 2015-2016-cı illərdə müşahidə olunan böhranlardan bir sıra cəhətləri ilə fərqlənirdi: **(a)** iqtisadiyyatda məcmu tələb və məcmu təklifin eyni zamanda sıxılması; **(b)** ölkəyə daxil olan valyuta kütləsi səviyyəsində kəskin azalmalarla, ev təsərrüfatları və biznes strukturlarında gəlirlərin eyni zamanda və əsaslı surətdə azalması; **(c)** ümumi makroiqtisadi şəraitdə bir sıra fundamental problemlərin kəskinləşməsi dövlət büdcəsinin dayanıqlığı, bank sektoru və ümumilikdə maliyyə sisteminin sabitliyi, manatın məzənnəsində sabitliyinin təmin olunması, əhalinin ümumi alıcılıq qabiliyyəti və sosial cəhətdən zəif müdafiə olunan təbəqənin problemlərinin kəskinləşməsi, işsizliyin sürətli artımı və s.;

2021-ci və 2022-ci illər üzrə ölkə iqtisadiyyatında inflyasiyanın yüksələn səviyyəsi artıq bu ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi və Beynəlxalq Valyuta Fondu (İMF) tərəfindən ortamüddətli dövr üçün inflyasiya təzyiqləri ilə bağlı müzakirələrə zərurət yaratmışdı; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti müvafiq Sərəncamı ilə reallaşdırılması zəruri olan tədbirlərin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş və bu istiqamətdə ilkin tədbirlərin reallaşdırılmasına başlanmışdır.

Lakin aparılan təhlillər göstərir ki, iqtisadi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi fərqli istiqamətlərdə və fərqli sosial-iqtisadi nəticələrlə reallaşdırıla bilər. Yaranmış vəziyyətdə, təbii ki, ilk növbədə dövlət maliyyəsinin idarə olunması üzrə mövcud olan problemlərin araşdırılması zəruridir. Neft ixracı ölkələrinin təcrübəsində dövlət maliyyəsinin idarə olunması üzrə tətbiq olunan modellərin əsas xüsusiyyəti ölkənin neft gəlirlərinin istifadəsi sxemlərindəki fərqlər ilə müəyyənləşir. Bu baxımdan neft ixracı ölkələrində dövlət maliyyəsinin idarə olunması modellərində səmərəlilik göstəriciləri ölkələr üzrə köklü surətdə fərqlənir. Qeyd olunan səbəblər Azərbaycanda dövlət və icmal büdcələrinin idarə olunmasının keyfiyyət və səmərəlilik göstəriciləri baxımından təhlili, qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi üzrə tədqiqatları mühüm əhəmiyyətli edir.

Azərbaycanda dövlət maliyyəsinin idarə olunması və iqtisadi artım

Məlumdur ki, 2015-2016-ci illər maliyyə böhranı illəri ölkədə müşahidə olunan yüksək, iki rəqəmli inflyasiya, iqtisadiyyatda qiymətlərin yeni səviyyəyə yüksəlişini, məcmu tələb və məcmu təklifin bu səviyyədə tarazlaşmasının müəyyənləşdirməsi [1-3]. Bu illər ərzində əhalinin real gəlirlərinin və müvafiq olaraq alıcılıq qabiliyyətinin azalması; müəssisələrin milli valyutada olan vəsaitlərinin dəyər itirməsi ilə onların ödəniş qabiliyyəti və investisiya imkanlarının azalması; bankların məcmu kapitalı və kreditləşmə imkanları səviyyəsində müəyyənləşən dəyişikliklər formalaşmış makroiqtisadi tarazlığın əsas xarakteristikalarını yenilədi. Beləki: (a) Dövlət büdcəsi üzrə gəlir və xərclər üzrə tarazlığı təmin edən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) transfertlərinin ABŞ dollarında yeni səviyyəyə endirildi; (b) ARDNF-in gəlirlər və xərcləri üzrə mövcud olmuş mənfi saldonun müsbət saldo ilə əvəzləndi; (c) tədiyyə balansı cari əməliyyatlar üzrə müsbət saldo və valyuta bazarında tarazlıq, manatın məzənnəsi siyasətində sabit məzənnə siyasəti reallaşdırılmağa başlandı; (d) iqtisadiyyatda faiz dərəcəsinin iki rəqəmli inflyasiya illəri müəyyənləşmiş yüksək səviyyəsi endirildi.

Lakin yeni tarazlıq səviyyəsində iqtisadi artım modelinin yenilənməməsi, yeni tənzimləmə mexanizmlərinə keçidin təmin edilməməsi, təbii ki, neft ixracı ölkələrinin əksəriyyətində olduğu kimi Azərbaycanda da büdcə xərcləri siyasətinin formalaşmasında, makroiqtisadi tənzimləmə baxımından, bir sıra əsaslı problemlərin mövcudluğunu saxlayırdı. Bunların sırasında ən mühümü – *uzun müddətli dövrə Dövlət büdcəsinin dayanıqlığının təmin olunmasıdır*. Əgər son illər Dövlət büdcəsinin əsas parametrlərini təhlil etsək görərik ki:

Gəlirlər üzrə daxilolmaların: (a) 56%-i neft sektorundan daxilolmalar (ARDNF-in transfertləri, ABƏŞ və ARDNŞ-in vergi ödənişləri); (b) 15%-i DGK–i üzrə daxilolmalar; (c) 4%-i sair ödəmələrdir. Başqa sözlə, büdcə daxilolmalarının 75%-i iqtisadiyyatın daxili tənzimləmə tədbirlərindən az asılıdır; dövlət büdcəsi üzrə daxil olmaların yalnız 25%-i Vergilər Nazirliyi tərəfindən təmin olunur. Əgər qeyri-neft sektoru üzrə təmin olunan daxil olmaların sahə strukturuna baxsaq bu daxilolmaların da 90%-i tikinti; nəqliyyat (dəmiryolu, hava və su nəqliyyatı, avtomobil yük və sərnişin daşımaları); rabitə (bütün növləri); topdan və pərakəndə ticarət, anbar təsərrüfatı; turizm; infrastruktur sahələr (elektrik, su təchizatı); sair sahələr (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s.) sahələri üzrə təmin olunur. Başqa sözlə, büdcə daxil olmaları həlledici dərəcədə infrastruktur və xidmət sahələri üzrə təmin edilir ki, bu daxilolmalarında səviyyəsi dövlət büdcəsi üzrə həyata keçirilən investisiya xərcləri ilə müəyyənləşir;

Xərclər üzrə: iqtisadi təyinatına görə müdafiə olunan xərclər (sosial ödənişlər, dövlət borcuna xidmət xərcləri və s.) ümumi büdcə xərclərinin təqribi 60%-i, başqa sözlə, neft sektoru üzrə təmin olunan gəlirlər səviyyəsindədir; dövlət büdcəsi üzrə həyata keçirilən investisiya xərcləri (ümumi büdcə xərclərinin təqribi 25%-i), multiplikasiya effekti nəzərə alınmaqla, bir başa olaraq dövlət büdcəsinin xidmət və infrastruktur sahələri üzrə gəlirlər səviyyəsini müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, hal-hazırda dövlət büdcəsi üzrə ölkə hökumətinin manevr imkanları kifayət qədər məhduddur.

Yaranmış vəziyyətdə uzun müddətli perspektivə dövlət büdcəsi üzrə dayanıqlığın təmin edilməsi büdcə xərcləri üzrə ilk növbədə aşağıdakı məsələlərin həlli ilə bağlıdır: (a) səmərəli büdcə qaydalarının formalaşması; (b) dövlət büdcəsi üzrə xərclərinin səviyyəsi və strukturunda səmərəliliyinin artırılması; (c) beynəlxalq təcrübəyə müvafiq olaraq büdcə vəsaitlərinin idarə olunmasının optimallaşdırılması ilə əlavə büdcə gəlirlərinin əldə edilməsi və s.

Dövlət maliyyəsinin idarə olunmasının digər mühüm aspekti ölkədə reallaşdırılan vergi siyasəti və formalaşmış vergi sistemidir. Neft ixracı ölkələrinin əksəriyyətində formalaşmış vergi sistemlərinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri dövlət büdcəsi üzrə vergi daxilolmalarında dayanıqlığın təmin olunması, mövcud olan vergi sistemi vasitəsi ilə davamlı iqtisadi artım və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına təsir imkanlarının məhdud olması, başqa sözlə, vergi-gömrük siyasəti və iqtisadi artım arasında bir mənalı asılılığın olmaması (müəyyənləşməməsidir). Bu səbəbdən göstərilən istiqamətlərin təmin olunması üzrə vergi sistemində dəyişikliklərinin aparılması neft ixracı ölkələrində makroiqtisadi tənzimləmənin əsas problemlərindəndir.

Azərbaycanda da fəaliyyət göstərən vergi sisteminin makroiqtisadi tənzimləmə baxımından ən mühüm xüsusiyyəti onun iqtisadi artım və makroiqtisadi stabilləşmənin təmin olunması proseslərində aləti kimi istifadə imkanlarının zəifliyidir. Bu səbəbdən ölkədə optimal vergi sisteminin formalaşması və bu sistemin strukturunun təkmilləşdirilməsi hazırda iqtisadi siyasətin aktual olan məsələlərindəndir.

Hazırkı mərhələdə ölkə iqtisadiyyatının stabilləşməsi və iqtisadi tənəzzülün qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyətli problem zəifləyən investisiya aktivliyinin artırılması, onun strukturunda qeyri-neft investisiyalarının pay çəkisinin yüksəlməsi çıxış edir. Bu amil ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı artımının təmin olunmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Ölkədə iqtisadi artımın mənbəyi kimi iki amil çıxış edə bilər: 1. Dövlət büdcəsi üzrə xərclərin və iqtisadiyyatda istehlak səviyyəsinin artımı (o şərtlə ki, əhalinin artan istehlak və biznesin artan investisiya tələbatının ödənilməsi əsasən idxal hesabına deyil - bu halda istehsal olunan ÜDM-in səviyyəsi azalacaq; əsasən daxili istehsal hesabına, iqtisadiyyatda özəl investisiyaların artımı hesabına təmin olunsun); 2. artımın mənbəyi kimi birbaşa olaraq qeyri-neft sektoru üzrə özəl daxili və özəl xarici investisiyalar çıxış etsin. Hər iki ssenari ölkə iqtisadiyyatında makroiqtisadi şəraitin – iqtisadiyyatda vergi yükü, inflyasiya, real faiz dərəcəsi, manatın real mübadilə məzənnəsi kimi əsas makroiqtisadi parametrlərdə müvafiq, qeyri-neft sektoru istehsal və xidmət sferalarının inkişafını təmin edə biləcək səviyyələrin əldə olunmasını tələb edir.

Ölkədə formalaşmış vergi sisteminin və reallaşdırılan vergi siyasətinin həlli zəruri olan məsələləri qismində aşağıdakılar çıxış edir:

- *iqtisadiyyatda vergi yükünün səviyyəsi.*

Beynəlxalq maliyyə qurumlarının məlumatları üzrə son onillikdə, Azərbaycan iqtisadiyyatında vergi yükünün səviyyəsi 18-20% aralığında olub. Bu səviyyə beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyini təmin edə biləcək səviyyə hesab olunur. Lakin dünya təcrübəsində uzun illər ərzində formalaşan konkret meyl ondan ibarətdir ki, ölkələr üzrə maddi rifah halı yaxşılaşdıqca dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları artır, eyni zamanda bu artım biznes sferasında istehsal xərclərinin artımı hesabına baş vermir və müvafiq olaraq, iqtisadiyyatın vergi yükü bu amil hesabına artmır.

Hal-hazırda dünya təcrübəsində vergi yükünün istifadə olunan hesablanmış qaydası ilə (ödənilən vergilərin ÜDM-də pay çəkisi əsasında) Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün hesablanan vergi yükünün səviyyəsi real vəziyyətini əks etdirmir, yəni, ölkədə beynəlxalq hesablamalar üzrə müəyyənləşən vergi yükünün səviyyəsi yüksək olmaya bilər, lakin, eyni zamanda özəl sektor üçün bu vergilər şəraitində rentabelli istehsalın təşkili və inkişaf etdirilməsi mümkünsüzdür.

Azərbaycan iqtisadiyyatında vergi yükü yeni, konkret metodika üzrə müəyyənləşdirilməli və vergi siyasətinin formalaşması, reallaşdırılması zamanı vergi yükünün bu səviyyəsi konkret qiymətləndirilməli və tənzimləmənin əsas istiqamətinin müəyyənləşdirməlidir. Bu baxımdan Rusiya nümunəsi olduqca səciyyəvidir. Bu ölkədə iki qurum - Rusiya Maliyyə nazirliyi və Federal Vergi xidməti tərəfindən vergi yükünün səviyyəsi fərqli metodikalar üzrə aparılır. Hər bir qurum özünün reallaşdırdığı hədəflərə müvafiq olaraq istifadə etdiyi mexanizmləri əsaslandırır. Qeyri-neft sektorunun (özəl biznesin) inkişafı iqtisadiyyatın real sektoruna vergi yükünün azaldılması, bu məqsədlə isə vergi sistemində aşağıdakı istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilmələrin aparılması tələb olunur:

- *büdcə daxilolmalarında hüquqi və fiziki şəxslərin vergilərinin pay çəkisi.*

Bu istiqamət üzrə vergi yükünün yenidən bölünməsi və əsas vergi ağırlığının tədricən hüquqi şəxslərdən, progressiv vergi sisteminin tətbiqi ilə, fiziki şəxslərə ötürülməsi tələb olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, fiziki şəxslərin gəlir vergiləri dövlət büdcəsi daxilolmalarında əsas pay çəkisinə malikdir, hüquqi şəxslərin (biznesin) ödədiyi vergilərin pay çəkisi isə ilbəil azalır. Hal-hazırda da Qərbi iqtisadçıların fikirlərinə görə mal və xidmətlərin dəyərinin artımına ən az təsir göstərən fiziki şəxslərin *əmək haqqı olmayan gəlirlərinə* tətbiq olunan progressiv vergi tutulmaları – büdcə daxil olmalarında əsas mənbə kimi çıxış etməlidir. Belə siyasətin səmərəsi ondan ibarətdir ki: (a) əsas vergi ödəyiciləri kimi əhalinin aşağı gəlirli təbəqələri

yox, yuxarı gəlirli təbəqələri çıxış edir; (b) belə vergilər nə məhsul istehsalçılarının istehsal xərcləri üzrə, nə də istehsal olunmuş məhsulun istehlakçıları tərəfindən ödənilmir.

2005-2015-ci və 2017-2019-cu illər ərzində ölkədə əhalisinin rifah halının sürətlə yüksəldiyi dövrdə, mal və xidmətlər istehsalında xərcləri artırmayan vergilərin artımı vergi siyasətində büdcə dailolmalarının artırılmasının əsas amili kimi nəzərə alınmalı idi – bunun olmaması göstərilən illər ərzində reallaşdırılan maliyyə siyasətində yol verilən əsas qüsurlardandır və hal-hazırda bu qüsurlardan qaldırılmalıdır. Məlumdur ki, əmək haqqı maya dəyərinin tərkibinə daxil olduğundan əmək haqqı və ona müvafiq ayırmalar istehsal xərclərini artırır. Lakin, əhalinin ümumi gəlirlərinin digər komponentləri - əmanətlər üzrə faiz gəlirləri, аренда gəlirləri, əmlak alqı-satqısı üzrə gəlirlər, xarici ölkələrdən daxilolmalar (köçürmələr) və sairə üzrə tətbiq olunan vergilərin iqtisadiyyata belə neqativ təsirləri yoxdur.

Bundan başqa, mövcud vergi sistemində iqtisadiyyatın əmək tutumlu və fond tutumlu sahələri üzrə vergi dərəcələrinin eyni olması da bu baxımdan qeyri qənaət-bəxş təcrübədir və dürlüştəşdirilməsinə zərurət var - əmək tutumlu sahələrdə, istehsalın rentabelliyyəsinin artırılması üçün, vergi dərəcələri aşağı olmalıdır.

- *büdcə daxilolmalarında birbaşa və dolayı vergilərin pay çəkisi* - iqtisadi konyukturaya həssaslığı baxımından birbaşa və dolayı vergilər əhəmiyyətli dərəcədə fərqli imkanlara malikdir - birbaşa vergilərin iqtisadi konyukturaya həssaslığı yüksək (bu amil Azərbaycan üçün, xüsusi əhəmiyyətə malikdir – dünya bazarlarında enerjidaşıyıcıların qiymət və tariflərindəki kəskin dəyişikliklər, bu vergilər üzrə büdcə daxilolmalarında əhəmiyyətli dəyişikliklər müəyyənləşdirir); dolayı vergilərin iqtisadi konyukturaya həssaslığı azdır. Büdcə daxilolmalarında stabilliyinin təmin olunması baxımından bu, əhəmiyyətli amildir.

Başqa sözlə, büdcə daxil olmaları baxımından vergi siyasətində orta müddətli dövrə nəzərə alınması zəruri olan əsas amillərdən biri də dolayı vergilər olduqca münasib və əlverişli olmasıdır. Ölkədə əhalinin sayının, gəlirləri səviyyəsinin artması, istehlakın yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq dolayı vergilər üzrə vergi dərəcələri dəyişmədiyi halda belə, dövlət büdcəsi üzrə vergi daxilolmalarını artırır (bundan başqa bu vergilər əsas vergi ödəyiciləri tərəfindən psixoloji olaraq da “sakit qavranır”).

Büdcə daxilolmalarında birbaşa və dolayı vergilərin pay çəkisi – makroiqtisadi tənzimləmə və makro maliyyə sabitliyinin təmin olunması baxımından da fərqli imkanlara malikdir. Beləki:

- inflyasiyaya həssaslıq baxımından dolayı vergilər üzrə büdcə daxilolmaları, inflyasiya templərinə müvafiq olaraq, bir mənalı olaraq artırsa, birbaşa vergilər üzrə daxil olmaların inflyasiya tempindən asılılığı bir mənalı olmur – biznes qurumlarının fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq inflyasiyanın sürətlənməsi gəlirlərə fərqli istiqamətlər üzrə təsir göstərə bilər;

- -makroiqtisadi tarazlığın qorunması baxımından, birbaşa vergilər iqtisadi aktivliyə və istehsalın səviyyəsinə; dolayı vergilər isə, istehlak xərclərinin səviyyəsinə təsir aləti kimi çıxış edir. Bu zaman dolayı vergilər istehlak xərcləri səviyyəsinə birbaşa təsir edərsə, birbaşa vergilərin investisiya və istehsalın artımı proseslərinə təsiri dolayı xarakter daşıyır. Başqa sözlə, makroiqtisadi tənzimləmədə dolayı vergilərin əsas çatışmazlığı – əhalinin vergi yükünün artımı çıxış edir.

Bunlardan başqa, ölkədə mövcud olan vergi sistemi üçün bir sıra struktural disproporsiyaları xarakterikdir. Beləki, mövcud vergi sistemində iqtisadi artıma neqativ təsir göstərən vergilər üzrə dərəcələrin səviyyəsi (birbaşa vergilər üzrə - mənfəət və gəlir vergi dərəcələri, dolayı vergilər üzrə - əlavə dəyər vergisinin səviyyəsi); iqtisadi artıma neytral xarakter daşıyan vergilər üzrə (əmlak vergisi, təbii resursların istehsalı ilə bağlı tətbiq olunan vergilər və s.) - vergi dərəcələri, vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsinin, vergi sistemində struktur dəyişikliklərinin müəyyənləşdirilməsinin əsas istiqaməti kimi çıxış etməlidir.

Nəticə:

Azərbaycanda hazırlanan maliyyə siyasətində neft gəlirlərindən asılılığın ardıcıl olaraq azaldılması prioritet kimi müəyyənləşməli və bu istiqamətin reallaşması üzrə konkret səmərə verə biləcək mexanizmlər müəyyənləşməlidir. Başqa sözlə, makroiqtisadi tənzimləmədə müəyyənləşmiş

hədəflərin reallaşma mexanizmləri dövlət büdcəsinə ARDNF-dən edilən transfertlərdən asılılığının azaldılması imkanları konkret olaraq müəyyənləşdirilməlidir.

İqtisadi artımın davamlılığının dəstəklənməsi son 15-20 il ərzində daimi olaraq büdcə siyasətinin prioritet hədəfi olub (yalnız 2015-2016-cı böhran illəri istisnadır, bu illər prioritet olaraq makromaliyyə sabitliyinin bərpa olunması çıxış edib). Lakin bütün bu illər ərzində dövlət büdcəsindən iqtisadiyyata yönəlmiş maliyyə resurslarının sürətli artımına (yəni, iqtisadiyyatda daxili tələbin, istər birbaşa investisiyaların artımı, istərsə də əhalinin sosial rifah halının yüksəldilməsi üzrə istiqamətlərlərin reallaşdırılmasına) baxmayaraq iqtisadiyyatda yüksək iqtisadi artım templəri müşahidə olunmur, 2011-ci, 2015-2016-cı və 2020-ci illər isə hətta iqtisadi tənəzzül dövrü olub. Yüksək iqtisadi artım templərinin müşahidə olunduğu ayrı-ayrı dövrlərdə isə bu artımın səbəbləri kimi əsasən dünya bazarlarında enerji daşıyıcıları yüksək qiymətləri, ölkədən neft-qaz ixracının artımı və ölkəyə daxil olan valyuta kütləsinin sosial-infrastruktur sahələrə investisiyalar şəklində yatırılması (başqa sözlə, neft gəlirlərindən asılılığın ardıcıl olaraq artırılması) çıxış edib. Əsas hədəf - iqtisadi artımın davamlılığının neft gəlirlərindən asılılığının aradan qaldırılması təmin edə biləcək mexanizmlər isə sona kimi formalaşmayıb.

Büdcə xərclərinin davamlı olaraq artımı vasitəsi ilə iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasının əsas qüsuru isə, ilk növbədə, ölkə hökumətinin iqtisadiyyata yüksək müdaxiləsi, bu əsasda iqtisadi artımı sürətləndirmək cəhdləri ilə bağlıdır. Dünya təcrübəsi aydın göstərir ki, iqtisadi tənəzzül və dərin böhran illəri istisna olmaqla, ölkə hökumətinin iqtisadiyyata yüksək müdaxiləsi şəraitində: (a) iqtisadiyyata yatırılan maliyyə resurslarının istifadə səmərəliliyi, özəl investisiyalarla müqaisədə xeyli aşağı olur; (b) bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi inkişafın əsas faktoru - ədalətli rəqabət mühitinin formalaşması; rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin təşkili və inkişafı, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı mümkün olmur (ələlxüsus da əgər iqtisadiyyatda institusional inkişaf səviyyəsi yüksək deyilsə);

Qeyd olunanlar Azərbaycanda uzun müddətli dövrə davamlı iqtisadi artımı və dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyi təmin edə biləcək yenilənmiş makroiqtisadi siyasətin formalaşması və reallaşdırılması zərurətini müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

Гаджиев А. Особенности макроэкономической стабилизации в странах с развивающимися финансовыми рынками // В кн.: «Глобальный мир: антикризисные императивы, модернизация, институты» - Москва, «Вузовская книга», 2012

Гаджиев А. Особенности политики экономического роста Азербайджана в пост кризисный период // «Вестник экономической науки Украины», №1, 2013

Гаджиев А. Проблемы налогово-бюджетной политики и стабилизации экономики Азербайджана // М: “Финансы и Кредит”, №34, 2014

Tanrıverdi PAŞA

Elm və Təhsil Nazirliyi

İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

E-mail: tpasha_50@mail.ru

ORCID 0009-0009-7221-3420

BİRBAŞA VƏ DOLAYI VERGİLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ: ÜSTÜN VƏ ÇATIŞMAZ CƏHƏTLƏR

Xülasə

Məqalədə birbaşa və dolaylı vergilərin xüsusiyyətləri, onların əlamətləri və fərqli xüsusiyyətləri, həmin vergi növlərinin tətbiqi ilə dövlətin həll etdiyi əsas vəzifələr şərh olunur, dövlətin və cəmiyyətin mənafevləri baxımından, onların üstün və çatışmayan cəhətləri göstərilir. Həmçinin

tələbin elastikliyi və fiskal sistemin bütün iştirakçılarının mənafeləri nəzərə alınmaqla, birbaşa vergilərlə dolayı vergilər arasındakı nisbətə optimallaşdırılması, vergilərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində islahatların aparılması zərurəti əsaslandırılır və müvafiq təkliflər verilir.

Açar sözlər: vergi sistemi, vergi daxilolmaları, birbaşa vergilər, dolayı vergilər, vergilərin səmərəlili, tələbin elastikliyi

Giriş

Ölkənin vergi sisteminin formalaşma mexanizmindəki fərqlərdən və tutulma üsulundan asılı olaraq birbaşa və dolayı vergilərə bölünür. İqtisadiyyatın sabit və nisbətən inkişaf etmiş vəziyyətində əsas ağırlıq birbaşa vergilərin üzərinə düşür.

Birbaşa vergilərlə dolayı vergilər arasındakı fərq bir neçə əsas məqamda özünü göstərir. Burada ödəmə anının özü və vergi ödəyicisi ilə vergitutma subyekti arasındakı münasibət də nəzərə alınır.

Birbaşa vergilərin başlıca əlamətləri və fərqli xüsusiyyətləri

Birbaşa vergiyə cəlb etmədə vəsaitlərin səfərbər edilməsi yeni dəyərin bölüşdürülməsi mərhələsində başlayır və bu halda dövlət, gəlirin bir hissəsinə öz hüququnu gəlirin yarandığı anda bəyan edir. Birbaşa vergilər ödəmə qabiliyyəti prinsipinə əsaslanır. Bu iqtisadi prinsip, daha çox mənbəyə sahib olan və ya daha yüksək gəlir əldə edənlərin daha çox vergi ödəməli olduğunu bildirir. Vergitutma qabiliyyəti milli sərvətini yenidən bölüşdürməsinin bir yoludur.

Birbaşa vergilərin ödəyicisi - vergitutma obyektinin sahibi olan eyni subyektdir. Birbaşa verginin tutulmasına misal olaraq - mənfəət əldə etmiş (obyekt) və onun müəyyən faizini dövlətə ödəmiş firma (subyekt) və ya mülkiyyətin kadastr dəyərindən dövlətə faiz ödəyən daşınmaz əmlak sahibi ola bilər.

Birbaşa vergilərə daxildir:

a) *Vətəndaşlar üçün:* gəlir vergisi (şəxsi gəlir vergisi); şəxsi əmlak vergisi; nəqliyyat vergisi; torpaq vergisi; su vergisi.

b) *Təşkilatlar üçün:* agent kimi ödənilən fərdi gəlir vergisi (qeyd edək ki, fiziki şəxslər fərdi gəlir vergisinin ödəyiciləridir, işəgötürənlər onu yalnız büdcəyə köçürürlər); gəlir vergisi; əmlak vergisi; nəqliyyat vergisi; torpaq vergisi; faydalı qazıntılar üçün vergi; qumar biznesi vergisi; su vergisi.

Birbaşa vergilər əmlakın dəyərindən və yaxud gəlirdən birbaşa tutulan vergilərdir və bilavasitə vergi ödəyicisinin özündə formalaşır, onun gəlirindən və ya əmlakından tutulur və həm də belə vergilərin dəqiq məbləği də əvvəlcədən məlum olur. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə görə birbaşa vergilərə - fiziki şəxslərin gəlir vergisi; hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi; əmlak vergisi; torpaq vergisi; mədən vergisi; sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi; yol vergisi aiddir. Hüquqi şəxslər ayrıca əmlak vergisi, torpaq vergisi və gəlir vergisi (korporativ vergi) daxil olmaqla birbaşa vergilər ödəyirlər.

Birbaşa verginin tutulması ilə həll olunan əsas vəzifələr dövlətin maliyyə resurslarının iqtisadiyyatın prioritet sahələri üzrə yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. Analoji şəkildə milli iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyətli sahələrinə maliyyə dəstəyi verilir və əksinə, dövlətin genişlənməsində maraqlı olmayan seqmentlərin artımı cilovlanır.

Birbaşa vergilərin vergi ödəyicilərinin və dövlətin mənafeləri baxımından, özünəməxsus üstün və çatışmayan cəhətləri vardır. Birbaşa vergilərin əsas üstünlüyü dövlət büdcəsini kifayət qədər sabit gəlirlərlə təmin etməsidir və bu vergi növü məcmu tələbə məqsədli təsir edilməsi, gəlirlərin bölüşdürülməsi və sosial sabitliyin təmin edilməsi üçün kifayət qədər effektiv vasitə hesab edilir. Birbaşa vergilərin çatışmayan cəhəti isə onun açıq olması ilə əlaqədardır. Vergi ödəyiciləri onlardan tutulan verginin həcmi aşkar görürlər və ödənməli olan vergi kəmiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olarsa, ondan yayınmağa və gəlirlərini gizlətməyə çalışırlar. [2]

Vergitutma obyektlərinə görə birbaşa vergilərin növləri

Vergitutma obyektlərinə görə birbaşa vergilər aşağıdakı qruplara bölünür:

- gəlir vergiləri (gəlir, mənfəət, əmək haqqı, faizlər, dividendlər, icarə haqqı);
- əlavə dəyər məhsullarına, işlərə, xidmətlərə görə vergilər;

- əmlak vergiləri (müəssisələr və vətəndaşlar);
- müəyyən fəaliyyət və əməliyyatlar üzrə vergilər (məsələn, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar);
- təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə vergilər.

Birbaşa vergilərin tutulmasında əsas meyar kimi vergi ödəyicisinin rezident sayılıb-sayılmaması qəbul edilir. Rezident sayılan vergi ödəyicisi həm öz ölkəsində, həm də ölkədən xaricdə əldə etdiyi gəlirlərə görə vergi öhdəliyi daşıyır. Birbaşa vergilərdə vergi rezidentliyi kriterisinin tətbiq olunması, həm də vergi yükünün xarici və yerli vergi ödəyiciləri arasında bərabər şəkildə paylanmasının təmin edilməsi məqsədini güdür.

Vergitutmada qeyri-rezident vergi ödəyicilərinin birbaşa vergilərə cəlb olunmasının iki metodundan istifadə edilir: verginin ödəmə mənbəyində tutulması; və daimi nümayəndəlik yaratmaqla həyata keçirilən fəaliyyətin vergiyə cəlb olunması.

Qeyri-rezidentlərin ödəmə mənbəyində vergiyə cəlb olunması onun rezidenti olmadığı ölkə mənbəyindən əldə etdiyi gəlirinin bir hissəsinin həmin ölkənin dövlət nəfəsinə alınmasını nəzərdə tutur. Qeyri-rezidentlərin vergiyə cəlb olunması bir qayda olaraq, onların gəlirlərinin passiv və ya aktiv xarakter daşmasından asılı olaraq həyata keçirilir. Passiv gəlirlərə dividend və faiz gəlirləri aid edilir və onların vergiyə cəlb olunması ödəmə mənbəyində həyata keçirilir. Qeyri-rezidentlərin aktiv gəlirlərinə isə onların rezidenti olmadığı ölkələrdə daimi nümayəndəlik vasitəsilə həyata keçirdikləri fəaliyyətdən əldə olunan gəlirləri aid edilir.

Daimi nümayəndəliyin yaradılmasının əsas əlamətləri kimi fəaliyyətin həyata keçirildiyi yerdə binanın, qurğunun və ya işçi heyətin mövcud olması qəbul edilir. Lakin bəzən qeyri-rezident tərəfindən ölkənin ictimai nemətlərindən istifadə edilməsinə baxmayaraq, dövlətə heç bir vergi ödənilmir və ya vergi qismən ödənilir. Rezidentlər ölkənin ictimai nemətlərindən daha çox istifadə etmələrinə baxmayaraq, bəzi hallarda, qeyri-rezidentlər üçün vergi dərəcəsi rezidentlərlə müqayisədə daha yüksək olur və bunun nəticəsində, vergi yükünün qeyri-bərabər bölüşdürülməsi baş verir. Başqa hallarda, məhdud dairədə vergi ödəyicilərinə müxtəlif güzəşt və azadolmalar tətbiq edilir ki, bu da vergi ödəyicilərinə münasibətdə ədalətlik prinsipini pozmaqla, açıq-aşkar diskriminasiya sayılır.

Dolaylı vergilərin xüsusiyyətləri və birbaşa vergilərdən üstünlükləri

Dolaylı vergilər isə satılan məhsulların, görülən iş və xidmətlərin qiymətindən tutulan və qiymətlərin üzərinə dövlət tərəfindən qoyulan əlavə kimi tətbiq olunan vergilərdir və bu, əslində müəyyən mənada, vergi tutulmasını gizli şəkildə əks etdirir. Dolaylı vergilərin real ödəyiciləri son istehlakçılar, məhsul istehsalçıları isə vasitəçi - ödənişlərin yığıcıları kimi çıxış edirlər. Buna görə də bu vergi növünə “dolaylı” adı verilib.

Dolaylı vergilər, mal və ya xidmət istehsal edən və ya satan müəssisə və təşkilatlardan fəaliyyətlərinin nəticələrindən asılı olmayaraq, dövlət tərəfindən onlara tətbiq olunan vergilərdir. Dolaylı vergilərə, məsələn, malların qiymətinə daxil olan aksizlər və əlavə dəyər vergisi, gömrük rüsumları daxildir. O, birbaşa dövlət xəzinəsinə köçürülmür, ancaq hər məhsul və ya xidmət satın alınan zaman onun qiymətinə dolaylı vergi kimi ödəniləsi, müəyyən məbləğdə əlavədir.

Dolaylı vergilər mal və xidmətlərin satışından əldə edilən mənfəətdən tutulan məcburi ayırmalardır. Dolaylı vergilər bazar münasibətləri prosesində qanunvericiliyin niyyətinə uyğun olaraq, üçüncü şəxslərə ötürülən vergilərdir. Dolaylı vergi, dövlət büdcəsinə sonrakı tutulmalar məqsədi ilə satıcı tərəfindən mallara qoyulan əlavə qiymət artımıdır, mal və xidmətlərə görə vergilərin bəzi hallarda bütün məbləği, bəzi hallarda isə müəyyən hissəsi əvvəlcədən onların dəyərinə daxil edilir. Bu vergilər, təbii olaraq, bu malları və ya xidmətləri alan vətəndaşların, fiziki və hüquqi şəxslərin üzərinə düşür.

Dolaylı vergilər istehsalçıdan və ya təchizatçıdan deyil, son istehlakçıdan tutulan vergilərdir, başqa sözlə, faktiki olaraq, alıcının ödədiyi vergilərdir. Dolaylı verginin (bunu əlavə ödəniş də adlandırmaq olar) əsas xüsusiyyəti onun əvvəlcədən ümumi xərclərə daxil olmasıdır. Belə ki, alıcı, məhsul və ya xidməti alarkən, digər şeylərlə yanaşı, satıcının dövlət büdcəsinə yönəldəcəyi ayırmaların məbləğini də ödəyir. Burada satıcı, onunla dövlət arasında vasitəçi kimi çıxış edir.

Amma bu rüsumun dövlət xəzinəsinə vaxtında və düzgün köçürülməsinə görə məsuliyyət daşıyan satıcıdır.

Dolayı vergiləri də vergi ödəyicisi ödəyir, lakin fərq ondadır ki, o, başqa şəxs tərəfindən ödənilir. Məsələn: şirkət (subyekt) alıcıya məhsul və ya xidməti (obyekt) satır, bunun üçün artıq satılan məhsul və ya xidmətin qiymətinə daxil edilmiş ƏDV ödəyir. Əslində vergi ödəyicisi, aralıq həlqdədir. Burada, hər şeyi özü bilmədən belə, alıcı birbaşa deyil, vasitəçi ilə ödəyir. Bunlar ümumi fərqlərdir, ancaq daha ətraflı nəzərdən keçirilməli olan digər nüanslar da var.

Dolayı vergilər, əhalinin rifahı və alıcılıq qabiliyyətindən asılılığı səbəbindən, birbaşa vergilərə nisbətən üstünlüklərə malikdir. Dolayı vergilərin üstün cəhəti - onların gizli, başqa sözlə, qapalı olmasıdır. İnsanların əksəriyyəti bu vergi növünü necə ödədiyinin, əldə etdikləri məhsulun dəyərində dolayı yolla vergi əlavə edildiyinin fərqiində olmurlar. Dolayı vergilərin dövlət üçün əsas üstünlüyü həm də ondan ibarətdir ki, onlar vergi yükünü vətəndaşlar üzərində çevik şəkildə bölüşdürməyə imkan verir. Bu cür rüsumlardan istifadə, ümumi dövlət xərcləri üçün əhəmiyyətli miqdarda vəsait cəlb etməyə kömək edir. Buna görə də onlar, əhali arasında böyük tələbat olan mal və xidmətlərə münasibətdə istifadə olunur.

Bu vergilər, müəyyən qənaət tələb etmədiyindən, istehlakçı üçün də əlverişlidir, çünki məcburi yığım olmadığı halda belə, son məhsulun istehlak həcmi ilə dəqiq müəyyən edilir. Dolayı verginin sayəsində həqiqi dəyəri aşağı olan, məsələn, spirtli içki və tütün məhsulların dəyərində xeyli əlavələr edilir və bunun sayəsində cəmiyyətin bu məhsullara ehtiyacları bir qədər rasionallaşdırılır. [5] Bu, adətən spirtli içki və tütün məhsulları vasitəsilə baş verir. Bilavasitə gömrük rüsumları formasında olan dolayı vergilər dövlətə yerli istehsalçılara təsir etməyə, əcnəbi rəqiblərdən qorumağa və onların dünya bazarına çıxmasına kömək edir. Həm də, bu vergi növünün tutulması üzərində nəzarət vergi xidməti işçilərinin sayının artırılmasını tələb etmir. İnsanlar dolayı vergi ödədiyinin fərqiində olmadan, belə vergi ödəyirlər. Belə ki, çox vaxt məhsulun dəyərində dolayı verginin əlavə edildiyi qeyd edilmir və bu, sosial-iqtisadi nöqteyi-nəzərdən də çox vacibdir.

Aksizlər dövlət vergi siyasəti sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Aksizlər çox vaxt dolayı vergilərin bəyannaməsinə daxil edilir. Bunlar müəyyən növ məhsulun istehlakı üçün ümummilli ödənişlərdir. Burada ödəyicilər, Azərbaycan Respublikası ərazisində aksizli məhsullar istehsal edən və aksizli xidmətlər göstərən həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərdir. Aksizli əməliyyatlara: benzin (aviasiya yanacağı istisna olmaqla) və/və ya dizel yanacağının pərakəndə və topdan satışı; sahibsiz aksizli malların dövlət tərəfindən müsadirə edilməsi; qumar biznesi sahəsində fəaliyyət; lotereyaların keçirilməsi; aksizli malların, aksiz markalarının zədələnməsi, itirilməsi daxildir. Aksizli məhsullara: bütün növ spirt; alkoqollu məhsullar; tütün; dizel yanacağı; benzin (aviasiya daxil deyil); nərə və qızılbalıq kürüsü; minik avtomobilləri (əllə idarə olunan avtomobillər, əlillər üçün nəzərdə tutulmuş avtomobillər istisna olmaqla); qaz və odlu silahlar (dövlət tərəfindən alınanlardan başqa); xam neft (qaz kondensatı daxil olmaqla) daxildir.

Aksizlər həm istehsal, həm də istehlak şərtlərinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyindən, dövlət onları, istehlakçılar arasında marağın artmasına səbəb olan mallara tətbiq edir və beləliklə, onlara olan tələbatı tənzimləyir. Onlar, dövlət xəzinəsinə daxilolmaların həcmi artırmaq, mütərəqqi vergitutmanı təkmilləşdirmək, hər hansı istehsal sahələrinin tələbin stimullaşdırılmasına mənfi təsirini məhdudlaşdırmaq üçün də istifadə olunur. Bu sxemi başa düşmək olduqca asandır. [7] Hökumət aksiz vergilərini artırır. İstehsalçılar istehsalın maya dəyərini artırmağa məcbur olurlar. Artan qiymət alıcıların tələbini bir qədər azaldır. Bu azaldıqca, istehsalçılar öz məhsullarını daha kiçik həcmdə istehsal etməyə məcbur olurlar. Nəticədə, maddi, pul və əmək ehtiyatlarının xeyli hissəsi istehsalın bu sahəsindən cəmiyyət üçün daha vacib olan digər sahələrə axır.

Dolayı vergilərin belə üstünlükləri ilə yanaşı mənfi cəhətləri də var. Belə ki, fərdi vergi tutumunu ödəyici özü müstəqil şəkildə tənzimləyir. Dolayı vergi növünün çatışmayan bir cəhəti də, onun əhali arasında vergi yükünün qeyri-bərabər paylanmasını gücləndirməsidir. Belə ki, məhsulun dəyərində dolayı vergi növünün əlavə edilməsi əhalinin varlı təbəqəsi üçün hiss edilməz olsa da, yoxsul təbəqənin alıcılıq qabiliyyətinə müvafiq deyildir. Dolayı vergilərin digər çatışmayan cəhəti

isə onun inflyasiya xarakterli olmasındadır. Dolayı vergilər bilavasitə istehlakçının xərclərinə, vətəndaşların güzəranına əhəmiyyətli təsir göstərdiyinə görə, bu cür vergilərin, xüsusi ilə ƏDV-nin tutulma dərəcəsinə, tətbiq şərtlərinə daha ciddi yanaşılmalıdır. [4] Ümumilikdə isə həm ƏDV, həm də aksizlər nəticə etibarilə qiymət formalaşdırıcı bir komponent kimi çıxış edir. Aksizlərin çox az sayda məhsullara tətbiq edilməsi, bu vergi növünün iqtisadi inkişafda o qədər də aparıcı rol oynamadığını göstərir və faktiki olaraq iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün çox da əhəmiyyət daşıyır.

Dolayı vergi növünün əsas çatışmayan cəhəti isə onun əhali arasında vergi yükünün qeyri-bərabər paylanmasını gücləndirməsi və onun dövlətin fiksəl tələbatlarına görə qeyri-elastik olmasıdır. Dolayı vergilərin dərəcələrini qaldırmaq və yığım şərtlərini ağırlaşdırmaqla, büdcə gəlirlərinin gözlənilən artımına nail olmaq həmişə mümkün olmur. Dolayı vergitutma mexanizmi iqtisadiyyatdakı maliyyə gərginliyini artırır, istehsalı və əmtəə dövriyyəsini sıxışdırır, sahibkarlığın inkişafına mane olur. [3]

Dolayı vergilər fiskal xarakter daşıyır və buna görə də, bazar seqmentinə daxil olan mallara nəzarət etmək və düzgün vergiyə cəlb etmək üçün çox sayda işçi heyətinin saxlanılmasına ehtiyac yaranır. Dolayı vergi kimi gömrük rüsumu ölkəyə qaçaq malların gətirilməsinin qarşısını almaq üçün nəhəng bir gömrük aparatının saxlanmasını və nəticədə, dolayı vergilərin həcmi də azaldılmasına gətirib çıxarır.

Dolayı vergilərin toplanması sahibkarların da mənafeələrinə ziddir, çünki satış qiymətini dolayı vergi dərəcəsidəki artıma mütənəsbil olaraq daima artırmaq həmişə mümkün olmadığından, bu vergi növü, onların əldə edəcəkləri mənfəəti də məhdudlaşdırır. Tənzimləyici orqanlar dolayı vergiləri uğurla toplamaq üçün istehsalçıları istehsal olunmuş məhsulların istehsalı və satışına məcburi qaydalar qoymaqla məhdudlaşdırırlar. [3]

Dolayı vergilər və tələbin elastikliyi

Əmtəə və xidmətlərin son istehlakçısı üzərində vergi yükünün yenidən bölüşdürülməsindən danışarkən unutmamaq olmur ki, qiymətləri sonsuza qədər artırmaq olmaz. Bu, tələbin elastikliyi adlanan ölçüdə asılıdır. Tələb nə qədər elastikdirsə, hər hansı təsiredici amil dəyişdikdə, bir o qədər də dəyişir (bizim vəziyyətimizdə qiymət qalxdıqda, bir o qədər azalır). Müvafiq olaraq, müəyyən bir əmtəə qrupuna tələb nə qədər az elastik olarsa, dolayı vergi yükünün böyük hissəsini istehsalçı öz məhsulunun istehlakçılara keçirə bilər.

Təsadüfi deyil ki, ən yüksək dolayı vergilər - aksizlər ilk növbədə, alkoqol və bütün məmulatlarına tətbiq edilir. Bu mal qruplarına tələbin elastikliyi çox aşağıdır (sadəcə dillə desək, onlar demək olar ki, istənilən qiymətə alınacaqlar) və bu vergidən büdcəyə daxil olmalara zəmanət vardır.

Dolayı vergilərin bütün bütün bu sadalanan müsbət və mənfi cəhətlərini nəzərə alaraq, ümumiləşdirmək olar ki, dolayı vergilər vergilərin əsas optimallıq tələblərinə cavab vermədiyindən, dövlətin vergi sistemində hakim mövqeyə malik ola bilməz. Yalnız dolayı və birbaşa vergilərin toplanmasının rəşional birləşməsinin ölkənin vergi maraqlarına və vergi ödəyicilərinin iqtisadi faydalarına cavab verəcək bir vergi sistemi yarada bilər. [6]

Birbaşa vergilərlə dolayı vergilər arasındakı nisbətin optimallaşdırılması

Birbaşa vergilərlə dolayı vergilər arasındakı nisbət ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, dolayı vergilər üzrə daxilolmalar çox da güclü və inkişaf etmiş vergi aparatı tələb etmir. Bir çox ekspertlərin fikrincə, birbaşa vergilər dolayı ayırmalarla müqayisədə ölkə xəzinəsinə daha az gəlir gətirir. Ona görə də, dolayı vergilər üzrə daxilolmalar milli iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi kimi təsərrüfat dövriyyələrinin həcmi ilə müəyyən olunduğuna görə sənaye, ticarət və xidmət sferasında işgüzar fəallığın artması və ya azalması amilindən asılı olaraq dəyişir. İqtisadi fəallığın aşağı olduğu, dövlətin daha çox maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı olduğu vaxtlarda dolayı vergilər üzrə daxilolmalar bir qayda olaraq azalır. [5]

Hər iki növ - vergi öhdəliyidir. Dövlətin vergi sisteminin əsasını bu iki növ yığımın nisbəti təşkil edir. Optimal nisbət baxımından, onların paylarının nisbətən bərabər olması zəruridir. Bu halda, baş

verən dəyişikliklərdən asılı olmayaraq, bütün iştirakçıların mənafeləri pozulmayacaq. Eyni zamanda, vergilərin həcmnin hər bir iştirakçının gəlir səviyyəsinə uyğun olması ilə yanaşı, ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişaf səviyyəsi, həmçinin konkret dövr üçün zəruri ehtiyaclar da nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanda müxtəlif vergitutma növlərinin təsir dərəcəsini müəyyən etmək təkcə iqtisadiyyatın hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini başa düşmək üçün deyil, həm də iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş müxtəlif dünya ölkələrinin illər ərzində əldə etdiyi təcrübədən istifadə imkanlarını qiymətləndirmək üçün də vacibdir. Tamamilə aydındır ki, müvafiq sistemin tətbiqi zamanı dövlətin milli xüsusiyyətləri, vətəndaşların mentaliteti, mal, iş və xidmətlərdən istifadə yolları həmçinin, fiskal siyasətin milli əsasını təşkil edən vergi sisteminin mövcud strukturu da nəzərə alınmalıdır. Fiskal sistemin bütün iştirak edən tərəflərin maraqlarını nəzərə alaraq mümkün qədər çevik olması üçün hər bir ödəniş növünün bərabər töhfəsinə nail olmaq lazımdır.

Dünya praktikasında hazırda birbaşa və dolaylı vergilərin nisbətini göstərən dörd əsas sistem fərqləndirilir: [3]

1) *Anglo-Sakson* - əsas payı birbaşa ödənişlər, dolaylı ödənişlər isə kiçik bir hissəsini təşkil edir. Məsələn, Amerikada bütün gəlirlərin 44%-i gəlir vergisidir;

2) *Avrokontinental* - sosial inkişafa və sığortaya dəstək üçün töhfələrin yüksək səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Ödənişlərin əsas hissəsi dolaylı vergilərin hesabınadır;

3) *Latın Amerikası* - büdcəyə dolaylı ödənişlərə əsaslanır. Bu zaman, qiymət artımı və inflyasiya prosesləri vergi ayırmalarının artmasına səbəb olur. Ona görə də, ölkədə iqtisadi vəziyyətin qeyri-sabitliyi zamanı və dövləti maliyyə böhranından qorumaq üçün bu sistemdən fəal şəkildə istifadə olunur;

4) *Qarışıq* - gəlir sisteminin şaxələndirilməsini genişləndirmək üçün inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən istifadə olunur, beləliklə, müəyyən ödəniş növlərinin təsiri hamarlaşdırılır. Belə bir modelin əsas məqsədi - birbaşa yığımları artırmaqdır, lakin eyni zamanda, üstünlük təşkil edən pay gəlir vergisindən deyil, biznes gəlirlərindən olmalıdır.

Birbaşa ödənişlərdən fərqli olaraq, dolaylı ödənişlər vergi ödəyicilərinin gəlirləri ilə müəyyən edilmir, tariflərə və ya əmtəə qiymətlərinə əlavə haqq kimi müəyyən edilir. İstehlakçı bu və ya digər məhsulu almaqla təkcə istehsalçıya deyil, dövlətə də pul ödəyir. Dolaylı vergilərə - müəssisə sahibi tərəfindən onun istehsal etdiyi məhsulların və ya göstərilmiş xidmətlərin maya dəyərində daxil edilən vergilər daxildir.

Malların hər bir ayrı kateqoriyası üçün fərdi əsasda, öz əksiz məbləği müəyyən edilir. Bəzən onların ölçüsü məhsul və ya xidmətin qiymətinin yarısına, hətta üçdə ikisinə çatır. Yuxarıda göstərilən qruplardan başqa, əksizli mallara - benzin, yanacaq, avtomobillər və s. daxildir.

Fikrimizcə, Azərbaycanın mövcud vergi sistemi Latın Amerikası modelinə daha yaxındır. Həmçinin avrokontinental vergitutma modelinin bəzi elementləri də var. Bu gün Azərbaycanda biznes və sahibkarlardan vergi daxilolmaları təxminən 70% təşkil edir.

Dolaylı vergilər üzrə daxilolmaların artırılması istiqamətində deyil, dolaylı vergilərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində islahatlar aparılmalı, ilk növbədə, vergi nəzarəti gücləndirilməli, vergidən yayıma halları aradan qaldırılmalı, inflyasiyanın qarşısını almaq şərtlə və vergi yükünü ağırlaşdırmadan, səmərəli vergi siyasəti həyata keçirilməlidir. Büdcə gəlirlərinin tərkibində vergilər üzrə daxilolmaları, onların da tərkibində dolaylı vergilər üzrə daxilolmaları təhlil edərək qiymətləndirmək çox vacibdir.

Optimal qurulmuş vergi sistemi bir tərəfdən, dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını ödəməli, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraqlarını stimullaşdırmalıdır. Məhz buna görə də, vergi yükü həm də ölkənin vergi sisteminin keyfiyyət ölçüsü sayılır. Elmi cəhətdən sübut olunmuşdur ki, səmərəli vergi sistemi vergi ödəyiciləri gəlirlərinin 30 faizindən çoxunun tutulmasına imkan verməməlidir. [6]

Nəticə:

Birbaşa vergilərin əsas üstünlükləri: dövlət büdcəsini kifayət qədər sabit gəlirlərlə təmin etməsi; məcmu tələbə məqsədli təsir etməsi; gəlirlərin bölüşdürülməsi və sosial sabitliyin təmin edilməsi üçün kifayət qədər effektiv vasitə olması.

Birbaşa vergilərin çatışmayan cəhəti: açıq olması; vergi ödəyiciləri onlardan tutulan verginin həcmi aşkar görməsi; ödənməli olan vergi kəmiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olarsa, ondan yayınmağa və gəlirlərini gizlətməyə çalışmaları.

Dolay vergilərin üstünlükləri: büdcə daxilolmalarının operativliyi; sabitlik; onların xəzinəyə daxil olmasına nəzarətin gücləndirilməsinə ehtiyac yoxdur; dolay rüsumların sabit və vaxtında daxil olması hesabına dövlət gəlirlərinin artması; istehlakçı üçün bu rüsumlar əlverişlidir, çünki onlar vəsaitin yığılmasını tələb etmir, məcburiyyət yoxdur, ödəniş zamanı vaxt itkisi olmur; gizli təbiəti - vətəndaşlar rüsum ödədiklərindən şübhələnmirlər.

Dolay vergilərin çatışmayan cəhəti: fiskal əhəmiyyətə malikdir; sahibkarların gəlirlərini məhdudlaşdırır, çünki malların qiymətini dolay yığma mütənasib olaraq, xüsusən də verginin artması ilə artırmaq həmişə mümkün olmur.

Dolay vergilərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində islahatlar aparılmalı, ilk növbədə vergi nəzarəti gücləndirilməli, vergidən yayıma halları aradan qaldırılmalı, inflyasiyanın qarşısını almaq şərti ilə və vergi yükü ağırlaşdırmadan səmərəli vergi siyasəti həyata keçirilməlidir. Büdcə gəlirlərinin tərkibində vergilər üzrə daxilolmaları, xüsusən də dolay vergilər üzrə daxilolmaları qiymətləndirmək çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>
2. Finance and money circulation in the economy <http://vestnik-ku.ru/images/2020/2/2020-2-12.pdf>
3. Проблемы оптимизации соотношения прямого и косвенного налогообложения Problems of optimizing the ratio of direct and indirect <http://naukavestnik.ru/doc/2020/04/Bastrikova.pdf>
4. Прямые и косвенные налоги, их роль в формировании доходов бюджетов различных уровней <https://cyberleninka.ru/article/n/pryamyie-i-kosvennyie-nalogi-ih-rol-v-formirovanii-dohodov-byudzheto-razlichnyh-urovney>
5. Экономика налоговой политики. Пер. с англ. Под ред. Майкла П.Девере, Москва, Филинь, 2001, с. 28
6. <https://www.rnk.ru/article/216886-nalogi-kosvennyie-i-pryamyie>

Qurban Rəhim QASIMOV Dos.

Məryam Azər ƏDİLXANOVA

(BDU, Tətbiqi riyaziyyat və kibernetika fakültəsi)

E-mail: gkurban@mail.ru, maryamadilkhanova@gmail.com

PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ ABŞ VƏ AZƏRBAYCAN ÜÇÜN İTO VƏ ESM MODELLƏRİ ÜZRƏ İNFLYASIYANIN MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ ARAŞDIRILMASI

Abstract

In the presented thesis, a comparative analysis of Ito's stochastic model and the ESM (Exponential Smoothing Model) model, which is effective for short-term periods, on the time-inflation series for Azerbaijan for the years 2000-2021 and the United States for the years 1996-2020 in the Maple software package is carried out, after determining the appropriate drift and volatility, timelines characterizing the dynamics of inflation are constructed, based on stochastic

and smoothed timelines, forecasts are made for both models for the next year under pandemic conditions.

Keywords: Inflation, İto, Exponential Smoothing Model, Maple

2000-2021-ci illər üçün Azərbaycanı aid inflyasiya səviyyəsi aşağıdakı şəkildədir[1]

INF:=Vector([1.8,1.8,2.8,2.1,6.7,9.6,8.2,16.6,20.8,1.4,5.7,7.8,1.0,2.4,1.4,4.0,12.4,12.8,2.3,2.7,2.8,6.7]):

Məlumdur ki, İto stoxastik modelimaliyyəriyaziyyatında, o cümlədən inflyasiya prosesinin dinamikasının araşdırılmasında əsas modellərdən biridir və bu modelə uyğun stoxastik differensial tənlik aşağıdakı ümumi şəkildə malikdir:

$$dZ(t) = \mu Z(t)dt + \sigma Z(t)dW(t)$$

Bu tənlik əsasında alınan İto prosesində baza inflyasiyası olaraq yuxarıda daxil edilmiş sıranın sonuncu ilə aid olan elementi, μ parametri olaraq həmin sıraya uyğun empirik riyazi gözləmə və σ^2 parametri olaraq empirik dispersiya qəbul edilir, proses Maple proqram paketində reallaşdırılır

(μ və σ –nın qiymətləri yüzə birlərlə ifadə olunmaqla). Alınan realizasiyalar əsasında növbəti il üçün proqnoz verilir

```
Z:=ItoProcess(0.067,mu,sigma,x,t);
Z:=_X0
Drift(Z(t));
mu
Diffusion(Z(t));
sigma
Drift(exp(Z(t)));
mu e^{-X0(t)} + \frac{\sigma^2 e^{-X0(t)}}{2}
Diffusion(exp(Z(t)));
sigma e^{-X0(t)}
mu:=einf*0.01;
mu:=0.06081818182
sigma:=sinf*0.01;
sigma:=0.05310336094
einf:=0:for i from 1 to 22 do einf:=einf+INF[i] od:einf:=einf/22;
einf:=6.081818182
dinf:=0:for i from 1 to 22 do dinf:=dinf+(INF[i]-einf)^2
od:dinf:=dinf/22:sinf:=sqrt(dinf);
sinf:=5.310336094
```

Qeyd edək ki, burada μ əmsalı İto prosesinin driftini (drift zaman sıralarında kəsmə (statik) komponentdir), σ əmsalı isə diffuziya əmsalını göstərir. Zaman trendi 1 ilə aid olduğundan Timesteps=12 götürülür, aylar üzrə inflyasiyanın dinamikası araşdırılır, və verilənlər əsasında aşağıdakı qrafik qurulur.

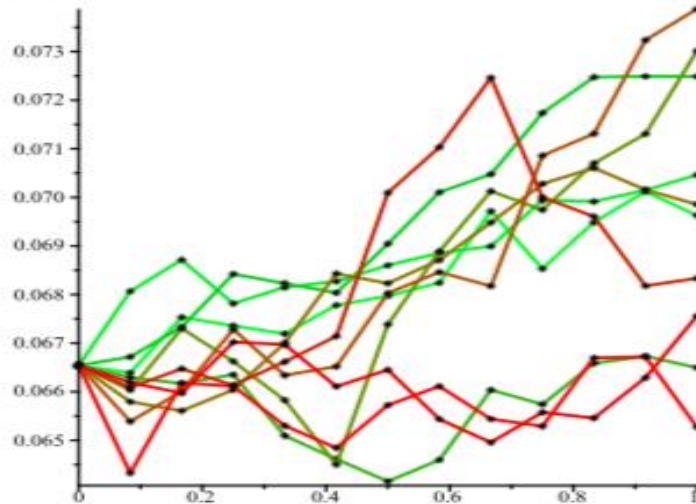
Qurulmuş stoxastik qrafik növbəti il üçün 6.5%-7.5% arasında proqnoz qiyməti verir. Lakin 2022-ci ildə Azərbaycanda inflyasiya səviyyəsi 14.4% olmuşdur[1]; bunun əsas səbəblərindən biri kimi pandemiyanı göstərmək olar. Bu qrafikə əsasən ilk 4 ay ərzində 6.7% ətrafında qismi sabitlik, sonradan isə kəskin artışı etdiyini hökm edirik; pandemiya şəraitində istehsal və istehlak aşağı səviyyədə olduğundan inflyasiya az artmış, ilin 2-ci yarısında isə təklif bərpa olunduğundan istehlak qiymətləri indeksi qalxmağa başlamışdır.

İşdə 2-ci tətbiq olunan model qısamüddətli periodlar üçün effektiv olan Eksponensial Hamarlama Modelidir:

$$Z_{t+1} = \alpha \cdot y_t + (1 - \alpha)Z_t ;$$

burada Z_{t+1} proqnoz olunan (t+1) ili üçün inflyasiya, Z_t proqnoz ilindən əvvəlki perioda aid eksponensial ağırlıqlı orta, y_t - t ili üçün faktiki inflyasiya, α hamarlayıcı əmsaldır və Z_0 olaraq zaman sırasına uyğun empirik riyazi gözləmə götürülür.

```
PathPlot((mu+sigma^2/2)*exp(Z(t)), t=0..1, timesteps=12,
replications=10, color=green..red);
```


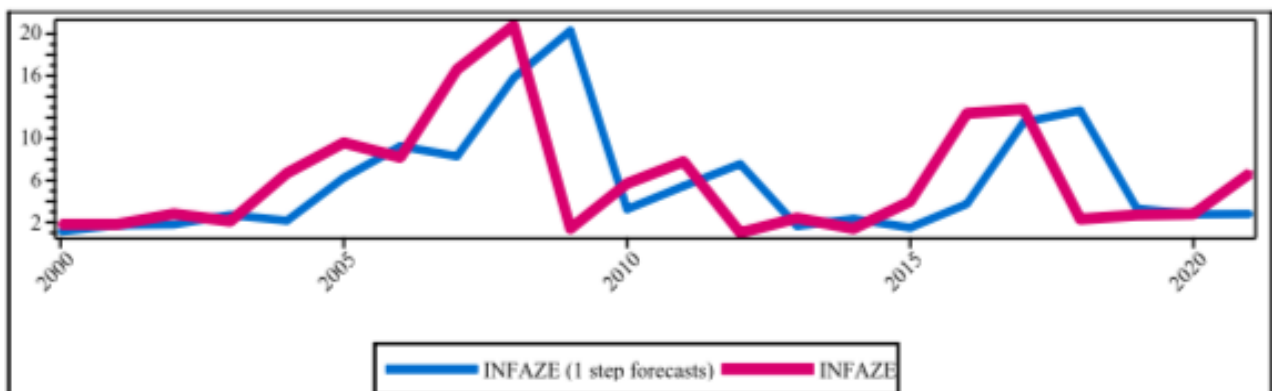
```
ts1:=TimeSeries([1.8,1.8,2.8,2.1,6.7,9.6,8.2,16.6,20.8,1.4,5.7,
7.8,1.0,2.4,1.4,4.0,12.4,12.8,2.3,2.7,2.8,6.7],frequency=yearly,
header="INFAZE",enddate="2021");
```

```
ts1 := [ Time series
         INFAZE
         22 rows of data:
         2000-Jan-01 - 2021-Jan-01 ]
```

```
esm:=ExponentialSmoothingModel(ts1);
esm := < an ETS(M,N,N) model >
onestepfcs:=OneStepForecasts(esm,ts1);
```

```
onestepfcs := [ Time series
                 INFAZE (1 step forecasts)
                 22 rows of data:
                 2000-Jan-01 - 2021-Jan-01 ]
```

Bu qrafik Azərbaycana aid inflyasiya sırasına tətbiq olunan eksponensial hamaralama üsulununa

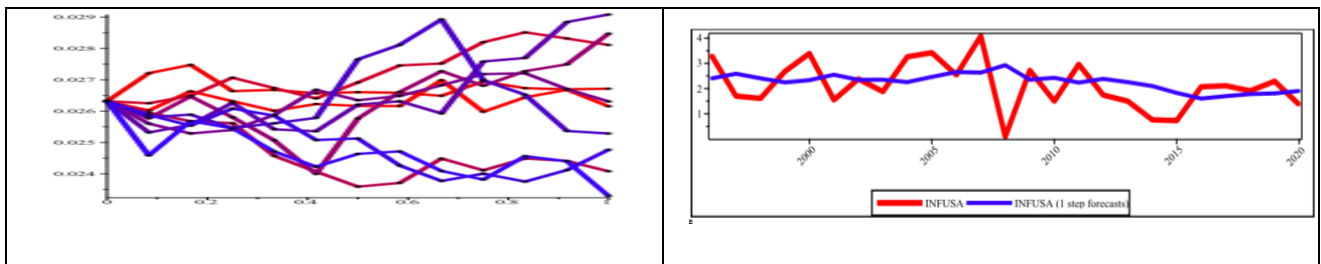
sağl dərəcəli hamarlanmaya gətirdiyini göstərir; sadəcə olaraq, illər üzrə olan real inflyasiya əyrisi sağa doğru 1 vahid (1 ilə uyğun) sürüşdürülmüş alınır.

Eyni araşdırmalar ABŞ-a aid 1996-2020-ci illər ərzində olan inflyasiya sırası üçün aparılır [2].

INFUSA: = < 3.32, 1.70, 1.61, 2.68, 3.39, 1.55, 2.38, 1.88, 3.26, 3.42, 2.54, 4.08, 0.09, 2.72, 1.50, 2.96, 1.74, 1.50, 0.76, 0.73, 2.07, 2.11, 1.91, 2.29, 1.36 >;

```
Z := ItoProcess(0.0136, mu, sigma, x, t);
Z := _X0
Drift(Z(t)) := Mean(INFUSA);
Drift(_X0(t)) := 2.142000000000000
Diffusion(Z(t)) := sqrt(Variance(INFUSA));
Diffusion(_X0(t)) := 0.952697923443383
Drift(exp(Z(t)));
Diffusion(exp(Z(t)));
mu := 0.02142; sigma := 0.0953;
```

$$\mu e^{-X_0(t)} + \frac{\sigma^2 e^{-X_0(t)}}{2}$$

$$\sigma e^{-X_0(t)}$$


```
PathPlot((mu+sigma^2/2)*exp(Z(t)), t=0..1, thickness=3, timesteps=
12, replications=10, color=red..blue);
```

Sonuncu stoxastik qrafik növbəti il üçün 2.3%-2.9% arasında proqnoz qiyməti göstərir. Lakin 2022-ci ildə ABŞ-da inflyasiya səviyyəsi 5.4% olmuşdur[2]; bunun əsas səbəblərindən biri də yuxarı da qeyd edilən kimi pandemiyaadır. Hər iki dövlət üçün göstərilən növbəti il üçün inflyasiya proqnozları faktiki inflyasiyadan təxminən 2 dəfə az alınmışdır.

```
ts := TimeSeries(INFUSA, startdate="1996", frequency=yearly, header=
"INFUSA");
```

```
ts := [
    Time series
    INFUSA
    25 rows of data:
    1996-Jan-01 - 2020-Jan-01
]
```

```
esm := ExponentialSmoothingModel(ts);
esm := < an ETS(M,N,N) model >
```

```
onestepfcs := OneStepForecasts(esm, ts);
```

```
onestepfcs := [
    Time series
    INFUSA (1 step forecasts)
    25 rows of data:
    1996-Jan-01 - 2020-Jan-01
]
```

Bu qrafik ABŞ-a aid inflyasiya sırasına tətbiq olunan eksponensial hamaralama üsulunun, Azərbaycana aid sıradan fərqli olaraq, yüksək dərəcəli hamarlanmaya gətirdiyini göstərir.

Azərbaycana və dünyanın aparıcı iqtisadiyyatına malik Amerika Birləşmiş Ştatlarına aid uyğun olaraq son 22 və 25 illəri əhatə edən inflyasiya-zaman sıraları İto və ESM modellərinin kombinasiyalı tətbiqi ilə növbəti il üçün proqnozun müqayisəli araşdırılması aparılmış, qurulmuş qrafiklər üzrə bu proqnozlara aid ortaq və fərqli cəhətlər aşkar edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. <https://www.imf.org/en/Countries/AZE> (2021)
2. <https://www.imf.org/en/Countries/USA> (2020)
3. . maplesoft.com (2020)
4. G.Bouzianis, L.P.Hughston, S.Jaimungal. *Lévy-Ito Models in Finance* (2021), p42
5. E. Eberlein, J. Kallsen. *Mathematical Finance*. London: Springer. (2020), p133
6. D.C.Montgomery, C.L.Jennings, M.Kulahci. *Time series analysis and forecasting* (2015), p672

Mansur Akif MADATOV

PhD in economics

Western Caspian University

E-mail:mansur.medetov@wcu.edu.az

INVESTMENTS IN EDUCATION IN TERMS OF HUMAN CAPITAL FORMATION

Abstract

Recently, in modern economic literature, the theory of human capital is mentioned as a source of new ideas and innovations, as well as a factor facilitating their perception and dissemination.

When a person realizes the capitalization of his knowledge and skills, she gets the opportunity to adapt to the processes taking place in society, to provide his professional and political career with intellectual and physical resources.

Today, broader interpretations of human capital are popular: it includes a wide range of personal qualities, worldviews and values that can indirectly affect the result of production activities.

Initially, the authors of the concept of human capital, instead of formulating the new concept laconically, tried to explain and defend the idea of the equal role of intangible and human inseparable assets along with material resources in creating the total social product. However, the canonical definition of human capital has not yet been developed. This, in turn, leads to different approaches to its measurement. In this case, the study of the place of human capital in the innovation economy becomes relevant.

Keywords: human capital, measuring human capital, effectiveness, investment in education

Introduction:

In connection with the increasing role of knowledge and scientific and technological progress in the modern economy, the relevance of the study of mechanisms for the production and use of human capital is rapidly increasing [1]. As you can see, in the 21st century, the quality of the workforce, its level of education and professional training are not only a decisive factor in economic progress, but also a prerequisite for the competitiveness of national economies.

In order to analyze the effectiveness of investment in education, it is necessary to calculate the cost of education by types and levels of education. Such statistics are available on the statistical offices of many countries (for example, the US and Canada) [2-3]. The website of the UK Statistics Office can even see the results of exams on educational levels and the internal rate of return on specialties. At the same time, the calculation of the expenditure of education expenditures by types, levels, specialties is of great importance for improving the management of the formation and use of human capital.

The analysis of the impact of education on the pace and level of economic development of developed and developing countries uses two significantly different approaches: the expanded neoclassical approach and the "new growth theory". An empirical estimate of GDP change as a result of increased human capital reserves yields approximately the same results for both

approaches. It is noted that the impact of different levels of education on growth depends on the level of economic development of the country. An important factor for developed countries is the development of higher education. It is known that education has additional indirect benefits. It stimulates investment in physical capital, technological development of the country and adaptation to technologies developed in other countries. Every feature is important for economic development: the type, quality and effectiveness of education. The distribution of resources across different levels of education not only affects economic growth, but also increases the impact of education on growth.

Concentration of highly qualified personnel and scientific production in large cities facilitates and accelerates the transfer of new knowledge and technologies from one company and industry to another, ensures the emergence of network externality. Localized information flows in cities create conditions for the rapid accumulation of knowledge and human capital. This makes cities the driving force of endogenous growth. At the same time, urbanization is the cause of income inequality and growth in the economy. The scientific literature distinguishes two main reasons for the rapid economic development of cities: the achievement of savings on the scale of production and the "splash" of knowledge due to external effects. All this increases the return on investment in human capital and leads to economic development.

The "splash" of knowledge in cities is the focus of empirical research. Such studies show that the level of local average human capital affects personal income.

In sparsely populated and underdeveloped regions, the impact of armaments on incomes is high, while in economically developed regions, the impact of human capital is increasing. Such a tendency occurs as a result of the synergistic effect of the activities of workers in the social production of the regions. As the population and density of the region's population increase, the social division of labor develops better and people's knowledge and skills are fully used. This trend is noted by many American and European economists in their research. They call such effects the externality of human capital.

As noted earlier, the increase in per capita human capital in a particular country (or region) results in increased physical and human capital investments, faster production as a result of increased production and increased per capita income.

J. Benhabib and M. Spiegel [4] evaluated the human capital reserve and conducted an empirical investigation of the extended Solow-Swan model [5] without assuming a stable state of the economy. They used the following production functions:

$$Y_i = AK_i^\alpha L_i^\beta H_i^\gamma \quad (1)$$

All labels remain the same as before.

Here the relevant regression equation is obtained as follows:

$$\ln Y_i = \ln A + \alpha \ln K_i + \beta \ln L_i + \gamma \ln h_i + \varepsilon_i \quad (2)$$

The role of education in the formation of human capital is irreplaceable. From the point of view of the formation of human capital, higher education has a special value among the steps of education. Now, let's review the following formulas in order to analyze the factors that affect higher education:

$$n_i = A0 + a1h_i + a2I_M + a3I_1 + \varepsilon_i \quad (3)$$

here, n_i - admission to one thousand higher education institutions engaged in economics in a given year;

h_i - proportion of employed population with higher education in the given year;

I_m - average wage level for the year;

I_1 - Average monthly income of a busy person in a given year.

Consider another formula:

$$n_i = A0 + a1n_i^{burax} + a2h_i + a3I_{mf} + a4d1 + a5d2 + \varepsilon_i \quad (4)$$

where, n_i - number of students enrolled at the expense of the state higher education institutions per 1,000 people engaged in the economy in the current year;

n_i^{burax} - student enrollment per thousand people in a given year;

I_{mf} - the difference between the average monthly income of a worker and the average monthly salary of a given year;

d_1 and d_2 are fake variables that characterize megacities and millionaire cities.

In addition to the average income, the other formula takes into account the level of unemployment:

$$N_t^i = A + bX_{i\text{sssi}}^i + cI_g^i + dD_{ali}^i + eG_p^i + kN_s^i + mK_C^i + nE_f^i \quad (5)$$

where, N_t^i - the number of students per 1000 people;

$X_{i\text{sssi}}^i$ - unemployment rate;

I_g^i - average incomes of the population;

D_{ali}^i - specific weight of employed population with higher education;

G_p^i - specific weight of urban population;

N_s^i - population density;

K_C^i - Sex coefficient (indicator of the income level differential);

E_f^i - the level of economic activity of the population.

Conclusion:

Thus, according to the current situation in the world economy, the profits of entrepreneurial activity in the countries are earned not only by the capital, but by the investment in education and science. This means an increase in investment in science and education in the country is a requirement of the time. Considering that higher education has a greater impact on the formation of human capital, then this direction should be given more attention. The efficiency of investment in higher education is measured by the level of knowledge of graduates. Graduation of qualified specialists - one of the main functions of higher education. At the same time, it should be borne in mind that the development of science is based on education and, above all, higher education. Therefore, in education should be invested sufficient funds for the training of specialists who meet modern requirements.

REFERENCES:

1. Annabi, N., Harvey, S., Lan, Y. Public expenditures on education, human capital and growth in Canada: An OLG model analysis, Journal of Policy Modeling, 2011, vol. 33, No. 6, pp. 852-865.
2. Stewart T. A. Intellectual Capital // BUSINESS Essential Bloomsbury Publishing, 2015. p. 704.
3. Théophile A. Introduction to the special issue on "Innovation, inclusive growth and sustainable development" / A. Théophile, M. Goedhuys, B. Verspagen // Structural Change and Economic Dynamics. 2012. № 23. pp. 403-405.
4. Benhabib J., Perla J., Tonetti C. Catch-up and fall-back through innovation and imitation // Journal of Economic Growth. 2014. Vol. 19. № 1. pp. 1-35.
5. Schlicht E. Directed Technical Change and Capital Deepening: A Reconsideration of Kaldor's Technical Progress Function / E. Schlicht. Munich Discussion Paper No. 2015. // URL: http://epub.ub.uni-muenchen.de/20959/8/schlicht_2013_directed_TC_v2.pdf, 2015.

Лейла МИРГАШИМЛИ
Докторант Западно-Каспийский Университет
Азербайджан, Баку
E-mail: leyla.mh2000@gmail.com

НАПРАВЛЕНИЯ ИНТЕГРАЦИИ БАНКОВ В МИРОВУЮ ФИНАНСОВУЮ СИСТЕМУ

Резюме

Экономическую интеграцию можно представить как процесс взаимодействия между странами, ведущий к сближению экономических механизмов, принимающий форму межгосударственных соглашений и согласованных регулирующих межгосударственных органов. Финансовая интеграция составная часть и одно из ведущих направлений экономической интеграции. Банковскую интеграцию можно рассматривать как процесс, ведущий к сближению к единому рынку всех продуктов, процессов, процедур, стандартов, транзакций из банковской сферы. Все наборы стандартов, механизмов и процедур должны соблюдаться как банками, органами регулирования и контроля, так и клиентами. Только так можно создать предпосылки для наиболее выгодных банковских операций.

Ключевые слова: экономическая интеграция, финансовая интеграция, банковская интеграция.

Введение

Экономическая интеграция относится к сотрудничеству двух или более стран для ограничения или устранения торговых ограничений и поощрения политического и экономического сотрудничества. Это позволяет глобальным рынкам функционировать более стабильно при меньшем вмешательстве государства, давая странам возможность максимально эффективно использовать свои ресурсы. Обычно это происходит между соседними странами, поэтому иногда его называют региональной интеграцией. Региональная экономическая интеграция является одной из основных тенденций развития международных экономических отношений, особенно с 1990-х годов. Есть множество примеров практически во всем мире, которые показывают, что это не единичное событие, а реальное глобальное явление. Классическим является пример европейской интеграции.

Что такое экономическая интеграция?

Экономическая интеграция направлена на гармонизацию экономической политики стран-членов для продвижения взаимных торговых, экономических и политических интересов. Это, наряду с небольшим вмешательством правительства, создает больше перспектив для бизнеса во всем мире. В результате интеграция является важнейшим компонентом регионального и глобального экономического развития. Международная торговля позволяет странам наилучшим образом использовать свои ресурсы, а также предоставляет своим торговым партнерам доступ к новым рынкам. Взаимосвязанная глобальная торговля стимулирует промышленное производство и создает рабочие места. Кроме того, более согласованная фискальная политика и денежно-кредитная политика, более низкие производственные и торговые издержки, а также улучшенный поток капитала, рабочей силы, продуктов и услуг приносят пользу интеграции.

Необходимо отметить и то, что принято четко различать интеграционные процессы среди развитых стран, где в основном ищут классические статические и динамические эффекты, описываемые классической и новой теорией интеграции, и интеграционные процессы среди развивающихся и слабо развитых стран, где обоснование, ожидаемые выгоды и четкие ограничения участия в интеграционных мероприятиях различаются.

Однако гораздо большее значение имеет то, что интеграционные процессы рассматриваются наряду с экономической глобализацией как две стороны одной и той же

медали. Оба процесса существуют уже очень давно – еще с тех пор, как человечество на уровне своих выдающихся представителей стал осознавать, что мир един. Все, что работает на интеграцию, объективно способствует глобализации. Экономическую глобализацию называют динамичным и многомерным процессом экономической интеграции, в результате которого национальные ресурсы становятся все более и более мобильными на международном уровне, а национальные экономики становятся все более взаимозависимыми (OECD, 2005).

Отмечают, что экономическая глобализация означает большую глобальную связанность экономической деятельности через транснациональную торговлю, потоки капитала и миграцию (Osterhammel, Petersson, 2005).

Кроме того, экономическая глобализация относится к сокращению и удалению барьеров между национальными границами для облегчения движения товаров, капитала, услуг и рабочей силы (Morris, 2003).

Иначе говоря, в современном мире невозможно интегрироваться неглобализуясь.

Что такое финансовая интеграция?

Как составная часть, а в наше время как одно из ведущих направлений экономической интеграции, финансовая интеграция в целом и банковская интеграция в частности уже более 40 лет (а точнее говоря, после крушения Бреттон-Вудской системы) привлекают большое внимание с разных точек зрения не только ученых, но и практиков и политиков.

Финансовая интеграция – это феномен, при котором финансовые рынки соседних (пограничных) стран, стран одного региона или группы стран, приблизительно одинакового уровня развития, но расположенных в различных регионах мира, тесно связаны друг с другом. Например, через трансграничные потоки капитала, иностранное участие на внутренних финансовых рынках, обмен информацией между финансовыми институтами. Правовой основой могут выступать двусторонние и многосторонние международные договоры и соглашения.

Финансовая интеграция соседних, региональных или глобальных экономик может происходить посредством официального договора, в котором руководящие органы этих экономик соглашаются сотрудничать для решения финансовых проблем. Но из-за недавних финансовых кризисов среди ученых разгорелись оживленные дебаты о затратах и преимуществах финансовой интеграции.

Хотя причины, стимулирующие финансовую интеграцию, разнообразны, как среди академических кругов, так и среди политиков существует некоторый консенсус в отношении ее общих преимуществ, которые должны были быть существенными и разнообразными (Fernández, Ausina, 2015).

Среди позитивных эффектов финансовой интеграции чаще всего отмечают:

- рост эффективности распределения капитала
- расширение возможности диверсифицировать риски
- более высокие темпы роста и инвестиций.

Как и практически по всем другим процессам и явлениям, финансовая интеграция несет в себе и позитивные, и негативные аспекты. До глобального кризиса 2007-2008 гг. представления экономистов и политиков о возможных отрицательных порождениях финансовой глобализации были весьма неопределенными. Хотя азиатский и российский кризисы 1997–1998 годов, кризисов в Бразилии (1999), Эквадоре (2000), Турции и Аргентине (2001), Уругвае (2002) дали веские основания полагать, что финансовая глобализация несет в себе определенные риски. Уже эти кризисы показали, что один из рисков заключается в том, что глобализация может быть связана с финансовыми кризисами.

Существуют различные связи между глобализацией и кризисами. Отмечалось, что если момент интеграции в стране необходимая финансовая инфраструктура отсутствует или не создается во время интеграции, то сопровождаемая притоком капитала либерализация высокой степенью вероятности подрывает местную финансовую систему. Ухудшение

фундаментальных рыночных показателей способствуют разгулу финансовых и прочих рыночных спекуляций, с дальнейшим оттоком национального и иностранного капитала. Необходимость в сильных фундаментальных показателях является ключевой, поскольку при прочих равных условиях финансовая глобализация имеет тенденцию усиливать чувствительность страны к внешним потрясениям. Поэтому для успешной интеграции экономические основы интегрируемой страны изначально должны быть и оставаться прочными. Наряду с этим местные рынки должны надлежащим образом регулироваться и контролироваться, как извне, так и внутренне (Schmukler, 2004).

Глобальный финансовый кризис, который многие считают худшим со времен Великой депрессии, поставил под сомнение упомянутые преимущества экономической и финансовой интеграции и показал, что стоимость интеграции может быть существенной. Оказалось, что более высокая степень финансовой интеграции также может во время кризисов спровоцировать серьезное финансовое «заражение» в связанных экономиках даже стран с хорошими экономическими фундаментальными показателями.

Еще в начале 2000-х годов отмечалось, что «хотя международные финансовые рынки, как и товарные рынки, стали гораздо более интегрированными за последние десятилетия, они прошли меньший путь к идеальной интеграции, чем принято считать» (Frankel, 2000).

Что такое банковская интеграция?

Банковская интеграция представляет собой сложный процесс, в котором трансграничная банковская деятельность взаимосвязана с трансграничными потоками банковских активов. За прошедшие годы XXI века во многих странах и регионах мира регулирующие органы снизили барьеры в банковском секторе, а технологии продвинулись вперед. Это позволило снизить стоимость трансграничных банковских услуг.

Во всем мире корпоративная деятельность увеличила потребность в международных финансовых услугах. Такая активность подпитывает спрос на глобальную банковскую интеграцию. Процесс идет полным ходом, и вскоре большинство банковских рынков будут включать в себя крупные иностранные компоненты.

За последние несколько десятилетий страны активно устраняли основные регулятивные барьеры для международных банковских операций. Технологии позволяют банковским организациям обрабатывать огромные потоки информации в нескольких местах. Это также помогает банкам оценивать риски и управлять ими с меньшими затратами. Такие события снижают стоимость предоставления трансграничных банковских услуг.

Технологии вносят огромный вклад в трансграничные банковские возможности, и корпорации растут с феноменальной скоростью; спрос на более сложные международные услуги постоянно растет.

Глобальные и технологические изменения в мировой экономике неизбежно влияют на степень взаимосвязи банковской системы с тенденциями развития национальных экономик. В частности отмечается, что банковская система снижает свое влияние на экономику в условиях появления новых технологий и инновационных продуктов, а также с финансированием вновь созданных компаний (Rajan, Zingales, 2003). В тоже время, несмотря на многочисленные технологические разработки, банковской отрасли еще предстоит пройти долгий путь, прежде чем она сможет интегрироваться в глобальном масштабе.

Но путь этот имеет однозначно объективный характер. Исследование влияния состояния финансовой системы на уровень экономического развития в странах с формирующимися рынками выявило, что структурная трансформация национальных банковских систем может способствовать изменению основных показателей своей устойчивости и устойчивости всей экономики страны и даже всего региона. Приток иностранного банковского капитала, осуществление банковской реформы и приватизация финансовых институтов, способствуют снижению операционных издержек, стимулированию корпоративного кредитования (Caporale et al, 2015). Исследования показывают, что глобальное банковское дело не

становится более фрагментированным, а, скорее, претерпевает некоторые важные структурные преобразования с большим разнообразием игроков и большей региональной направленностью (Claessens, Horen, 2014).

Возможности интеграции местных банков в мировую финансовую систему

Масленников В.В. и Ибрагимов Р.Р. на основе совместных разработок Всемирного банка с российскими финансово-банковскими властями рассматривают следующие модели такой интеграции: (Масленников, Ибрагимов, 2012)

- выход банка на рынок развитых стран на уровне простого банковского представительства
- развитие сети зарубежных филиалов банка
- интеграция в связи со вступлением страны во Всемирную Торговую Организацию
- совместный бизнес с банками зарубежных стран.

Черутти и соавторы обнаружили, что банки с большей вероятностью будут работать в качестве филиалов в странах с более высокими налогами и более низкими нормативными ограничениями для открытия банков и зарубежных филиалов. Дочерние операции предпочитают банки, стремящиеся проникнуть на местные рынки путем организации крупных розничных операций. Наконец, экономические и политические риски имеют противоположные последствия, что позволяет предположить, что юридические различия в обязанностях материнских банков, связанных с филиалами и дочерними компаниями, являются важными факторами, определяющими организационную форму банков (Ceruttietal, 2005).

В этой связи надо отметить и такое мнение, что организационная форма важна для интеграции банков в мировую финансовую систему, поскольку она может влиять на структуру местной банковской системы, а также может ставить под угрозу прибыль и долю рынка местных банков, влияя на цену и качество банковских услуг в принимающей стране. В то время как дочерние компании являются отдельными единицами и не связаны таким образом с материнским банком, филиалы более зависимы и могут получать прямую помощь от материнского банка. Это может иметь последствия не только для банка, но и для заботящихся о стабильности местных регулирующих органов принимающей страны, и для заботящихся о сохранности своих сбережений местных инвесторов (Thalassinosetal, 2013).

Выводы:

Экономическая интеграция — это процесс, посредством которого участвующие страны соглашаются уменьшить ряд торговых барьеров, чтобы принести пользу и защитить друг друга. Это позволяет им продвигаться вперед и достигать общих целей с экономической точки зрения. В процессе экономической интеграции есть несколько стадий, от очень слабого объединения стран в зону преференциальной торговли до полной экономической интеграции, когда экономики стран-членов полностью интегрированы.

Финансовая глобализация и финансовая интеграция — понятия нетождественные. Финансовая глобализация — это общее понятие, которое относится к растущим глобальным связям благодаря трансграничным финансовым потокам. Финансовая интеграция относится к связям отдельной страны с международными рынками капитала. В то же время, эти понятия тесно связаны. В частности, растущая финансовая глобализация неизбежно связана с ростом финансовой интеграции. Политика, направленная на поощрение финансовой интеграции рынков капитала и финансовых секторов стран-участниц, а также на дальнейшее устранение препятствий на пути финансовой глобализации, может быть необходимой, хотя и недостаточной, чтобы позволить странам воспользоваться соответствующими преимуществами.

Роль банковского регулирования в формировании реальных эффектов интеграции финансовых рынков приобрела особое значение, особенно после последнего мирового

финансового кризиса 2007-2009 годов. Модели трансграничного банковского обслуживания изменились после мирового финансового кризиса. Это может повлиять на структуру внутреннего банковского рынка и макроэкономическую стабильность в долгосрочной перспективе. Выгоды от банковской интеграции устойчивы к глобальным потрясениям только в том случае, если банковская интеграция принимает форму трансграничного кредитования субъектов рыночной деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Caporale, G., Rault, C., Sova, A., Sova, R. (2015). "Financial development and economic growth: Evidence from 10 new European Union members." *International Journal of Finance & Economics*, 20(1), 48-60.
2. Cerutti, E., Dell'Ariccia, G., Peria, M., Martinez Peria, M. S. (2005). "How Banks Go Abroad: Branches or Subsidiaries?" World Bank, Policy Research Working Paper No. 3753. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/987611468116040640/pdf/wps3753.pdf>
3. Claessens, S., Horen, N. van. (2014). "The Impact of the Global Financial Crisis on Banking Globalization." IMF Working Paper. [Online] Available at: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2014/wp14197.pdf>
4. Fernández, I. A., Ausina, E. T. (2015). "Banking integration and financial crisis: some recent developments." Bilbao: Fundacion BBVA. Available at: https://www.fbbva.es/wp-content/uploads/2017/05/dat/DE_Ivie_2015_banking_integration.pdf
5. Frankel, J. A. (2000). "Globalization of the Economy." NBER Working Paper No. 7858. at: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w7858/w7858.pdf
6. Morris, D. (2004), "Globalization and Media Democracy: The Case of Indymedia." In Schuler, D. and Day, P. (Eds.), *Shaping the Network Society: The New Role of Civil Society in Cyberspace*, Cambridge, Mass.: MIT, pp. 325–352.
7. OECD (2005). "Measuring globalisation: handbook on economic globalisation indicators." [Online] Available at: <https://www.oecd.org/sti/ind/34964971.pdf>
8. Osterhammel, J., Petersson, N. P. (2005). "Globalization: a short history." Princeton University Press.
9. Rajan, R., Zingales, L. (2003). "Banks and Markets: The Changing Character of European Finance." NBER Working Paper No. 9595. [Online] Available at: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w9595/w9595.pdf
10. Schmukler, S. L. (2004). "Benefits and Risks of Financial Globalization: Challenges for Developing Countries." World Bank Policy Research Report, 27 p.
11. Thalassinos E. I., Venediktova B., Staneva-Petkova D., Zampeta V. (2013). "Way of Banking Development Abroad: Branches or Subsidiaries." *International Journal of Economics & Business Administration*, Volume I, Issue 3, pages 69-78.
12. Масленников В.В., Ибрагимов Р.Р. (2012). "Интеграция банковской системы России в мировую финансовую систему: микро- и макроуровень." *Научные труды Вольного экономического общества России*, том 163, стр. 394-408.

Həsən Hüseyn oğlu RƏHİMLİ
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
Xəzər Universiteti
E-mail: rahimli.h@hotmail.com

SOSIAL RİFAHIN MALİYYƏ ASPEKTLƏRİ: KONSEPTUAL ƏSASLAR VƏ EMPIRİK NƏTİCƏLƏR

Müasir dövrdə iqtisadçıların tədqiq etdiyi ən aktual problemlər sırasında əhalinin rifah halı, həyat səviyyəsi və həyat keyfiyyəti problemləri öndə gedir. Bu da təbii ki, çünki iqtisad elmi məhz insan rifahı haqqında elmdir və iqtisadiyyatın son məqsədi insan tələbatlarının ödənilməsi, dolayısı ilə insan rifahının təmin edilməsidir. Məhz bu səbəbdən də hər hansısa bir ölkənin iqtisadiyyatının öz ali məqsədinə nə dərəcədə çatıb-çatmadığını müəyyən etmək üçün əhalinin rifahını qiymətləndirmək lazımdır. Sosial rifahın təmin edilməsi iqtisadiyyatın ən ali hədəfidir və bütün digər alt hədəflər (iqtisadi artım, iqtisadi inkişaf, məşğulluğun təmin edilməsi, yoxsulluqla mübarizə, gəlirlərin ədalətli bölgüsü və s.) bu ali hədəfə çatmağa xidmət edir.

Əhalinin rifahı, həyat səviyyəsi və əhalinin həyat məmnunluğu bir-biri ilə sıx bağlı iqtisadi kateqoriyalardır. Həyat səviyyəsi (*standard of living*) insanların istehlak etdiyi nemətlərin və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyəti ilə ifadə olunur. Başqa sözlə həyat səviyyəsi insanların tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsidir. Həyat keyfiyyəti (*quality of life*) həyat səviyyəsinin kəmiyyət tərəfinin əksini ifadə edən və əhalinin yaşam səviyyəsinin daxili-keyfiyyət aspektini əsk etdirir. Həyat məmnuniyyəti (*lifesatisfaction*) isə insanın cari həyat şərtlərindən razılıq halı və ya duyduğu məmnunluq hissidir.

Sosial rifah (*welfare*) fərdlərin layiqli gəlir səviyyəsinə sahib olduğu, bu gəlirlə fizioloji tələbatları ilə yanaşı sosial-mədəni ehtiyaclarının da ödəndiyi durumunu ifadə edir. Rifahı ölçmək üçün iqtisadçılar həyat səviyyəsini əks etdirən çoxlu indikatorlardan istifadə edirlər.

Hal-hazırda həyat səviyyəsini xarakterizə edən vahid ümumiləşdirilmiş bir göstəricilər sistemi yoxdur. Lakin 1990-cı ildən etibarən beynəlxalq miqyasda həyat səviyyəsinin müqayisə edilmə imkanının formalaşdırılması məqsədilə BMT yeni bir göstəricidən istifadə edir. Sözügedən göstərici “insan potensialının inkişaf indeksi”dir. Bu indeksə əsasən demək olar ki, əhalinin həyat səviyyəsi və rifahı onun təhsil səviyyəsi, sağlamlığı və gəlirindən birbaşa asılıdır. Daha geniş anlamda isə rifah insanın fizioloji, təhlükəsizlik, sosial və psixoloji ehtiyaclarının təmin edilməsi halıdır.

Müasir ekonomisdə ən geniş yayılan rifah nəzəriyyəsi monetar rifah nəzəriyyəsi sayılır. Monetar nəzəriyyə tərəfdarları rifahı ölçmək üçün fərdin pul gəlirlərini əsas götürürlər.

İqtisadi tədqiqatlarda milli gəlirin əsas göstəricisi olan Ümumi Daxili Məhsul sosial rifahın ölçülməsinin ən əsas göstəricilərindən hesab edilir. İqtisadçıların bir çoxu gəlirlərin rifahın ölçülməsinin ən yaxşı göstəricisi olduğunu müdafiə edirlər. Buna görə də iqtisadçılar, adətən, sosial rifahı əhalinin ümumi gəlir və xərclər səviyyəsi ilə müəyyən edirlər. Çünki hesab olunur ki, yüksək adambaşına düşən ÜDM yüksək həyat səviyyəsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

Adambaşına düşən ÜDM yüksək olduğu ölkələrdə əhalinin gəlir səviyyəsi, təhsil səviyyəsi, məşğulluq imkanları, sağlamlığı və səhiyyə xidmətinin keyfiyyəti çox yüksək olur. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2020-ci ildə ölkəmizdə ÜDM səviyyəsi 72432.2 milyon manata bərabər olmuşdur. 2020-ci il üçün adambaşına düşən ÜDM-in həcmi isə 7262.8 manata və ya 4214 dollara bərabərdir. Müqayisə üçün deyək ki, Dünya Bankının 2020-ci ilin məlumatlarına əsasən adambaşına düşən ÜDM səviyyəsi Gürcüstanda 4279 dollar, Ermənistanda 4268 dollar, Türkiyədə 8538 dollar, Rusiyada 10127 dollar, Türkmənistanda 7612 dollar, Qazaxıstanda 9056 dollar və ABŞ-da isə 63544 dollar səviyyəsindədir. Adambaşına düşən ÜDM-in ölkə vətəndaşının orta gəlir və orta xərcini nümayiş etdirdiyini nəzərə alsaq, ölkəmizdə sosial rifahın ümumi səviyyəsi haqqında müəyyən bir qənaətə gəlmək mümkündür. Azərbaycan ÜDM-in ümumi həcminə (42.607 milyon dollar) görə isə dünya ölkələri arasında 91-ci yerdə qərarlaşmışdır.

Adambaşına düşən ÜDM səviyyəsi əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin səviyyəsi barədə də müəyyən fikir formalaşdırır. İqtisadi araşdırmalar göstərir ki, əhalinin gəlir səviyyəsi ilə onların rifahı arasında ciddi bir korrelyasiya əlaqəsi vardır. Dövlət Statistika Komitəsinin açıqladığı rəsmi məlumatlara görə 2020-ci ildə əhalinin nominal gəlirləri 55726.1 milyon manat olmuşdur. Əhalinin adambaşına düşən illik gəlir səviyyəsi isə 5587.6 manat civarındadır. Həmçinin, ölkə üzrə əhalinin aylıq adambaşına düşən gəliri 291.4 manata bərabər olmuşdur. 2020-ci ilin göstəricilərini 2019-cu illə müqayisə etdikdə görürük ki, əhalinin illik nominal gəlirləri 1.8%, əhalinin adambaşına düşən illik gəlir səviyyəsi 2.5% və əhalinin adambaşına düşən aylıq gəliri isə 0.4% azalmışdır.

Əhalinin gəlir mənbələrinə gəldikdə isə, məcmu illik nominal gəlirin 46682.5 milyon manatı ilkin gəlir, 9043.6 milyon manatı isə cari transferlər (*dövlət tərəfindən gəlirin təkrar bölgüsü mexanizmi əsasında ev təsərrüfatlarına köçürmələri*) hesabına formalaşmışdır. İlkin gəlirin isə təxminən 40%-i əmək fəaliyyətindən gələn gəlir, 54%-i sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlir və yerdə qalan 6%-i isə mülkiyyətdən gələn gəlirlərdən ibarət olmuşdur. Əhalinin illik yığımı (qənaət) 6508.1 milyon manat təşkil etmişdir ki, bunun da 70.1%-i maliyyə, yerdə qalanı isə qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımına yönəldilmişdir. Əhalinin illik yığımının həcmi isə 2019-cu illə müqayisədə 34.4% artmışdır. Xüsusilə qeyd edək ki, 2020-ci ildə 2019-cu ilə nəzərən maliyyə aktivlərinin yığımı 100% çox artmışdır.

İndi isə əhalinin istehlak xərclərinin təhlilinə nəzər yetirək. Məlumdur ki, istehlak xərcləri ev təsərrüfatı üzvlərinin tələbatlarının ödənilməsi üçün ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarına, xidmətlərin haqqının ödənilməsinə çəkilən xərcləri əhatə edir. 2020-ci ilin statistik məlumatlarına əsasən əhalinin məcmu istehlak xərcləri 43573.7 milyon manat olmuşdur. 2019-cu illə müqayisədə əhalinin illik istehlak xərcləri 6.9% azalmışdır. 2020-ci il üçün adambaşına düşən aylıq istehlak xərcləri isə 297.8 manata bərabərdir.

2020-ci ildə aylıq adambaşına düşən istehlak xərclərinin təxminən 43.4%-i ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər, 7.9%-i kommunal və yanacaq xərcləri, 1.6%-i təhsil xərcləri, 5%-i səhiyyə xərcləri, 3.5%-i isə istirahət və mədəniyyət xərclərindən ibarət olmuşdur. Nümunə üçün deyək ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının praktikasında gəlirlərinin 1/3-dən (33%-dən) çoxunu ərzaq xərcləri təşkil edən ev təsərrüfatı subyektləri yoxsul hesab edilir. Sosial rifah təkcə ərzaq məhsullarına olan fizioloji ehtyacın təmin edilməsindən ibarət deyil. Psixoloji elmi ədəbiyyatlardan da məlumdur ki, insan tələbatları iyerarxik quruluşa malikdir. Yəni, insan əldə etdiyi gəlirlə ilk öncə fizioloji tələbatlarını ödəməyə çalışır. İnsan yalnız fizioloji ehtiyaclarını ödəyəndən sonra sərəncamında qalan gəlirlə təhlükəsizlik, sosial və mədəni ehtiyaclarının ödənilməsinə vəsait xərcləyir. Bu səbəbdən də gəlir səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə əhalinin xərcləri əsasən fizioloji ehtiyacların ödənilməsinə yönəlir, çünki yalnız fizioloji ehtiyacların ödənilməsinə kifayət edir (bəzi yoxsul ölkələrdə isə əhalinin gəliri heç fizioloji ehtiyacların ödənilməsi üçün də kifayət etmir). Bu halda isə həmin ölkələrdə əhalinin ümumi istehlak xərclərinin strukturunda ərzaq xərclərinin nisbi payı həmişə yüksək olur. Gəlir artdıqca isə əhalinin ümumi xərclərinin strukturunda ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin nisbi payı azalır, qeyri-ərzaq, xüsusən sosial-mədəni ehtiyacların (təhsil, istirahət, mədəniyyət, incəsənət və s.) ödənilməsinə yönələn xərclərin nisbi çəkisi isə artır. Buna elmi ədəbiyyatlarda Engel qanunu da deyirlər. Nümunə üçün qeyd edək ki, ABŞ-da illik istehlak xərclərinin cəmi 12%-ni ərzaq xərcləri təşkil edir. ABŞ-da əhalinin adambaşına düşən illik gəlirinin 61.372 dollara bərabər olduğunu nəzərə alsaq, amerikalıların illik ərzaq xərclərinin mütləq dəyəri orta statistik azərbaycanlının toplam illik istehlak büdcəsinin mütləq dəyərindən daha çoxdur. İstehlak xərclərinin strukturuna nəzər yetirdikdə daha bir mənzərənin şahidi oluruq: 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə əhalinin adambaşına düşən orta aylıq təhsil xərcləri 11%, istirahət və mədəniyyət xərcləri 17.4% azalmışdır. Bunun fonunda isə kommunal və yanacaq xərcləri 2019-cu illə müqayisədə 4%, 2010-cu illə müqayisədə isə 137% artmışdır.

İnsanların əksəriyyəti yüksək gəlir əldə etmək və çox pul xərcləmək niyyətində olduqları üçün, adambaşına düşən ÜDM orta hesabla hər bir vətəndaşın iqtisadi rifahını ölçən ən münasib meyar kimi götürülür. Amma bir çox iqtisadçılar makroiqtisadi göstəricilərin qeyri-dəqiqliyinin olduğunu deyir və ÜDM-in nəzərə ala bilmədiyi aşağıdakı bir neçə məsələni sadalayırırlar:

Ekoloji vəziyyət və təbiətdən səmərəli istifadə.
Ev təsərrüfatı daxilindəki istehsal və istehlak, xəstələrə və uşaqlara evdə qulluq.
Ümumi daxili məhsulun keyfiyyəti.
Gizli (kölgə) iqtisadiyyat.
Asudə vaxt və şəxsiyyətin inkişafı.
Təhsil, səhiyyə və sosial-mədəni xidmətlər səviyyəsi.
Hüquq və azadlıqlar.
Ləyaqətli həyat və yaşayış keyfiyyəti.
Gəlir bərabərsizliyi və sosial ədalət.
Əxlaqi və mədəni dəyərlər və s. bu kimi pulla çətin qiymətləndirilən və ya ümumiyyətlə qiymətləndiriləbilməyənlər.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

- “İnsan inkişafı”, tədris vəsaiti. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı. Bakı-2014.
A.A.Auzan və b. “İnstitusional iqtisadiyyat: yeni institusional iqtisadi nəzəriyyə”. L.M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti (ruscadan tərcümə). Dərslik, Bakı 2011.
A.V.Sidoroviç və b. “İqtisadi nəzəriyyə kursu”. Dərslik. M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti (ruscadan tərcümə). Dərslik. Bakı, 2012
Anne H. Toomey, Nils Markusson, Emily Adams, Beth Brockett. “Inter- and Trans-disciplinary Research: A Critical Perspective”. Lancaster Environment Centre, Lancaster University. GSDR 2015 Brief.
Bayramov.Ə.İ. “İqtisad elminin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq” (Monoqrafiya). Bakı: “Gənclik”, 2016.
Komeyçuk.B.V. “İnformasiya iqtisadiyyatı”. Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2010.
Q.P.Juravlyovanın redaktorluğu ilə. “İqtisadi nəzəriyyə: mikroiqtisadiyyat 1,2”. Bakı-2009.
Orucova.A. “Azərbaycan respublikasında rifahın integral göstəricilərinin modelləşdirilməsi”.İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı-2014.
Roderick J. Lawrence. “Deciphering Interdisciplinary and Transdisciplinary Contributions”. Transdisciplinary Journal of Engineering & Science Vol: 1, No:1, (December, 2010), pp.125-130.
Ş.H.Hacıyevin ümumi rəhbərliyi ilə. “İqtisadiyyat fəlsəfəsi”, dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2009.

Zəhra Fariz qızı HÜSEYNZADƏ

Qərbi Kaspi Universiteti Menecment kafedrasının magistrı
E-mail: zahra.huseynzade@mail.ru

KORPORATİV İDARƏETMƏ MODELƏRİ

Xülasə

Məqalədə korporativ idarəetmə modellərinin xüsusiyyətlərinin mahiyyəti nəzərdən keçirilir, onların fərqləri açıqlanır korporativ idarəetmə modellərini təhlil etmişdir. Korporativ idarəetmənin prinsipləri və xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Korporativ idarəetmə səhmdarlar, müşahidə şurası, icra orqanı, struktur bölmələri və maraqlı tərəflər arasında səhmdar cəmiyyətinin idarə edilməsini tənzimləyən ictimai münasibətlər və normalar sistemidir.

Açar sözlər: korporativ idarəetmə, alman idarəetmə modeli, investisiya, idarəetmə prosesi.

Giriş:

Korporativ idarəetmənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu münasibətlər sahibkarların (səhmdarların, iştirakçıların) hüquqlarının qorunması, daha çox investisiya qoyuluşu, risklərin effektiv idarə edilməsi, etibarlı hesabat sistemi kimi biznesin mühüm aspektlərini tənzimləyir.

Korporativ idarəetmə şirkətin rəhbərliyi, müşahidə şurası, səhmdarlar və digər maraqlı tərəflər arasında münasibətlər məcmusudur. Korporativ idarəetmə şirkəti idarə etmək və ona nəzarət etmək üçün nəzərdə tutulmuş proses və strukturdan ibarətdir ki, onun əsas məqsədi şirkətlərdə şəffaflıq və ədalətliliyi təmin etməklə davamlı inkişafa nail olmaqdır. Korporativ idarəetmənin əsas funksiyası korporasiyanın mülkiyyətçilərinin, başqa sözlə, korporasiya təsisçilərinin maraqlarına uyğun fəaliyyətini təmin etməkdir. Korporativ idarəetmə çərçivəsində sahibkarlar arasında münasibətlər vasitəçilik yolu ilə tənzimlənir.

Əsas mətn:

Korporativ idarəetmə modelləri aşağıdakı kimi modellərə bölünür:

- Anglo-Amerika modeli
- Yapon modeli
- Ailə modeli
- Alman modeli

Anglo-Amerika modelində şirkətin fəaliyyəti birlik prinsiplərinə əsaslanır. Bu prinsipin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şirkətlərdə funksional idarəetmə, əmr-nəzarət funksiyaları bir orqan - İdarə Heyəti tərəfindən həyata keçirilir.

Model ikisəviyyəli idarəetmə funksiyasına malikdir:

- 1) Sahibkarların ümumi yığıncağı
- 2) İdarə Heyəti. İdarə Heyəti iki orqanı birləşdirir. Belə ki, təşkilati-idarəetmə funksiyasını icraorqanı (icraçidirektorlar), nəzarət funksiyasını isə müstəqil direktorlar həyata keçirir.

Yapon korporativ idarəetmə modelində banklar mühüm rol oynayır. Hər bir müəssisə onlardan biri ilə sıx əlaqə qurmağa çalışır. Bank müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. O, ilk növbədə kreditordur və eyni zamanda əsas səhmdardır və maliyyə məsləhətçisi kimi çıxış edə bilər. Yapon korporativ idarəetmə modelində əsas rolu belə qeyri-rəsmi birliklər - ittifaqlar, klublar, peşəkar assosiasiyalar oynayır. Onlar qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif şirkətlər arasında dostluq əlaqələrinin saxlanmasında və məlumat mübadiləsinin dəstəklənməsində mühüm rol oynayır.

Korporativ idarəetmənin ailə modeli idarəetmə və nəzarətin eyni ailə üzvləri tərəfindən həyata keçirildiyi bir sistemdir. Əlavə kapital lazım olduqda investorlar cəlb edilə bilər, lakin bu nadirdir. Kapital ailə kanalları ilə yığılır və bölüşdürülür. Ailə holdinqi piramida quruluşuna malikdir. Məsələn, Cənubi Koreya iqtisadiyyatının əsasını bir neçə assosiasiya təşkil edir ki, onların da bir xüsusiyyəti onların fəaliyyətində ailə kapitalının iştirakıdır, onlara “çəbollar” deyilir. Onlar kapitalın və istehsalın yüksək konsentrasiyası ilə xarakterizə olunur. Onların ən böyüyü Samsung, LG, Hyundai-dir.

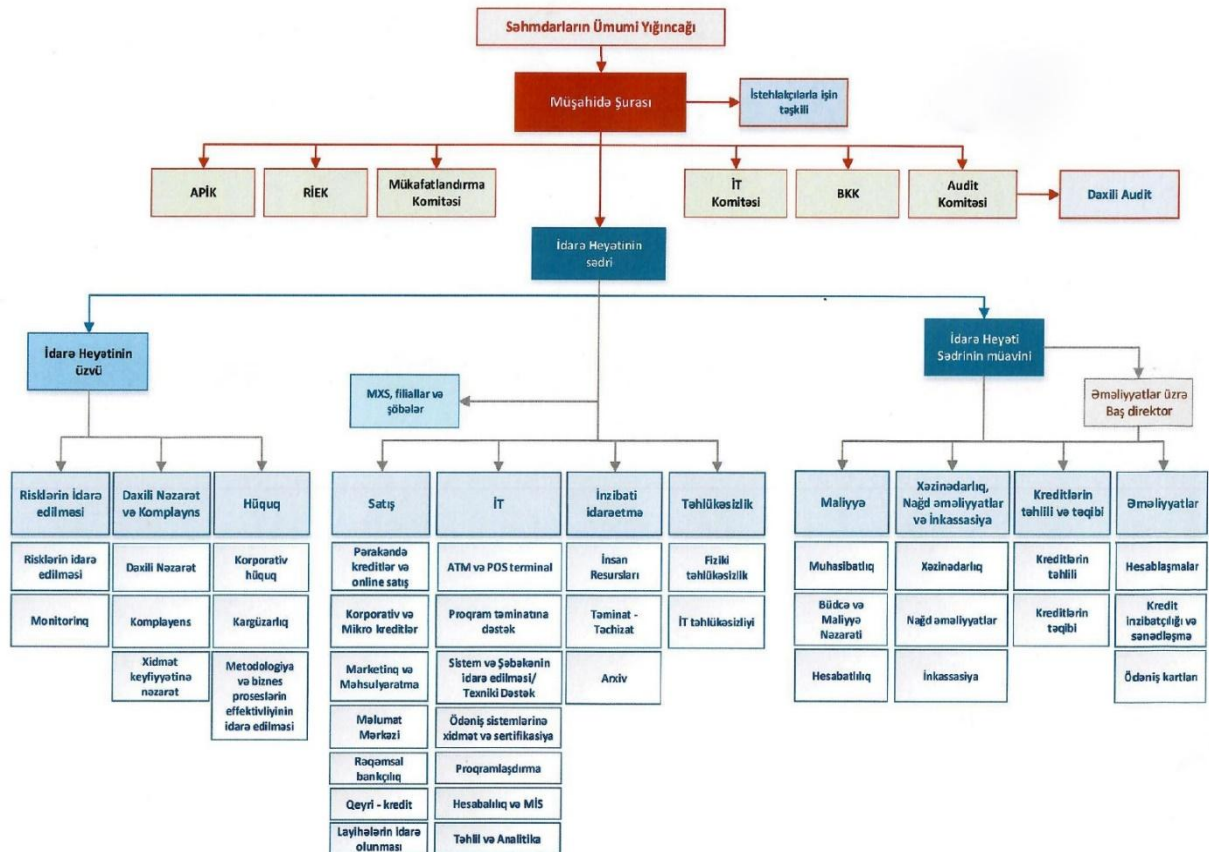
Alman modeli ikililik prinsipinə əsaslanır. Yəni təşkilati, əmr-nəzarət funksiyalarını ayrı-ayrı orqanlar həyata keçirir.

Alman versiyasında üç səviyyəli idarəetmə sistemi var:

- Səhmdarların Ümumi Yığıncağı
- Müşahidə Şurası - nəzarət funksiyasını yerinə yetirən orqan
- İcra orqanı – təşkilati və idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən orqan

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq şirkətlər korporativ idarəetmənin alman versiyasından istifadə edirlər.

Aşağıda AFB Bank ASC-nin təmsalında idarəetmənin təşkilati sxemini diqqətinizə təqdim edirəm (Şəkil 1).

Bank təcrübəmdə qeyd etmək istəyirəm ki, strategiya çərçivəsində bankın fəaliyyət profili, hədəf müştəri qrupları, bazarlar, fəaliyyət regionları, əldə edilməli olan əsas məqsədlər müəyyən edilir. Korporativ idarəetmənin bütün subyektlərinin maraqlarını tarazlaşdırmaq üçün strategiyanın aydınlığı, onun aşkarlığı və prosesin bütün iştirakçıları tərəfindən strategiyanın başa düşülməsi çox vacibdir. Bu, səhmdarlara bank fəaliyyəti ilə bağlı riskləri götürməkdə bank menecerləri üçün sərbəstlik sərhədlərini müəyyən etmək və menecerlərin fəaliyyətini stimullaşdırmaqla arzu olunan nəticələrə nail olmaq imkanı verir. Bu, bank rəhbərliyinə qarşıya qoyulmuş inkişaf məqsədlərinə nail olmaqda öz maraqları ilə səhmdarların maraqlarını birləşdirmək, işçilərin marağını təmin etmək, onların fəaliyyətini düzgün istiqamətə yönəltmək imkanı yaradır. Bankın strateji məqsədlərinə nail olmaqda onların yerini və bank rəhbərliyinin onlar üçün müəyyən etdiyi stimulları başa düşmək üçün işçilərin strateji məqsədləri dərk etməsi vacibdir. Bankın strategiyasının aşkarlığı və aydınlığı kreditorlar, əmanətçilər və investorların üzərlərinə götürdükləri riskləri anlamaları üçün vacibdir. Bu, banklara maliyyə bazarlarında işləməklə bağlı ənənəvi riskləri və riskləri, o cümlədən törəmə maliyyə alətləri risklərini qəbul etməyə imkan verən hazırda mövcud olan aralıq bankçılıq modelini nəzərə alaraq xüsusilə vacibdir. Bankın strategiyası haqqında məlumatın olması əmanətçilərə banka vəsait yerləşdirərkən “risk – gəlirlilik” optimal nisbətini müəyyən etməyə imkan verir. Son on ildə Azərbaycan korporativ idarəetmənin inkişafı və təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə edib. Korporativ İdarəetmə Məcəlləsi qəbul edilib, Korporativ Etika Məcəlləsi hazırlanıb, bütövlükdə qanunvericilik bazası təkmilləşdirilib. Onuda qeyd edirik ki, onların həllini tələb edən bir sıra məsələlər var.

Korporativ idarəetmənin əsas prinsipi mülkiyyətin idarəetmə proseslərindən ayrılmasıdır. Bu tendensiya yerli şirkətlərdə dəstəklənməlidir və inkişaf etdirilməlidir. Azərbaycanda korporativ idarəetmənin inkişafı bank və sığorta şirkətləri tərəfindən fəal şəkildə təşviq edilib, onu da qeyd etmək istəyirik ki, korporativ sektor təkcə onları əhatə etmir. Digər təşkilatlara korporativ idarəetməni izah etmək lazımdır. Korporativ idarə etmə normasının istisnasız olaraq dövlətin bütün

şirkətlərinə yayılmasını müəyyən edən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar bu məsələnin həllində mühüm addım atıldı.

Nəticə:

Beləliklə, korporativ idarəetmə Azərbaycan biznesinin tərkib hissəsidir. Əksər iri şirkətlər öz fəaliyyətlərini korporativ idarəetmə prinsiplərinə uyğun həyata keçirirlər ki, bu da onlara səmərəli inkişaf, sabit gəlir və bütün maliyyə cəhətdən maraqlı şəxslər üçün gələcəyə inam təmin edir.

Korporativ idarəetməyə idarəetmə sistemində iştirakçılar arasındakı münasibətlərdə təsir edir. Korporativ davranışa fiziki şəxslər, blok assosiasiyaları, ailə şirkətləri və ya holdinq şirkətləri və səhmləri qarşılıqlı olan digər şirkətlər şəklində nəzarət edən səhmdarlar böyük təsir göstərə bilər. Bəzi bazarlarda investorlar səhmdarlar kimi korporativ idarəetmədə səsvermə hüququna malik olmalarını getdikcə daha çox tələb edirlər.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

Korporativ standartların tətbiqi Azərbaycanaböyük investisiyalar cəlb etdi [Elektron resurs]. – Giriş rejimi: <http://www.trend.az/capital/business/1972319.html> – Baş. ekrandan.

.28 dekabr 1999-cu il tarixli, 779-İQ nömrəli Azərbaycan Mülki Məcəlləsi [Elektron resurs]. – Giriş rejimi: <http://qanun.narod.ru/codes.html> – Baş. ekrandan.

"AFB Bank" ASC-nin internet saytı [Elektron resurs]. <https://afb.az/teskilati-struktur>.

Nurlana Quliyeva. Korporativ idarəetmənin Azərbaycan modeli: qabaqcıl xarici təcrübə və milli xüsusiyyətlər [Elektron resurs]. – Giriş rejimi: <http://www.regionplus.az/ru/articles/view/1456>

Purlik V.M. Korporativ idarəetmə modellərinin və Rusiya təcrübəsinin müqayisəli təhlili / V.M. Purlik // İqtisadi təhlil: nəzəriyyə və təcrübə. - 2005. - № 2. – S.20–27.

Aqşin Şəbustan oğlu AĞAZADƏ

Bakı Biznes Universiteti

"Maliyyə" kafedrası magistrantı

E-mail: aqsinders@gmail.com

KOMMERSİYA BANKLARININ AKTİVLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Xülasə

Bank sisteminin inkişafında aktivlərin həcmi və onun keyfiyyəti olduqca önəmlidir. Aktivlərdə ola biləcək hər hansı bir risk həm bank sektoruna, həm də ölkə iqtisadiyyatına təsir edir. Tədqiqatın əhəmiyyətli tərəfi budur ki, tezisdə aktivlərin keyfiyyətinin önəmi və onların qiymətləndirilməsi üsulları bəhs olunmuşdur. Təzisin yazılması zamanı elmi monoqrafiya və məqalələrdən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: aktiv, keyfiyyət, bank, kommersiya

Bankların fəaliyyətinin nəticələrindən həm ölkə iqtisadiyyatının, həm də cəmiyyətin sosial vəziyyətinin inkişafı aslıdır. Şirzad Abdullayev bildirir ki, banklar iqtisadi münasibətlərin mühüm parçası olub, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf dərəcəsi ilə müəyyən olunur [1;16].

Müasir dövrdə bazar münasibətləri inkişaf kontekstində bankların uğurlu fəaliyyətinin mühüm komponenti aktivlərin və cəlb edilmiş resursların səmərəli şəkildə idarə olunmasıdır [3].

Aktivlərin keyfiyyəti bütün şirkətlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, maliyyə bazarlarının mühüm komponentləri olan bankların gəlirliliyi və bank əməliyyatlarının düzgün aparılması prosesi ilə yanaşı, maliyyə sistemi və müvafiq olaraq milli iqtisadiyyat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bankın aktivlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi kapitalın adekvatlığının və likvidliyinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, bankın indiki real vəziyyəti haqqında hərtərəfli məlumatların əldə edilməsi və gələcəkdə onun həyat qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün ən mühüm vasitələrdən biridir.

Aktiv əməliyyatlar bankın təkcə gəlirliliyini deyil, həm də likvidliyini təmin etməyə imkan verir. M.P. Vladimirov aktiv əməliyyatlarının bankların həm mənfəət əldə etmək, həm də likvidlik səviyyəsi təmin etmək üçün önəmli rol oynadığını bildirir [2;93].

Aktivlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi bankın əsas məqsədlərinə nail olmasına, onun gəlirli və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə nə qədər töhvə verməsi ilə müəyyən edilir.

Aktivlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi bankın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilkin mərhələsi hesab olunur ki, mövcud böhran vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını və maliyyə sabitliyini təmin edir [4].

Aktivlərin keyfiyyətinin əhəmiyyəti anlaşıqdan sonra, aşağıdakı göstəricilərə, əsasən aktivlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi aparmaq olar.

1. Aktivlərin sağlamlıq əmsalı - Ümumi aktivlərin hansı hissəsinin gəlir gətirən aktivlər olduğunu göstərir və (1.1) düsturuna, əsasən hesablanır. Əmsalın 80-85 faiz dərəcəsindən olması bankın fəaliyyəti üçün müsbət tendensiya olunur ki, bu da aktivlərin tərkibində səmərəsiz aktivlərin həcmnin az olduğunu göstərir. Gəlirli aktivlər deyiləndə isə, qiymətli kağızlar, banklar və digər maliyyə institutlarına edilən depozitlər, müştərilərə verilmiş xalis kreditlər, banklar və digər maliyyə institutlarına verilən kreditlər nəzərdə tutulur. Gəlirli aktivlərin azalması, bankın investisiya fəaliyyətinin səmərəsiz olduğunu göstərir.

$$1.1 ASK = \frac{A}{A} * 100 \% [1;46]$$

A-aktivlər

A1 - gəlir gətirən aktivlər.

2. Aktivlərin diversifikasiya əmsalı - Aktivlərin diversifikasiyası nisbəti - Bu əmsal aktivlərin diversifikasiya səviyyəsini göstərir və (1.2) düsturu ilə hesab alınır. Bu əmsal nə qədər yüksək hesab olunursa, bankın aktivlərinin itirmək riskinin bir o qədər aşağı olduğunu göstərir.

$$1.2 ADN = (1 - \frac{A}{A}) * 100 \% [2;47]$$

A2 = Homogen aktivlər (qiymətli kağızlar və müştərilərə verilmiş kreditlər).

3. İnvestisiya aktivliyi nisbəti - Gəlir gətirən aktivlərin ümumi məbləğində müştərilərə verilmiş kreditlərin payını göstərir. Əmsalın yüksək səviyyəsi bankın ölkənin milli iqtisadiyyatına investisiyaların yönəldilməsini xarakterizə edir. Əksinə, əmsalın aşağı qiyməti bankın vəsaitləri iqtisadiyyatın real sektoruna deyil, digər əməliyyatlara (banklararası kreditlər, qiymətli kağızlarla və xarici valyuta ilə spekulyasiya) yönəltdiyini göstərir.

$$1.3 İAN = \frac{A}{A} * 100 \% [2;47]$$

K - kommersiya bankının müştərilərinə verilən kreditlər

4. Kreditlərin keyfiyyət nisbəti - Kommersiya bankı tərəfindən verilən bütün kreditlərin keyfiyyətini xarakterizə edir. Əmsalın aşağı qiyməti onu göstərir ki, verilən kreditlərdə vaxtı keçmiş kreditlər mühüm yer tutur. Əmsalın 95%-dən aşağı olması bankın kredit portfelinin pisləşdiyini bildirir.

$$1.4 KKN = \frac{M}{A} * 100 \% [2;47]$$

K1 - vaxtı keçmiş borcun məbləği

5. ROA - Bankların aktivlərinin gəlirlilik səviyyəsini və ya mənfəət əldə etmək üçün mövcud aktivlərdən nə qədər səmərəli şəkildə istifadə etdiyini göstərən əsmaldır və (1.5) düsturuna əsasən hesablanır. Bu əmsal nə qədər yüksək olarsa, kommersiya banklarının mənfəət səviyyəsinin bir o qədər yüksək olduğu aktivlərdən səmərəli şəkildə istifadə etdiyini göstərir ki, bu da bankın bazardakı mövqeyinin bir o qədər yaxşı olduğunu bildirir [3].

$$1.5 ROA = \frac{M}{A} * 100 \% [1;434]$$

M - bankın xalis mənfəəti

Bu əmsallar sayəsində bankın mövcud aktivlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini aparmaq olacaqdır.

Əmsalların aşağı səviyyədə olması və ya azalması bankın aktivlərinin keyfiyyətinin pisləşdiyini və bankın səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərmədiyini bildirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayev, Ş.Ə. Bank işi./ Ş. Ə. Abdullayev, R.V. Əsgərova-Bakı-2009-470 s
2. Чеботарева, Г.С. Организация деятельности коммерческого банка/Чеботарева, Г.С., 2018-124с.
3. Herry, A.B. Banking Intermediation, Operational Efficiency And Credit Risk In The Banking Profitability Proceeding// Kuala Lumpur International Business, Economics and Law Conference 7,-2015. № 2,-p141-142
4. Владимиров, М. П. Деньги, кредит, банки/Владимиров, М. П., 2014-399с
5. Владимировна.Х.Т. Анализ Качества Активов Кредитной Организации На Примере АиКПсб "Ставрополье" – ОАО// Альманах современной науки и образования,-2013. № 7,-с.143
6. Зудина, Л.В. Анализ Ликвидности и доходности коммерческого банка как основа оценки качества его активов// Экономические науки.– 2015. №7,—с.289 – 292;

Ceyran Elşad qızı ƏLİRZAYEVA
Qərbi Kaspi Universitetinin 2 ci kurs
E-mail: Jeyranalirzayeva@gmail.com

MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏ STRATEGİYASININ FORMALAŞDIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Müəssisələrin iqtisadi potensialı və bazar reytingi əsasən maliyyə resurslarının əsas yer tutduğu bütün istehsal resursları kompleksinin idarə edilməsinin səmərəliliyindən və rəşadlılığından asılıdır. Məhz onlar asanlıqla və tez sabit, dövriyyə fondlarına, kadrların həvəsləndirici fondlarına çevrilən və eyni zamanda bütün biznes niyyətlərinin əsas məhdudlaşdırıcısı kimi xidmət edən mobil resurslar növüdür. Buna görə də bazar şəraitində müəssisələrin maliyyə strategiyasının hazırlanması ən yüksək prioritet və ən çətin vəzifəyə çevrilmişdir.

Strateji maliyyə idarəçiliyinin məqbul üsullarının tapılması öz dövriyyə vəsaitlərini doldurmaq, istehsalın texniki və texnoloji cəhətdən yenidən təchiz edilməsi, əmək haqqının səviyyəsini yüksəltmək üçün öz əmanətlərini artırmaq yollarını axtarmağa çalışan müəssisələr üçün xüsusilə vacibdir. Yerli istehsalçıların bazar mühitinə uyğunlaşa bilməsi, onun sərt rəqabət tələblərinə cavab verməsi və nəhayət, onların mövcudluğu tamamilə bu problemlərin həllindən asılıdır. [7]

Müəssisələrin qarşısına real məqsədlər qoyması, mövcud maliyyə potensialını və onun artım perspektivlərini maksimum nəzərə alaraq onlara nail olmaq yollarını hərtərəfli əsaslandırması da son dərəcə vacibdir. Sağlam maliyyə strategiyasının qəbulu dövlət qanunlarının tələblərini, tərəfdaşlıqların xüsusiyyətlərini, bank sisteminin işləmə şərtlərini, digər xarici amillərin təsirini, onların çıxarılmasını təmin edən uğurlu maliyyə siyasətinin açarındır və müəssisələrin fəaliyyətindən mümkün faydalar gətirir.

Müəssisələrin bazar mühitində aktiv istiqamətləndirilməsi, situasiyaların yerləşdirilməsinin təhlili və nəzarəti, qərarların qəbulunda dinamizm və çeviklik strateji maliyyə idarəçiliyinin effektivliyini müəyyənləşdirir və biznesin sabitliyi və onun gələcək inkişafının açarındır. Kollektivlər, səhmdarlar və dövlət vergilər şəklində iqtisadiyyatın real sektorunun artan gəlirlərindən öz payını alır.[6]

Maliyyə strategiyası müəssisənin iqtisadi inkişafı üçün ümumi strategiyanın bir hissəsi kimi formalaşır və ümumi məqsədlərdən irəli gələrək onlara nail olmağa kömək edir. Eyni zamanda,

bazar şəraitində o, həm də böyük müstəqil əhəmiyyət kəsb edir və bu kimi mühüm vəzifələri həll edir:

- kapitalının strukturunu, maliyyə resurslarının formalaşma mənbələrini optimallaşdırmaqla müəssisənin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi;
- müəssisənin sabit ödəmə qabiliyyətinin və onun dövrüyyə aktivlərinin kifayət qədər likvidlik səviyyəsinin saxlanması;
- pul vəsaitlərinin hərəkətinin balanslaşdırılması, sərbəst pul vəsaitlərinin maksimum gəlirliliyinə nail olunması;
- təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyinin monitorinqi, qəbul edilmiş maliyyə qərarlarının əsaslı şəkildə qiymətləndirilməsi, maliyyə risklərinin daxili və xarici sığortasının effektiv formalarının tətbiqi ilə maliyyə risklərinin minimuma endirilməsi; [12]
- Əvvəlki vəzifələrin uğurlu həlli əsasında bütün növ fəaliyyətlərdən maksimum mənfəətin təmin edilməsi.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, böyük mənfəət adətən onun əldə edilməsində riskin böyük payı ilə birləşir. Buna görə də maliyyə strategiyasının etibarlılığı müəssisənin fəaliyyətində mənfəət səviyyəsi ilə risk səviyyəsinin nisbətinin optimallaşdırılmasında özünü göstərir.

Beləliklə, maliyyə strategiyası müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin uzunmüddətli məqsədləri sisteminin formalaşdırılmasından və onlara nail olmaq üçün ən səmərəli yolların seçilməsindən ibarətdir. Müəssisənin bazarda davranışını müəyyən edir, onun tərəfdaşlar və öz işçiləri, dövlət orqanları, maliyyə və institutlarla və maliyyə resurslarının hərəkəti prosesində münasibətlərini proqnozlaşdırır.

Bazar mühitində biznesin maliyyə nəticələrinə kənar təsir amilləri xeyli artır və problem onların mənfi nəticələrini mümkün qədər qabaqcadan görmək və neytrallaşdırmaq, eləcə də əlverişli imkanlardan maksimum istifadə etməkdir. Müəssisələrinin fəaliyyəti üçün xarici mühitin sərhədləri beynəlxalq bazarlara çıxışla genişlənir. Bu baxımdan maliyyənin idarə edilməsi strategiyası istehsalın və maliyyənin təşkili üçün dünya standartlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Müəssisələrdə onun formalaşmasının əsas prinsipləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərən xarici amillərin dəyişkənliyini nəzərə almaqla strateji planlaşdırmanın real dövrünün müəyyən edilməsi (mövcud iqtisadi şəraitdə onun böyük hissəsi onların davamlı dəyişikliklərinin mümkünüyü gözlənilməzdir, ən rəşional uzunmüddətli deyil, 2-3 il müddətinə maliyyə fəaliyyətinin orta müddətli planlaşdırılması ola bilər);
- ən yaxşı variantın balanslaşdırılmış seçimi üçün strateji məqsədlərə nail olmaq yollarının işlənilib hazırlanmasına yanaşmaların çoxşaxəliliyi;
- dövrlər üzrə həll edilməli olan vəzifələrin ağlabatan sıralanmasına əsaslanan maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində çeviklik və dinamizm;
- maliyyə strategiyasının idarəetmə vəzifələrinin ümumi bloku ilə birlikdə istehsalın inkişafına yönəldilməsi.

Beləliklə, maliyyə menecmenti inteqrasiya olunmuş müəssisə idarəetmə sisteminin bir hissəsi kimi səmərəli fəaliyyət göstərməli və ümumi strateji biznes məqsədlərinə nail olmağı təmin etməlidir.(4)

Müasir iqtisadiyyatda maliyyə strategiyası təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Bu, bütün əsas fəaliyyət sahələrinə yönəldilmişdir. Maliyyə resurslarının formalaşdırılması və cəlb edilməsi, onlardan istifadənin mümkün istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, nəticədə təşkilatın investisiya cəlbəediciliyinin və onun sahiblərinin rifahının artmasına səbəb olur.

Bir qayda olaraq müəssisələrinin səmərəsiz işləməsinin səbəbləri ümumi, o cümlədən maliyyə strategiyasının olmamasıdır;

- qısamüddətli nəticələrə diqqət yetirmək;
- tərəfdaşların rəqəbat imkanlarının düzgün qiymətləndirilməməsi;
- bazar şərtləri haqqında zəif məlumat;

menecmentin və işçi heyətinin zəif hazırlığının nəticəsi olan təşkilatın potensialının aşkarlanmasına keyfiyyətsiz yanaşma.

Maliyyə strategiyasının hazırlanmasının aktuallığı xarici maliyyə mühitinin amillərində daimi dəyişikliklər olan bir sıra vacib şərtlərlə müəyyən edilir. Yenidən təşkil və yeni kommersiya fəaliyyətinin yaranması ilə əlaqəli əsas fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrində dəyişikliklər, təkliflər, yeni inkişaf mərhələsinə keçid və s. Bu şərtlərdə təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin aydın şəkildə tərtib edilmiş maliyyə strategiyası ilə tam təmin edilə bilən proqnozlaşdırıla bilən təbiətinə ehtiyac var.

Maliyyə strategiyası çox vaxt uzunmüddətli maliyyə planlaşdırması ilə müəyyən edilir. Bu anlayışlar mənaca bir-birinə bənzəyir, çünki hər ikisi maliyyə hədəflərinin hazırlanması və qəbulu prosesini, onlara nail olmaq üçün effektiv yolların axtarışını əhatə edir. Bununla belə, maliyyə uzunmüddətli planlaşdırma zamanı iqtisadi dəyərlərin gələcək, gözlənilən dəyərləri, göstəricilər onların keçmiş dövrlərdə dəyişməsi haqqında əldə edilmiş məlumatlar əsasında müəyyən edilir.

Maliyyə strategiyasının mərkəzində sadalanan tendensiyalara əlavə olaraq, müəssisənin inkişafının mümkün təhlükələri sistemini, mövcud tendensiyları yaxşılığa doğru dəyişdirmək qabiliyyətini nəzərə alan strateji idarəetmə konsepsiyası dayanır. “Maliyyə strategiyası” anlayışı yerli müəlliflərin iqtisadi ədəbiyyatında nisbətən yenidir. Hazırda bir təşkilatda maliyyə strategiyasının hazırlanmasına həsr olunmuş nəşrlər azdır.

Strateji planlaşdırma, sadəcə olaraq, əsas fəaliyyət sahələrində maliyyə strategiyasının və maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Məhz strateji planlaşdırma metodologiyasının inkişafı əsasında strateji idarəetmə yarandı. Maliyyə strategiyası təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin uzunmüddətli məqsəd və vəzifələrinin əldə edilməsi və həlli ilə əlaqəli, onun maliyyə ideologiyası ilə müəyyən edilmiş, onlara nail olmaq və həll etmək üçün səmərəli yolların tapılmasına yönəlmiş münasibətlər sistemidir.

Maliyyə strategiyası şirkətin ümumi strategiyasının ən vacib həlqəsidir ki, o da istehsal, investisiya, marketinq, kadr, təşkilati və struktur və digər strategiya növlərini əhatə edə bilər. Ümumi strategiyanın məqsədi təşkilatın inkişaf prosesini müəyyən edən yeni imkanlar və qərar qəbul etmə qaydalarını tapmaqdır. “Generalın” tərkibindəki bütün strategiyalar bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılıdır. Bundan əlavə, maliyyə strategiyası təşkilatın funksional strategiyaları sistemində ən mühüm yerlərdən birini tutur. Bu, bir tərəfdən bütün səviyyələrdə strategiyaların həyata keçirilməsi üçün resursların səmərəli cəlb edilməsini, digər tərəfdən isə onlardan səmərəli istifadəni təmin etməsi ilə bağlıdır.

Maliyyə strategiyasının mahiyyəti onun spesifik funksiyalarında açılır. Bunlara təşkilati, paylayıcı, informasiya, böhran əleyhinə, adaptiv, nəzarət funksiyaları, həmçinin optimallaşdırma funksiyaları daxildir. Təşkilat funksiyasının tərkib hissəsi kimi maliyyə strategiyasının formalaşdırılması və təşviqi prosesi zəruri əmək ehtiyatları, əmək vasitələri ilə təmin edilir, maraqlı idarə və şəxslərin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi, işçilərin yüksəldilməsi və cəzalandırılması, onların fəaliyyətinə nəzarət edilir. [8]

Bölüşdürmə funksiyası proqnozlaşdırmanı, investisiyaların vaxtını və ölçüsünü planlaşdırmağı, habelə kapital qoyuluşu obyektlərinin əvvəlcədən axtarışı ilə əlaqəli digər xərcləri əhatə edir. Daxil olan məlumatların mərkəzləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və emalı, onun əsasında müəssisənin maliyyə, cari və marketinq fəaliyyətinə dair tövsiyələrin formalaşdırılması, habelə strateji inkişaf istiqamətləri üzrə təkliflərin hazırlanması – bütün bunlara informasiya funksiyası daxildir.

Antiböhran funksiyası müəssisənin xarici və daxili mühitindəki müxtəlif təhlükəli dəyişikliklərin erkən proqnozlaşdırılması və qarşısının alınmasından, təşkilatın böhran vəziyyətlərindən ən effektiv şəkildə çıxarılmasından ibarətdir. Maliyyə strategiyasının uyğunlaşma funksiyası müəssisəni yeni müəyyən edilmiş təhdidlərdən qorumaq və təşkilatın fəaliyyətini təkmilləşdirmək üçün yeni imkanlardan istifadə etmək üçün onu daim bazar mühitinin müxtəlif şərtlərinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir.

Maliyyə strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi tendensiyalarının öyrənilməsi, xarici və daxili təsirin mənfi amillərinin müəyyən edilməsi və onların aradan qaldırılması üçün təkliflərin hazırlanması nəzarət funksiyasını əhatə edir. Optimallaşdırma funksiyası investisiyaların

səmərəliliyinin təmin edilməsini və maliyyə resurslarının cəlb edilməsini, sinergik effekt əldə etməyi nəzərdə tutur. Effektiv maliyyə strategiyası, bir qayda olaraq, müəssisənin davamlı inkişafının maliyyə aspektində ən mühüm amildir. Stabillik sistemin xarici təsirlər olduqda mövcud vəziyyəti saxlamaq qabiliyyətidir.

Strateji planlaşdırma, proqnozlaşdırılan dəyişikliklər və bazar tendensiyaları fonunda şirkətin məqsədləri və potensialı arasında optimal tarazlıq yaratmaq və saxlamaqla təşkilatın orta və uzunmüddətli perspektivdə davamlı inkişafını təmin edir. Ənənəvi olaraq, bir təşkilatın integrasiya olunmuş davamlılığı aşağıdakı funksional davamlılığın növlərini əhatə edir: maliyyə-iqtisadi, texnoloji, təşkilati, kadr davamlılığı, ekoloji, resurs, siyasi.

Eyni zamanda, bu yanaşma çərçivəsində təşkilatın bu cür inkişafı davamlı hesab edilir ki, bu da həm cari, həm də strateji davamlılığı təmin edir. Təşkilat ödəmə qabiliyyəti təmin edildikdə qısamüddətli sabitliyə, təşkilatın inkişaf tempi bazarın inkişaf tempinə uyğun gələrsə, uzunmüddətli sabitliyə malikdir.

Beləliklə, uğurla işlənib hazırlanmış və həyata keçirilən strategiya şirkətin davamlı inkişafına mühüm təsir göstərir. Maliyyə sabitliyi, təşkilata məhsul istehsalı və alınan kreditlər də daxil olmaqla, bütün fəaliyyət dövrü ərzində öz işinin səmərəliliyini saxlamağa imkan verən balanslaşdırılmış maliyyə resurslarının mövcudluğunu nəzərdə tutur. Maliyyə sabitliyi təşkilatın real maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas məqsədidir. Eyni zamanda, təsərrüfatdaxili ehtiyat və imkanların, onun gücləndirilməsinin yol və vasitələrinin axtarışı idarəetmə prosesinin təhlili və həyata keçirilməsi üçün zəruri olan istiqamət və vasitələri müəyyən edir.

Təşkilatın öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirmək, gözlənilməz hallarda çıxış yolu tapmaq, fəaliyyətini maliyyələşdirmək və əlverişsiz şəraitdə belə iş fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyəti onun sabit maliyyə vəziyyətindən xəbər verir və əksinə. Effektiv maliyyə strategiyası təşkilatın maliyyə sabitliyinin ən vacib daxili amilidir. Stabil maliyyə vəziyyəti təsadüf oyunu deyil, istehsal və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini müəyyən edən amillərin bütün kompleksinin bacarıqlı, bacarıqlı idarə edilməsinin nəticəsidir.

Eyni zamanda, bir strategiya hazırlamaq üçün maliyyə təhlili aparmaq tələb olunur, yəni təşkilatın maliyyə vəziyyəti strategiya növünün seçiminə, onun spesifikasiyasına, məqsədlərinə, vəzifələrinə və formalaşma xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Buna görə də maliyyə strategiyası ilə təşkilatın maliyyə vəziyyəti arasında tərs əlaqə mövcuddur. İstənilən təşkilatın məqsədi mənfəət əldə etmək olduğundan, strategiya maliyyə uğuruna yönəlməlidir.

Uzunmüddətli perspektivdə təşkilatın inkişafı üçün vacib və zəruri şərt olan maliyyə strategiyasının hazırlanmasıdır. Bu, müvafiq bilik və əmək xərcləri tələb edən mürəkkəb bir prosedurdur, lakin əldə edilən nəticələrin əhəmiyyəti, bir qayda olaraq, onun həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərdən xeyli yüksəkdir.

ƏDƏBİYYƏT SIYAHISI:

1. Əhmədov Nazim “Maliyyənin əsasları” 2016
2. Bağirov Dəvət “Maliyyə” 2011
3. K.A.Şahbazov, M.H.Məmmədov “Menecment” 2007
4. Məmmədli Fuad Kamal oğlu “Müasir şəraitdə maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda mag.dis Bakı, 2015
5. Məmmədov Saleh “Maliyyə” Bakı, 1997
6. Zeynalov V “Maliyyənin əsasları” Bakı, 2008
7. İbad Abbasov “Menecment” Bakı, 2013
8. Ağayev Samid “Sahibkarlıq fəaliyyətində maliyyə menecmentinin təşkili və onun təkmilləşdirilməsi yolları” iq.el.üz.fə.də.al.üç.tə.ed.dis Bakı, 2006 səh 11
9. İsgəndərov R.Ə “Müəssisənin maliyyəsi “ Bakı, 2007
10. Bəyalı Ataşov “Müəssisələrin maliyyəsi” Bakı, 2009
13. Б.С. Карелин «Финансы корпораций», Москва, 2005. 20.П.Н.Шуляк «Финансы предприятий», Москва, 2004.

Ceyhun Şakir oğlu TAĞIYEV
ETN-nin İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə sahibkarlıq fəaliyyətinin vergilər vasitəsilə tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri Azərbaycan Respublikası üzrə təhlil edilir. Vergi siyasəti yalnız fiskal resursların formalaşdırılması aləti deyil, eyni zamanda investisiya davranışlarının, məşğulluğun, nağdsız dövriyyənin genişlənməsinin, kölgə iqtisadiyyatının daralmasının və rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılmasının mühüm institusional mexanizmidir. Son illərdə vergi qanunvericiliyi və inzibatçılığında islahatların əsas istiqamətləri – investisiya mühitinin təşviqi və vergi yükünün optimallaşdırılması, vergi nəzarətinin risk əsaslı yanaşmalarla təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal vergi inzibatçılığının genişləndirilməsi kimi prioritetlər üzrə formalaşır. Məqalədə 2019-2023-cü illərdə Dövlət Vergi Xidməti ilə dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərin və qeyri-neft-qaz sektorunun dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında payı təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, proqnozlaşdırılan vergi siyasətinin, keçid hədlərinin “kəskin sıçrayış” effektinin yumşaldılması, əvvəlcədən doldurulmuş bəyannamələrin genişləndirilməsi və təşviqlərin nəticəyönümlü monitorinqi əsasında təkmilləşdirmə istiqamətləri üzrə aparılması qeyri-neft-qaz sektorunun dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında payının artmasını şərtləndirə bilər.

Açar sözlər: vergi siyasəti, vergi inzibatçılığı, sadələşdirilmiş vergi, nağdsız dövriyyə, vergi uyğunluğu, risk, nəzarət, sahibkarlıq.

Giriş. Müasir iqtisadiyyatda vergi sistemi iki əsas funksionu - dövlətin fiskal dayanıqlığını təmin etməklə ictimai xidmətlərin maliyyələşdirilməsi və iqtisadi subyektlərin davranışlarını tənzimləməklə investisiya və istehsal qərarlarının təşviqi, kölgə iqtisadiyyatının məhdudlaşdırılması və inklüziv inkişafın dəstəklənməsi ilə bağlı məsələləri sintez edir. Xüsusilə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) sahəsində vergi alətləri və inzibatçılıq keyfiyyəti sahibkarlığın formalaşmasını, əməliyyat xərclərini, maliyyə intizamını və rəqabət qabiliyyətini birbaşa olaraq müəyyənəşdirir. Azərbaycanda vergi qanunvericiliyində baş verən dəyişiklik paketlərini başlıca olaraq, üç əsas strateji blok üzrə əsaslandırmaq olar. Bu strateji bloklar investisiya mühitinin və sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi üzrə vergi yükünün azaldılması və optimallaşdırılması, vergi nəzarəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və vergi inzibatçılığının modernləşdirilməsini əhatə edir. Bütün bunlar, bir tərəfdən biznes mühitini yumşaltmağı, digər tərəfdən isə vergi bazasını genişləndirərək yığım intizamını gücləndirməyi hədəfləyir.

Əsas hissə

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında mühüm məsələlərdən biri vergilərin optimal tənzimlənməsidir. Bu baxımdan da sahibkarlıq fəaliyyətinin vergilər vasitəsi ilə tənzimlənmə mexanizminin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, vergi tənzimlənməsi mexanizminin qiymətləndirilməsində aşağıdakı əsas meyarlar üzrə konseptual çərçivə tətbiq olunur:

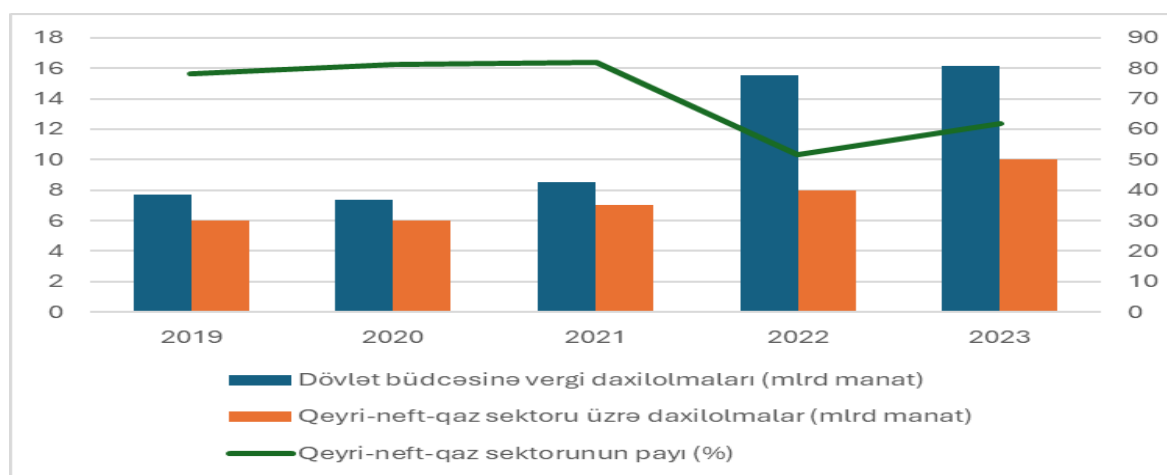
1. Vergi alətlərinin investisiya, məşğulluq, məhsuldarlıq və rəsmiləşmə səviyyəsinə təsirini müəyyən edən iqtisadi səmərəlilik.
2. Bəyannamə, uçot, sənədləşmə və ödəniş prosedurlarının biznes üçün zaman və maliyyə yükü ilə bağlı olan uyğunluq xərcləri.
3. Eyni iqtisadi baza üçün oxşar vergi yükü, sektorlararası neytrallıq, hədd effektinin minimallaşdırılması üzrə ədalət və neytrallıq.
4. Rəqəmsal xidmətlərin əlçatanlığı, risk əsaslı nəzarət, data əsaslı analitika üzrə inzibatçılıq keyfiyyəti.
5. Tez-tez dəyişən qaydaların yaratdığı qeyri-müəyyənliyin azalması ilə bağlı olan siyasət sabitliyi.

Bu yanaşmalar beynəlxalq praktikada vergi uyğunluğu yükünün azaldılması və rəqəmsal vergi idarəçiliyi ilə səmərəliliyin yüksəldilməsi ideyaları ilə uzlaşır [6].

Qeyd etmək azımdır ki, vergi tənzimlənməsinin funksional dayaq nöqtəsi vergi nəzarətidir. Qanunvericilikdə vergi yoxlamasının kameral və səyyar formaları, həmçinin operativ vergi nəzarəti kimi alətlər mövcuddur uzlaşır [2]. Bu alətlər düzgün tətbiq edildikdə kölgə iqtisadiyyatının məhdudlaşdırılmasına və ədalətli rəqabətə xidmət edir. lakin həddən artıq yaranan vergi yükü biznesin formallaşma motivasiyasını zəiflədə bilər.

2.Vergi daxilolmaları və sahibkarlıq subyektlərinin gəlirləri, fiskal–iqtisadi mexanizm.

Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin vergilər vasitəsilə tənzimlənməsi mexanizminin nəticələri iki əsas göstərici ilə dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar ilə müəyyən edilir. Bu daxilolmalar fiskal nəticə və sahibkarlıq subyektlərinin əldə etdikləri gəlirləri ifadə edən iqtisadi nəticə ilə qiymətləndirilir. Bu yanaşma tənzimləmə mexanizmini yalnız büdcə gəlirlərinin artımında deyil, həm də sahibkarlığın gəlir yaratma qabiliyyətinin qorunması və genişlənməsini qiymətləndirməyə imkan verir. Fiskal baxımdan Dövlət Vergi Xidməti ilə dövlət büdcəsinə daxil olan vergilər vergi inzibətçiliğinin səmərəliliyini, könüllü uyğunluğu və kölgə iqtisadiyyatının getdikcə qisalmasını dolayı yolla əks etdirir. Aşağıdakı qrafikdə 2019-2023-cü illər üzrə vergidaxilomaarının həcmi göstərilmişdir.

Qrafik 2.1. Azərbaycan Respublikasında 2019-2023-cü illərdə Dövlət Vergi Xidməti üzrə daxilolmaları
Mənbə. (8) məlumatı əsasında MS Excedə tərtib edilmişdir.

Statistik məlumatlardan göründüyü kimi dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları 2020-ci il istisna olmaqla bütün dövrdə artan dinamika ilə inkişaf etməklə 2023-cü ildə 16,126 milyard manat olmuşdur ki, bunun da 62%-ni qeyri-neft-qaz sektoru təşkil etmişdir. 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə əvvəlki ilə nisbətən ümumiyyətlə 284 milyon manat azalma olsa da, həmin ildə qeyri-neft-qaz sektoru üzrə vergi daxilolmaları əksinə 3,0% artmışdır. Sonrakı illərdə isə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları artan dinamika ilə inkişaf edərək 2023-cü ildə 16,126 milyard manat olmuşdur ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 2,1 dəfə, 2022-ci illə müqayisədə isə 3,7% və yaxud 583 milyon manat artım deməkdir. Qrafikdən göründüyü kimi 2022-ci ildə qeyri-neft-qaz sektorunun dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında payı əvvəlki illərlə müqayisədə azalaraq 51,5%, 2023-cü ildə isə 62% təşkil etmişdir [2]. Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar üzrə rəsmi statistik məlumatların ayrıca təqdim edilməsi fiskal göstəricilərin zaman sıraları kimi istifadəsini mümkün edir. İqtisadi baxımdan isə sahibkarlıq subyektlərinin gəlirlərinin ölçülməsi üçün rəsmi statistikada dövrüyyə-output tipli göstəricilərdən istifadə daha praktikdir. Bu göstəricilərə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) üzrə “yüklənmiş malların, görülmüş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin dəyəri”, “çıxış (output)”, “əlavə dəyər” və s. daxildir. Bu tip göstəricilər Dövlət Statistika Komitəsinin sahibkarlıq statistikasına bölməsində mövcuddur. Eyni mənbədə KOB-ların ödədiyi vergilər göstəricisi də ayrıca cədvəl

kimi verilir ki, bu da “gəlir → vergi ödənişi → büdcə daxil olması” zəncirini empirik qurmağa imkan yaradır. Bu mexanizmi sadələşdirilmiş funksional formada aşağıdakı kimi yazmaq olar [3,4]:

$$TR_t = \sum_j \tau_{j,t} \cdot B_{j,t} \cdot c_{j,t},$$

burada TR_t – vergi daxil olmaları, $\tau_{j,t}$ – müvafiq vergi dərəcələri, $B_{j,t}$ – vergi bazası, $c_{j,t}$ – uyğunluq (compliance) əmsalidir.

Vergi bazası isə biznesin gəlir göstəriciləri ilə sıx bağlı olmaqla aşağıdakı kimi müəyyən edilir.

$$B_t = g(REV_t, \Pi_t, W_t, \dots),$$

burada REV_t – dövriyyə/satışdan gəlir (və ya output), Π_t – mənfəət, W_t – əməkhaqqı fondu və s.

Bütün bunar onu göstərir ki, tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi fiskal dayanıqlılıq (vergi daxil olmalarının proqnozlaşdırıla bilməsi, yığımın sabitliyi, yığım xərclərinin azalması) və biznesin gəlir potensialı (vergi yükünün effektiv dərəcənin) dövriyyə və mənfəətə destruktiv təsir etməməsi, investisiya və böyümə motivlərinin qorunması) kimi iki istiqamətdə optimallaşdırılmalıdır.

Bu yanaşma beynəlxalq ədəbiyyatda da “vergi quruluşu-iqtisadi artım” və “inzibatçılıq keyfiyyəti–uyğunluq boşluqları” xəttində əsaslandırılır: vergi sisteminin dizaynı və inzibatçılıq keyfiyyəti həm iqtisadi nəticələrə, həm də fiskal yığma eyni vaxtda təsir edir. Son mərhələdə tənzimləmənin effektivliyi böyük ölçüdə rəqəmsal kanalların əhatəsi ilə bağlıdır: e-qaimə, e-kassa, internet vergi idarəsi, onlayn bəyannamə və s. Xüsusilə e-qaimə mexanizmi əməliyyatların izlenəbilənliyini artırmaqla “gizli dövriyyə” riskini azaldır və risk əsaslı audit modelinə məlumat bazası yaradır [7, 8].

Nəticə

Aparılmış təhlil göstərir ki, Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin vergilər vasitəsilə tənzimlənməsi mexanizmi getdikcə daha çox rəqəmsal inzibatçılıq, risk əsaslı nəzarət və stimullaşdırıcı alətlər sintezi üzərində qurulur. 2026-cı ildən naədsiz əməliyyatların təşviqi və sadələşdirilmiş vergi rejimində nəzərdə tutulan yeniliklər şəffaflıq və uyğunluq baxımından əlavə impuls yarada bilər. Bütün bunarla bərabər, mexanizmin uzunmüddətli effektivliyi üçün siyasət sabitliyi və nəticəyönümlü qiymətləndirmə, KOB rejimlərində keçid hədlərinin yumşaldılması, prefiling və “vahid kabinet” funksionallığının genişləndirilməsi, data keyfiyyətinə əsaslanan risk skorinqi və kooperativ uyğunluq institutlarının dərinləşdirilməsinin prioritet sayılması daha aktual əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər <https://president.az/az/articles/view/67728>
2. Biznes mühitinin müxtəlif sahələrinin tənzimlənməsi çərçivələri və elektron xidmətlər barədə İcmal. <https://justice.gov.az/storage/01K6ZHPZ03S2ASYNQMVSE26JT1.pdf>
3. DVX – Rəqəmsal vergi inzibatçılığı və elektron xidmətlər. <https://www.taxes.gov.az/az/page/dvx-int>
4. Əhmədov, N. Dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizmləri / N.Əhmədov. – Bakı: Sabah, – 2011. – 194 s.
5. DVX – E-invoicing (e-qaimə) qaydaları və tətbiq çərçivəsi. <https://www.taxes.gov.az/en/page/e-qaimə-faktura>
6. World Bank – vergi rəqəmsallaşmasının uyğunluq xərclərinə təsiri (analitik baxış). <https://www.worldbank.org/en/programs/the-global-tax-program/publication/gtp-fy23-annual-progress-report>
7. <https://www.taxes.gov.az/az/post/953>

Qiyas Ələmdar oğlu NƏCƏFZADƏ
ETN-nin İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant

AZƏRBAYCANIN TİKİNTİ TƏŞKİLATLARINDA VERGİTUTMA MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın tikinti təşkilatlarında vergitutma mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri institusional yanaşma əsasında araşdırılır. Burada tikinti təşkilatlarının vergi öhdəlikləri, elektron qaimə-faktura və ƏDV depozit mexanizmi kimi inzibatçılıq alətlərinin tətbiqi, eləcə də “ƏDV geri al” təşviq mexanizminin sektor üzrə davranışlara təsiri təhlil edilir. Dövlət Vergi Xidmətinin rəqəmsal transformasiya gündəliyi, 2026-cı ildən üfüqi monitoring mexanizminin nəzərdə tutulması və e-audit tədbirinin ləğvi kimi yeniliklər kontekstində nəzarət fəlsəfəsinin “cəza yönümlü” modeldən “önləyici və əməkdaşlığa əsaslanan” modelə keçidi qiymətləndirilir. Nəticə hissəsində normativ bazanın sadələşdirilməsi, riskəsaslı nəzarətin dərinləşdirilməsi, subpodrat zəncirində e-sənədləşmənin məcburiliyinin genişləndirilməsi, avans və mərhələli ödənişlər üzrə vergi uçotunun standartlaşdırılması, həmçinin stimulların nəticəyönümlü monitoringi əsasında kompleks təkmilləşdirmə paketləri təklif olunur.

Açar sözlər: tikinti sektoru, vergitutma, ƏDV, mənfəət vergisi, vergi inzibatçılığı, elektron qaimə-faktura, ƏDV depozit hesabı, riskəsaslı nəzarət, üfüqi monitoring.

Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatında tikinti sektoru infrastrukturun yenilənməsi, yaşayış fondunun genişlənməsi, şəhərsalma və regional inkişafın dəstəklənməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Tikinti təşkilatları, bir tərəfdən, böyük həcmli material və xidmət alışı, digər tərəfdən, subpodrat zəncirinin çoxpilləli strukturu ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlər vergi uçotu və nəzarət baxımından həm fiskal, həm də institusional riskləri artırır. Bu riskərə ƏDV zəncirində “qırılmalar”, xərclərin şişirdilməsi və ya sənədsizləşdirilməsi, avans ödənişlərinin düzgün təsnifləndirilməməsi, əmək münasibətlərinin qeyri-formallaşdırılması və s.daxildir [1, 2,3]. Vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi tikinti sektorunda iki əsas məqsədi eyni anda aşağıdakı istiqamətdə təmin etməlidir:

- büdcə gəlirlərinin sabitliyini və vergi bazasının genişliyini qorumaq;
- şirkətlərin investisiya qərarlarını boğmayan, eyni zamanda kölgə dövrüyyəni daraldan “ədalətli və proqnozlaşdırılan” tənzimləmə mühitini formalaşdırmaq.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün normativ baza, inzibatçılıq prosedurları, rəqəmsal alətlər və riskəsaslı nəzarət mexanizmləri bir paket kimi uzlaşdırılmalıdır.

Qeyd etmək azımdır ki, tikinti təşkilatlarında vergi risklərinin mənbələrini sistemləşdirilməsi və təkmilləşdirmə tədbirlərinin “harada və necə” təsir göstərəcəyinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əsas hissə

Hüquqi şəxslər üzrə mənfəət vergisi ümumi qaydada 20% dərəcə ilə hesablanır və vergi bazası vergi tutulan gəlirlərlə həmin gəlirlərin əldə olunmasına çəkilən və qanunvericiliyə uyğun çıxılan xərclər arasındakı fərkdir. Tikinti sektorunda mənfəət vergisi bazasının “həssas” məqamları əsasən xərclərin sənədləşdirilməsi (material, logistika, subpodrat), uzunmüddətli müqavilələrdə gəlirin tanınması (mərhələli təhvil və tamamlanma faizi yanaşması) və avansların uçotu və müqavilə dəyişiklikləri ilə müəyyən edilir [5]. Bu problemlər bazarın spesifikasiyası səbəbilə sırf vergi yox, həm də maliyyə hesabatı standartları ilə uzlaşdırılmış metodiki yanaşma tələb edir. Bu baxımdan da, ƏDV, e-qaimə və ƏDV depozit mexanizmi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ƏDV mexanizmi tikinti sektorunda həm daxili alış-satış zəncirinin şəffaflığını, həm də büdcə daxilolmalarının davamlılığını təmin edən əsas alətdir [3,4,5]. Praktikada tikinti təşkilatlarının ƏDV riskləri adətən aşağıdakı hallarda yüksəlir:

- subpodratçıların qeydiyyat intizamının zəif olması;

- alışlar üzrə ƏDV-nin əvəzləşdirilməsində sənəd uyğunsuzluqları;
- avans və mərhələli ödənişlərin e-qaimə ilə düzgün bağlanmaması.

Bu baxımdan elektron qaimə-faktura (e-qaimə) sistemi vergi uçotunun “məlumat əsaslı” idarə olunmasına imkan verən baza platformasıdır. Əlavə olaraq, ƏDV depozit hesabı ilə bağlı qaydaların təkmilləşdirilməsi inzibətçilik yükünü azaltmaqla yanaşı, sektor üzrə əməliyyatların sadələşməsinə xidmət edir. Araşdırmalar göstərir ki, e-qaimələrdə o cümlədən bina tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin təqdim etdiyi e-qaimələrdə ƏDV depozit hesabının rekvizitlərinin göstərilməsi tələbinin aradan qaldırılması tikinti təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsində mühüm rol oynaya bilər. Bu “formallıq xərclərini” aşağı salaraq, vergi uyğunluğunu davranış baxımından daha cəlbədicə olunmasını şərtləndirəcəkdir.

1. Xüsusi rejimlər və “bina tikintisi” fəaliyyətinə dair sadələşdirilmiş vergi komponenti

Tikinti sektorunda vergi mexanizminin xüsusi elementi kimi bina tikintisi fəaliyyəti üzrə sadələşdirilmiş vergi yanaşmasına rast gəlinir. Vergi təqvimində bu fəaliyyət üzrə bəyannamə və ödənişlərin rüblük qaydada aparıldığı, verginin tikinti işlərinin başladığı rübdə hesablandığı, eləcə də ödənişlərin müəyyən qrafiklə büdcəyə köçürüldüyü göstərilir. Eyni zamanda, Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər çərçivəsində bina tikintisi ilə bağlı normaların yenilənməsi və bəzi maddələrin ləğvi (məs., 219.3 və 219.7–219.11) və 220-ci maddə üzrə redaktələr mexanizmin dinamik tənzimlənməsini göstərir [4]. Buradan çıxan əsas nəticə onu göstərir ki, tikinti sektorunda vergi mexanizmi “tamamilə vahid” deyil, fəaliyyət növündən və əməliyyatların strukturundan asılı olaraq, xüsusi normalar tətbiq oluna bilər. Bu isə təkmilləşdirmə tədbirlərinin “bir ölçü hamıya” yanaşması ilə deyil, risk və əməliyyat tipologiyası ilə qurulmasını tələb edir.

2. Nağdsızlaşma təşviqləri və “ƏDV geri al” mexanizmi

Tikinti sektorunda nağdsız hesablaşmaların genişlənməsi yalnız bank intizamını artırmır, eyni zamanda e-sənədləşmə ilə birlikdə kölgə dövryyəni daraldır. Bu baxımdan “ƏDV geri al” mexanizmi bazar davranışlarına birbaşa təsir göstərir: alıcılar e-qaimə və düzgün ödəniş təyinatı tələb etdikdə, tikinti təşkilatları da uçotu və satış sənədləşməsinə qaydaya salmağa daha çox motivasiya olunur. DVX məlumatlarında “ƏDV geri al” portalı üzrə müraciətlərin statistikası, imtina səbəbləri (məs., 90 gün müddətinin ötürülməsi, ödəniş təyinatında e-qaimə məlumatlarının göstərilməməsi, ƏDV və əsas məbləğin ayrı ödənilməməsi və s.) qeyd edilir [4,5]. Bu faktlar göstərir ki, mexanizmin effektivliyi təkcə hüquqi normadan yox, həm də praktiki icra mədəniyyətindən (ödəmə intizamı + e-qaimə intizamı) asılıdır. Aşağıdakı cədvəl tikinti təşkilatlarında geniş yayılmış vergi risklərini və onların tipik mənbələrini sistemləşdirir.

Cədvəl 2.1. Tikinti təşkilatlarında vergi riskləri və mənbələri

Risk amilləri	Yaranan problemər	İqtisadi nəticə
ƏDV zənciri	Subpodratdan sənədsiz iş, e-qaimələrin gecikməsi, avansların düzgün bağlanmaması	ƏDV əvəzləşdirmə mübahisələri, xərclərin artması, likvidlik itkisi
Mənfəət vergisi bazası	Xərclərin şişirdilməsi, tamamlanma faizi yanaşmasının qeyri-standart tətbiqi	Vergi bazasının qeyri-sabitliyi, audit riskinin yüksəlməsi
Əmək münasibətləri	Qeyri-rəsmi məşğulluq, “zərf maaş” praktikası	Sosial fondlar üzrə itkilər, ədalətsiz rəqəbat
Nağd dövryyə	Nağd əməliyyatların üstünlüyü, ödəniş izinin zəifliyi	Kölgə iqtisadiyyatın genişlənməsi, şəffaflığın azalması
Layihə və müqavilə idarəetməsi	Müqavilə əlavələrinin uçotdan kənarda qalması, iş həcmələrinin yenidən qiymətləndirilməsi	Vergi hesabatında uyğunsuzluqlar, məhkəmə mübahisələri

Mənbə. [1, 2, 3, 4, 5] məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Bu risklərin bir qismi “qanunsuzluq”dan daha çox “idarəetmə və standart boşluğu” ilə bağlı olur. Buna görə də həmin problemənin həll paketində normativ dəqiqləşmə, rəqəmsal integrasiya və riskəsaslı nəzarət balansı eyni vaxtda yer almalıdır. Təkmilləşdirmə istiqaməti isə normativ, inzibati və rəqəmsal paket əsasında həyata keçirilə bilər. Tikinti sektorunda vergi mexanizminin effektivliyi üçün “proqnozlaşdırılmalı” əsas şərtidir. Xüsusilə bu proqnozaşdırmaya aşağıdakıları daxli etmək olar:

- uzunmüddətli müqavilələrdə gəlirin tanınması və avansların vergi rejimi üzrə metodik göstərişlərin vahidləşdirilməsi;
- subpodrat münasibətlərində sənədləşmə minimum standartlarının müəyyənləşdirilməsi;
- xüsusi rejimlər üzrə (o cümlədən bina tikintisi ilə bağlı normalar) qaydaların sadə və ölçülə bilən meyarlara bağlanması.

Vergi Məcəlləsində bina tikintisinə dair maddələr üzrə redaktələr və bəzi alt-maddələrin ləğvi mexanizmin yenilənməsini göstərir; lakin bu dəyişikliklərin sektor üçün daha aydın izahla müşayiət edilməsi uyğunluq xərclərini azaldır. E-qaimə sistemi texniki platforma kimi mövcuddur və vergi uçotunda əsas rol oynayır [4,5].

Təkmilləşdirmə baxımından məqsəd e-qaiməni təkcə “satış sənədi” deyil, subpodrat zəncirində izlenəbilənlik aləti kimi möhkəmləndirməkdir. Buraya subpodrat müqavilələrinin e-sistemdə identifikasiyası, avans e-qaimələrinin standartlaşdırılması və mərhələli təhvil aktları ilə e-qaimə arasında avtomatik uyğunlaşdırma (məlumat inteqrasiyası). Bu isə sonradan aparılan audit yox, önleyici uyğunluq effektini gücləndirir. ƏDV depozit qaydalarında nəzərdə tutula biləcək dəyişiklikləri o cümlədən, rekvizit tələbinin aradan qaldırılması inzibatçılıq yükünün azaldılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Növbəti mərhələdə tikinti sektorunda ƏDV və əsas məbləğin ayrılıqda ödənilməsi tələbinin praktiki icrası üçün bank interfeyslərində standart ödəniş şablonlarının təsviqi və ƏDV əvəzləşdirmə risklərinin avtomatik skoringi (sənəd uyğunsuzluğu erkən xəbərdarlıq) kimi həllər aktuallaşır [5].

“ƏDV geri al” portalı həm vətəndaş məmnunluğu, həm də satışların sənədləşdirilməsi baxımından tikinti bazarında mühüm stimuldur. DVX məlumatları müraciətlərin statistikasını və imtina səbəbləri vasitəsilə mexanizmin həssas nöqtələrini göstərir. Bu istiqamətdə aşağıdakıları təklif etmək olar:

- tikinti təşkilatları üçün “alıcıya yönəlik” qısa təlimatların (ödəmə təyinatı, e-qaimə kodu, ƏDV/əsas məbləğin ayrılması) standartlaşdırılması;
- notarius depozit ödənişləri və e-qaimə məlumatlarının avtomatik uyğunlaşdırılması;
- portal məlumatlarının (anonimləşdirilmiş) analitik panel kimi sektor monitorinqində istifadəsi mexanizmin nəticəyönümlü səmərəsini artırır.

Məumdur ki, nəzarətin “klassik audit”dən “əməkdaşlıq və şəffaflıq” modelinə evolyusiyası dünya təcrübəsində vergi uyğunluğunu yüksəldən əsas institusional xəttidir. DVX məlumatında 2026-cı ildən üfqi monitorinq mexanizminin tətbiqi və paralel olaraq elektron audit tədbirinin ləğvi nəzərdə tutulduğu qeyd edilir. Tikinti sektorunda bu yanaşma xüsusilə orta və iri podratçılar üçün daxili nəzarət sisteminin qurulması, avtomatlaşdırılmış uçot sistemləri və real vaxt məlumat mübadiləsi və vergi mübahisələrinin azaldılması və layihə maliyyələşməsində reputasiya üstünlüyü baxımından daha nəticəyönümü ola bilər.

Nəticə və təkliflər

Aparılan təhlil göstərir ki, tikinti təşkilatlarında vergitutma mexanizminin təkmilləşdirilməsi “təkcə dərəcə və cərimə” müzakirəsi deyil; normativ baza, rəqəmsal inzibatçılıq, sənədləşmə intizamı və riskəsaslı nəzarətin uzlaşdırıldığı kompleks islahat paketidir. Praktiki baxımdan aşağıdakı təklifləri formalaşdırmaq olar:

1. Uzunmüddətli tikinti müqavilələri üzrə metodik standartların vahidləşdirilməsi (gəlirin tanınması, avans və mərhələli ödənişlərin uçotu).
2. Subpodrat zəncirində e-qaimə və e-akt inteqrasiyasının genişləndirilməsi (izlenəbilənlik və ƏDV zəncirinin qorunması).
3. ƏDV depozit mexanizminin prosesə uyğun optimallaşdırılması və bank ödəniş şablonlarının standartlaşdırılması.
4. Nağdsızlaşma təşviqlərinin gücləndirilməsi və “ƏDV geri al” mexanizminin tikinti bazarında davranış təsirindən daha sistemli istifadə.
5. Üfqi monitorinq modelinin tikinti sektorunda pilot tətbiqi (orta və iri podratçılar üzrə), preventiv uyğunluğun artırılması.

6. Normativ dəyişikliklərin sektor üçün aydın izah və təlimatlarla müşayiəti, beləliklə uyğunluq xərclərinin azaldılması və proqnozlaşdırılan vergi mühitinin möhkəmləndirilməsi.

Belə bir yanaşma həm büdcə gəlirlərinin davamlılığını, həm də tikinti sektorunda ədalətli rəqabət və investisiya mühitinin yaxşılaşmasını təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti. <https://taxes.gov.az/az/page/statistika-hesabat>
2. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti. Elektron qaimə-faktura (e-qaimə) məlumat səhifəsi. <https://www.taxes.gov.az/az/page/e-qaimə-faktura>
3. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti. Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər barədə məlumat . <https://www.taxes.gov.az/az>
4. Əhmədov, N. Dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizmləri / N.Əhmədov. – Bakı: Sabah, – 2011. – 194 s.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN DÜNYA TƏSƏRRÜFAT SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYASI

Aqil Məhiyəddin oğlu ƏSƏDOV
İİTKM-in şöbə müdiri,
iqtisad elmləri doktoru, dosent
E-mail: aqil.asadov@ereforms.gov.az

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASIYASI

Xülasə

Məqalədə ölkəmizin iqtisadi inkişaf dinamikası və bu dinamikaya təsir edən amillər təhlil olunur. Ümummilli liderin şah əsəri olan “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və sosial-iqtisadi nəticələri izah edilir. Məqalədə Azərbaycanın qoşulduğu beynəlxalq nəqliyyat layihələri nəzərdən keçirilib, İpək yolu və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin əhəmiyyəti əsaslandırılır. Müəllif müasir dövrdə orta dəhlizin aktuallığını vurğulayaraq, onun cəlbedici xüsusiyyətlərini göstərir. Orta dəhlizin cəlbediciliyinin daha da artırılması istiqamətində Azərbaycan, Gürcüstan və Qazaxıstan tərəfindən görülən işlər geniş şərh edilir. Xəzər dənizində limanların imkanlarının artırılması ilə bağlı həyata keçirilən layihələr nəzərdən keçirilir. Müəlliflər qeyd edir ki, hazırda Orta dəhliz Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi üzrə daşınmaların 5 faizə qədərini əhatə edir. Azərbaycanda və Qazaxıstanda infrastruktur təminatın yaxşılaşdırılması istiqamətində aparılan işlər Orta dəhlizin payının, yaxın gələcəkdə 25-30 faizə qədər artacağına əsas yaradır. Məqalədə, infrastruktur təminatla yanaşı, sərhəd-keçid proseslərinin də asanlaşdırılması zərurliyi qeyd edilir.

Açar sözlər: Əsrin müqaviləsi, İpək yolu, Şimal-Cənub, Orta dəhliz, gömrük dəhlizi, infrastruktur təminat və s.

Giriş

Ulu öndər Heydər Əliyev sovet dönəmi və müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dövlətinə rəhbərlik edərək mühüm dəyişiklik etməyə nail olmuşdur. Hər iki dövrdə bütün resursların səfərbərliyi – mobilizasiya və transformasiya kimi tarixi missiyalar uğurla yerinə yetirilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev sovet dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatını üçüncü sənaye inqilabının tələblərinə uyğun inkişaf etdirmiş, müstəqilliyin ilk illərində tənəzzülə uğrayan iqtisadiyyatı həm bazar rəlsəri üzərinə keçirmək, həm də uğurlu neft və nəqliyyat-logistika strategiyası həyata keçirməklə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etməyə nail olmuşdur.

Yalnız 1969-1985-ci illərdə 581 adda yeni tipli maşın, avadanlıq, aparat və cihaz nümunələri yaradılmışdır. Azərbaycanda buraxılan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunurdu. Müqayisə üçün qeyd edək ki, əgər XIX əsrdən 1969-cu ilədək Azərbaycanda 735 böyük sənaye obyekti tikilmişdisə, Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi ilk dövrdə - cəmi 14 ildə onların sayı 1048-ə çatdırılmışdır. Bu illərdə istehsal edilən sənaye məhsulları öz həcminə görə əvvəlki 50 ilədəkə bərabər olmuşdur [15].

1969-1982-ci illərdə xalq təsərrüfatının artım sürəti orta ittifaq səviyyəsini xeyli qabaqlamış, istehsal edilən milli gəlir 2.6, sənaye məhsulunun həcmi 2.7, kənd təsərrüfatı məhsulları 2.3 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə ittifaq miqyasında istehsal olunan neft-mədən avadanlığının 70 faizi, elektrik mühərriklərinin 12.2 faizi, elektrik qaynaq avadanlığının 10.5 faizi, məişət kondisionerlərinin 100 faizi, soyuducuların 5.7 faizi, pambıq ipliyinin 9.6 faizi, ipək xammalının 11.7 faizi, məhz Azərbaycanın payına düşmüşdür [15]. Bütün bunlar bir daha sübut edir, ümummilli lider hələ SSRİ dövründə ölkəmizdə III Sənaye inqilabını həyata keçirib və müasir dövrdə Azərbaycan

iqtisadiyyatının dördüncü sənaye inqilabı çağırışlarına cavab verməsi, habelə milli dövlətçiliyin, ictimai rifahın və güclü ordunun maddi əsası kimi çıxış etməsi Heydər Əliyev siyasətinin uğurudur.

2023-cü ildə müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı, bütün həyat və fəaliyyətini Azərbaycan dövlətinin inkişafına, xalqımızın xoşbəxt gələcəyinə həsr etmiş ümummilli lider Heydər Əliyevin dünyaya gəlişindən 100 il ötür. Ona görə də Azərbaycan Respublikasında 2023-cü il “Heydər Əliyev İli” elan edilmişdir. Heydər Əliyev öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqı yeni əsrə və yeni minilliyə məhz Heydər Əliyev zəkasının işığında qədəm qoymuşdur [1].

Əsrin müqaviləsi - Tənəzzüldən tərəqqiyə doğru

Xalqın iradəsi və çağırışı ilə 1993-cü ildə Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdı və bununlada, Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında bir çox mühüm dəyişikliklər etməyə başladı. Müstəqil Azərbaycanı müasir, güclü iqtisadi inkişafa malik dövlətə çevirmək üçün ümummilli lider Heydər Əliyev neft strategiyasını müəyyənləşdirdi. Bu strategiya neft sahəsinin inkişafını və Azərbaycanın yeni inkişaf mərhələsinə keçidini təmin etdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə “Gülüstən” sarayında 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycanın ən mühüm müqavilələrdən biri - Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” neft yataqlarının və “Günəşli” neft yatağının bir hissəsinin müştərək işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında saziş imzalandı. Bu saziş siyasi, iqtisadi və strateji əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adlandırıldı. İlkin hesablamalara görə “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsində çıxarıla bilən neft ehtiyatı 511 milyon ton olsa da, sonralar yeni qiymətləndirmələrə əsasən, neft ehtiyatı 1.072 milyard ton həcmində müəyyən edilib. Bu nəhəng yataqlar blokunun istismarı üç mərhələdə nəzərdə tutulmuşdu. İlk mərhələdə 1997-ci ilin sonlarında neft Bakı-Novorossiysk kəməri ilə Qara dənizə ixrac edilməyə başlanıb. İkinci mərhələdə 1999-cu ildə Qara dənizin digər limanına - Supsaya Bakıdan neft kəməri çəkilib istifadəyə verilib və 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycan nefti ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarlarına çıxarılıb.

Üçüncü mərhələdə 2002-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin davamlı söyləri nəticəsində “Əsrin müqaviləsi”ndə nəzərdə tutulan, lakin çoxlarının əfsanə və ya kağız üzərində kəmərlər hesab etdiyi əsas neft kəməri - Bakı-Tbilisi-Ceyhanın təməli qoyulub. 2005-ci il mayın 25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin açılış mərasimi keçirilib, 2006-cı ildə Türkiyənin Ceyhan limanından Azərbaycan neftinin nəqlinə başlanılıb. Sonradan isə dünyanın enerji mənzərəsini dəyişən kəmərlərə ümummilli lider Heydər Əliyevin adı verilib.

Əsrin müqaviləsi ilə başlayan dinamika 1998-ci ildə İpək yolunun bərpaşına dair konfransla davam etdi. 1993-cü ildə Brüsseldə qəbul edilən TRASECA proqramı əsasında Böyük İpək Yolunun bərpaşına başlandı. 2005-ci ildə isə Azərbaycan daha bir mühüm nəqliyyat layihəsinə – Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinə qoşuldu. Beləliklə də, dinamik inkişaf edən Azərbaycanın təşəbbüsü, yaxından iştirakı olmadan regionda hər hansı layihənin reallaşması mümkün deyildir. Azərbaycan dövləti, nəinki ölkəmizin, eləcə də regionun inkişafı üçün mühüm təşəbbüslərlə çıxış edir, dünya bazarına, global məkana sürətlə inteqrasiya olunurdu [7; 8].

Ölkədə həyat keçirilən uğurlu islahatlar nəticəsində 1995-2003-cü illər ərzində ümumi daxili məhsul 1,7 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 3,9 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 23,3 faiz, kənd təsərrüfatı istehsalı 53,8 faiz, xarici ticarət dövriyyəsi 4 dəfə, iqtisadiyyatda məşğul olanların orta aylıq əməkhaqqı 6,2 dəfə artmışdır. Bu dövrdə iqtisadiyyata bütün maliyyə mənbələri hesabına 20 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə iqtisadi sahələrin tənzimlənməsi ilə bağlı 70-dən artıq qanun qəbul edilmiş, 100-dən çox fərman və sərəncam imzalanmış, 30-a yaxın dövlət proqramı təsdiq edilmişdir. Ümumilikdə isə 1993-2003-cü illərdə qəbul edilmiş 1715 qanun və qərardan

975-i ümummilli lider Heydər Əliyevin qanunvericilik təşəbbüsü əsasında parlamentə təqdim olunmuşdur.

Sadəcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, dövlətin məhdud maliyyə imkanlarına rəğmən, 1993-2003-cü illər ərzində 885 nəfər Azərbaycan vətəndaşı, dövlət xətti ilə, dünyanın nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsillərini davam etdirmişdir.

Son illər isə dünyada və regionda baş verən proseslər nəqliyyat layihələrinin aktuallığına təsir etmiş, nəqliyyat əlaqələrini global məkana integrasiyasının lokomotivinə çevirmişdir. Bu gün regionda cərəyan edən geosiyasi proseslər, Rusiya-Ukrayna müharibəsi Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizini təhlükəli bir hala gətirib. Ona görə də dünyanın əsas yük axını istiqaməti olan Çin-Avropa-Çin marşrutu üçün Azərbaycan üzərindən daşınmalar daha cəlbedici hal alıb. Ölkəmizin təkmil infrastruktur təminatı, əlverişli coğrafi mövqeyi, sabillik, məsafə və zaman azlığı və s. səbəblərdən Çin-Qazaxıstan-Azərbaycan-Türkiyə-Avropa marşrutu – Orta Dəhliz daha cəlbedici görünür.

Orta Dəhliz perspektivli enerji və tranzit arteriyası

Əsrin müqaviləsi ilə qoyulmuş dinamika əsasında, Azərbaycan həm də avroatlantik məkanın mühüm nəqliyyat-tranzit qovşağına çevrildi. Ölkəmizin zəngin ixrac və enerji üçün perspektivli dəhlizlərindən biri də “Orta Dəhliz” hesab olunur. Orta Dəhliz kimi tanınan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu Çini Avropa ilə birləşdirən dəmir yolu, yük və bərə sistemidir. O, Cənub-Şərqi Asiya və Çindən başlayır və yükün təyinat yerindən asılı olaraq, cənub və ya Mərkəzi Avropaya çatana qədər Qazaxıstan, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən keçir. Coğrafi baxımdan bu, Qərbi Çin və Avropa arasında ən qısa yoldur. Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu nəqliyyat və transsərhəd ticarət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dəhliz həm də inklüziv və davamlı inkişafın aparıcı qüvvəsi kimi əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bu potensialdan səmərəli istifadə üçün Orta Dəhliz ölkələri arasında gömrük ittifaqı, birgə tarif koordinasiyası və ya transmilli rəqəmsal integrasiya istiqamətində davamlı əməkdaşlıq edilməlidir [1,s.139-147; 9].

Dəhlizdə Xəzər dənizi ilə həmsərhəd olan Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan, eləcə də Özbəkistan mühüm rol oynayır. Orta Dəhliz ölkələri arasında nazirliklərarası və hökumətlərarası əlaqələr, o cümlədən Türk Dövlətləri Təşkilatı və Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi çərçivəsində formalaşması nəqliyyat və logistikanın təkmilləşdirilməsinə həsr olunmuş integrasiya edilmiş institutların potensialına işarə edir. Bu, Mərkəzi Asiya, Qafqaz, Türkiyə və Cənubi Avropaya fayda gətirəcək regional ticarət və sənaye zonalarının və iqtisadi integrasiyanın digər formalarının inkişafına təkan verəcəkdir. Bunu etməklə, Türkiyə, Azərbaycan və digər Orta Dəhliz ölkələri marşrutun sərt və yumşaq infrastrukturuna daha çox yükdaşımaları və çox ehtiyac duyulan sərmayələri cəlb edərək, Avropa İttifaqı və Çin ilə daha geniş əməkdaşlıq etməlidir. Təbii ki, bu baş verməsə, müxtəlif razılaşmalar real siyasətə çevrilmədiyi üçün yalnız kağız üzərində qalma riski ilə qarşı-qarşıyadır. Həm də ona görə ki, dünyada əsas yük axını Çin-Avropa-Çin marşrutu üzrədir. Çin-Avropa illik ticarət dövriyyəsi 600 milyard ABŞ dollarının üzərindədir və bu rəqəm Orta Dəhlizin perspektivlərini daha da aydın ifadə edir[9; 11].

Təcrübə göstərir ki,Avropa İttifaqı özünün qabaqcıl təcrübələrini bölüşməklə, regiondaxili və regiondankənar iqtisadi integrasiya siyasətlərinin həyata keçirilməsində dəstək verməkdə əsas rol oynaya bilər. Orta Dəhliz ölkələrinin nəqliyyat və enerji siyasətlərinin Avropa İttifaqının yaşıl gündəliyi və davamlı əlaqə məqsədlərinə uyğunlaşdırılması da bütün tərəflərin xeyrinə ola bilər. Beləliklə, Orta Dəhliz təkcə iqtisadi və ticari inkişaf yolu deyil, həm də sülh, ədalət və haqsızlığa qarşı birləşmək rəmzidir.

Yaxın vaxtlara qədər qədim İpək Yolunun mərkəzində regional integrasiyaya maneələr böyük görünürdü. Postsovet məkanının bir çox problemləri, o cümlədən Ermənistan və Azərbaycan arasında davam edən münaqişə, Gürcüstan ərazilərinin Rusiya tərəfindən işğalı və ABŞ-ın tələsik geri çəkilməsindən sonra Əfqanıstanda hökumətin süqutu da daxil olmaqla, əməkdaşlığı çətinləşdirdi. Həmçinin, Qərbin Rusiya, Çin və İranla davam edən zidiyyəti bu bölgənin uzun müddət artan strateji risk və qeyri-müəyyənlik kimi qəbul edilməsinə səbəb oldu.Regional sabitliyə

dair çoxsaylı narahatlıqlara baxmayaraq, əhəmiyyətli layihələrdən biri də Azərbaycandakı qaz yataqlarını Xəzər dənizindən Gürcüstana, Türkiyəyə və Aralıq dənizi vasitəsilə İtaliyaya boru kəməri ilə birləşdirən Cənub Qaz Dəhlizi idi. Bu layihə regional problemlərə, eləcə də Almaniya və Rusiyanın təşəbbüsün qarşısını almaq üçün ekoloji və siyasi qrupları maliyyələşdirərək ona qarşı çağırışlar gətirmək söylərinə baxmayaraq davam etdi. Sistemin son mərhələsi qismən ABŞ-ın İtaliyadakı lobbichiliyi sayəsində artıq fəaliyyətdədir [9].

Boru kəməri ilə yanaşı, regional logistika qovşaqları da inkişaf etməkdə davam edir. Layihələrə Gürcüstanın Poti şəhərindəki limanın modernləşdirilməsi və Azərbaycanda Bakı limanının yenidən qurulması da daxildir. Qərbin Rusiyaya tətbiq etdiyi sanksiyalar və Avropanın mənbələri şaxələndirmək yolu ilə enerji təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq söylərinin genişlənməsindən sonra Avropa İttifaqı 2022-ci ilin iyulunda Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə qazın əldə edilməsinə dair saziş imzalayıb. Həcm Rusiya qazını əvəz etmək üçün lazım olan miqdarın bir hissəsini təşkil etsə də, saziş strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Cənub Qaz Dəhlizi uzunmüddətli perspektivdə global nəqliyyat və logistikanın, istehsal və ticarət tərəfdaşlığının bir hissəsi olan potensial enerji mənbələri kimi Qərbin Qafqaz və Mərkəzi Asiyaya marağını təzələdi. Azərbaycanın 2020-ci il Vətən müharibəsindəki uğuru da daxil olmaqla, digər amillər geosiyasi vəziyyəti dəyişdi. Bütövlükdə bu hadisələr Qafqaz və Cənubi Avropa ölkələrinə daha müstəqil siyasətlər qurmaq üçün daha çox geosiyasi məkan yaradır. Onların ABŞ, Avropa və müəyyən dərəcədə Cənubi Koreya və Yaponiya ilə əlaqələrə marağını artır. Məsələn, Yaponiya Orta Dəhlizin yükdaşıma potensialını malları Çin limanlarına daşımaqla, onları Mərkəzi Asiyadan dəmir yolu ilə Azərbaycana və Xəzər dənizi üzərindən Avropaya daşımaq yolu ilə sınaqdan keçirib. Onu da qeyd etmək ki, Qazaxıstanla yanaşı, Özbəkistan da Orta Asiyanın inkişafa meyilli ölkəsi kimi görünür. Hər iki ölkə Orta Dəhlizi strateji üstünlük və enerji, logistika və istehsalatda öz imkanlarını genişləndirmək yolu kimi görür [9; 11].

Şərq-Qərb dəhlizi, əsasən, Çin vəsaitləri və təsiri olmadan, dövlət-özəl investisiyalar və idarəetmə yolu ilə inkişaf edir. Bununla belə, həll edilməmiş gömrük və sərhəd nəzarəti və ya məlumatların idarə edilməsi məsələləri kimi maneələr hələ qalmaqdadır. Digər böyük problem modernləşdirilmiş infrastrukturun olmamasıdır. Bu məsələlər səmərəli integrasiyanın qarşısını alır, şərq-qərb yükdaşıma marşrutunu Rusiyadan keçən şimal dəhlizindən və ya cənub dəniz marşrutlarından daha az iqtisadi rəqabətə davamlı edir. Buna baxmayaraq, təchizat zəncirinin pozulması fonunda nəqliyyata global tələbat bəzi malların bazara çıxarılması üçün alternativ vasitə kimi Orta Dəhlizi cəlbədicidir. Nəticədə marşrutun inkişafı davam edəcək. Bununla belə, global iqtisadi geriləmə səbəbindən tələbin kəskin azalması gələcək söylərə mənfi təsir göstərə bilər [9; 11; 13].

Araşdırmalar göstərir ki, Mərkəzi Asiya və Qafqaz vasitəsilə yüklərin daşınması 2021-ci ilə nisbətən 2022-ci ildə 6,0 dəfə artaraq 3,2 milyon metrik tona çatıb. 2022-ci il mayın 10-da Finlandiyanın “Nurminen Logistics” şirkəti Transxəzər marşrutu ilə Çindən Mərkəzi Avropaya konteyner daşımalarına başlayıb. Gürcüstan Azərbaycan və Qazaxıstan şirkətləri ilə Gürcüstanın Poti və Rumıniyanın Konstansa limanları arasında gəmilərdən istifadə etməklə yeni gəmiçilik marşrutu hazırlamaq üçün işləyir [9; 11; 12].

Bütün bunlara baxmayaraq, Orta Dəhliz hazırda Rusiya üzərindən keçən marşrutun tutumunun təxminən 5%-nə malikdir, lakin Mərkəzi Asiya ölkələri müasir infrastrukturun inkişafı üçün böyük vəsait xərcləyirlər. Məsələn, Qazaxıstan Xəzər dənizi boyunca 2000 kilometrdən çox dəmir yolu, 19,5 min kilometr yol, 15 hava limanı və limanların tikintisinə son 15 ildə təxminən 35 milyard dollar sərmayə qoyub. 2022-ci ildə Qazaxıstan tranzit və yük daşıma marşrutlarının şaxələndirilməsi və logistik həllərin integrasiyası üçün 20 milyard dollarlıq investisiya paketi elan edib ki, bütün bunlar da Orta dəhlizin perspektivlərini bir daha ifadə edir. Avropa İttifaqı Qazaxıstanın xarici ticarətinin 40%-ni təşkil edən ən mühüm ticarət tərəfdaşıdır və Mərkəzi Asiyada regional inkişafın mühüm dəstək-çisidir. Hazırda Qazaxıstanın Avropa İttifaqına ixracı demək olar ki, tamamilə enerji və xammaldan ibarətdir [9; 10; 11].

Araşdırmalar göstərir ki, Rusiya-Ukrayna müharibəsi başlayandan bəri Rusiya və Belarusa qarşı artan sanksiyalar Çin-Avropa İttifaqı arasında quru ticarət əlaqələrinə də təsir edir. Qərbi istiqamətində daşınma baxımından Şimal Dəhlizinin payı 2020-ci ildə ümumi daxil olan yüklərin 79%-ni təşkil edib və 2021-ci ildə isə 68%-ə çatıb. Son iki ildə şərqə istiqamətli nəqliyyat üçün bu, müvafiq olaraq 90% və 82% təşkil edib [9; 10].

Regionda baş verən proseslər, gərginliklər Çin və Avropa, xüsusən də Orta Dəhliz kontekstində potensial alternativ marşrutlar haqqında yeni müzakirələrə səbəb olur. Məsələn, Şimal Dəhlizindəki qeyri-sabitliyə görə, dünyanın ən qədim logistika şirkətlərindən biri olan Gebrüder Weiss, Türkiyədəki iştirakını genişləndirmək qərarına gəldi və Finlandiyanın “Nurminen Logistics” logistika şirkəti ilə Qazaxıstan Dəmir Yolları arasında Orta Dəhlizinin kommersiyalaşdırılması üçün yeni müqavilə imzalandı ki, bu da dəhlizə marağın artdığını göstərir [9; 12; 13].

“Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC (ASCO), “Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı” QSC və Türkmənbaşı Beynəlxalq Dəniz Limanı arasında Xəzər dənizi üzərindən iki yeni gəminin istismarına başlanılması haqqında saziş imzalanıb ki, bu da daha bir mühüm hadisədir. Çünki Xəzər dənizindən keçmək əhəmiyyətli darboğazdır, çünki bərə və liman xidmətləri hər iki tərəfin dəmir yolu tutumunu balanslaşdırmaq üçün kifayət deyil. Bu yeni müqavilə ilə darboğaz problemini azaltmaq və yükdaşıma həcmi artırmaq şansı var. Nəhayət, Asiya İnkişaf Bankının (AİB) dəstək proqramının köməyi ilə Azərbaycan sərhədi ilə Gürcüstanın Batumi limanı arasında yükdaşımaların orta müddəti 4 saat azalacaq. Bundan əlavə, şəbəkələrin illik yükdaşıma qabiliyyətinin 2024-cü ilə qədər 27 milyon tondan 48 milyon tona yüksəlməsi proqnozlaşdırılır. Artan tutumlar mühüm amildir, çünki bu, Şimal Dəhlizindən daha çox yükün cəlb edilməsinə və dəhlizin səmərəliliyinin artırılmasına kömək edəcəkdir.

Bütün bunlarla yanaşı, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi ölkələr arasında dəmir yolu ticarəti üçün xərclərin və vaxtın azaldılmasında mühüm rol oynayır. Birincisi, dəhliz boyunca rəqəmsal transformasiya, elektron növbə sisteminin tətbiqi infrastrukturun inkişafı və daşınmaların çevikliyi üçün vacibdir. Bu sistem yüklərin daşınma xərclərini azalda, korrupsiyasının qarşısını ala və sərhəddə şəffaflığı təmin edə bilər.

Dəhliz boyunca daha bir mühüm irəliləyiş Gürcüstan, Azərbaycan, Türkiyə və Qazaxıstan arasında “Avrasiya Dəmiryol Alyansı”nın yaradılması üzrə birgə müəssisədir. Birgə müəssisələr tənzimləmənin birləşdirilməsində, tariflərin azaldılmasında və yüksək keyfiyyətli intermodal daşımaların təşviqində həlledici rol oynaya bilər.

Ümumiyyətlə, infrastrukturun inkişafı Şimal Dəhlizindən Orta Dəhlizə daha çox yük daşınmasını təşviq edir, çünki tariflərin azaldılması, qaydaların birləşdirilməsi, dəmir yolu xəttinin və bərə xidmətinin uzadılması xarici şirkətlərin qərarlarına təsir edir və dəhlizin xərc və qiymət baxımından cəlbediciliyini artırır. Orta Dəhliz Çin və Avropa arasında daşınan yüklərin cəmi 3-5%-ni təşkil etsə də, Şimal Dəhlizində yaranan nasazlıq səbəbindən Orta Dəhliz üzərindən daşınmaların, təqribən 15-20%-ə qədər artacağı gözlənilir [9; 11; 12].

Nəticə olaraq, Orta Dəhlizin Çin-Avropa quru əsaslı kommersiya əlaqələri üçün məhdud imkanlarına baxmayaraq, son hadisələr dəhlizin daha çox yük cəlb etmək, qısa və orta müddətdə təchizat zəncirinin pozulmasını azaltmaq üçün bir sıra potensiala malik olduğunu göstərir. Uzunmüddətli perspektivdə “Nəqliyyata baxış - 2053” və “Orta Dəhliz Təşəbbüsü” kimi aydın strategiyalar infrastrukturun inkişafı üçün ölkələr arasında koordinasiyanı gücləndirə bilər. Nəticədə, gələcək əməkdaşlıq dəhliz ölkələri üçün Çin və Avropa arasında yüklərin 22-30%-ə qədərini cəlb etmək şansı yarada bilər [9; 12].

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və Qazaxıstan arasında sıx ikitərəfli münasibətlər Orta Dəhlizin uğuru üçün çox aktualdır. Dəhliz Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanı (Azərbaycan), Port Aktau və Port Kurık (Qazaxıstan) vasitəsilə Qafqazı Mərkəzi Asiya ilə birləşdirir. Beləliklə, aydın olur ki, iki ölkə arasında sıx münasibətlər dəhlizin səmərəli olması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Regionda cərəyan edən proseslər, Rusiya-Ukrayna münaqişəsi səbəbindən Orta Dəhliz Rusiya və Belarusdan keçən standart marşrutun məcburi əvəzedicisinə çevrilib. 2021-ci ilin birinci rübündə buradan 16 000-dən az konteyner keçdiyi halda, 2022-ci ilin birinci rübündə 19 500 ədəd qeydə

alınıb. Orta Dəhliz üzrə 2022-ci ilin ilk üç ayında konteyner daşımaları keçən illə müqayisədə 28% artıb. Xəzər dənizi ilə yükdaşıma qabiliyyəti ildə təqribən 135 milyon ton olduğu halda, bu gün liman qurğularından cəmi 30 milyon ton istifadə olunur. Mütəxəssislərin fikrincə, Xəzəryanı ölkələrin dəniz limanlarının yalnız 20%-i beynəlxalq yük daşımaları üçün istifadə olunur. Qazaxıstan və Azərbaycan yüklərin daşınmasını artırmaq üçün nəqliyyat infrastrukturunu təkmilləşdirir, Bakı və Aktau limanları xeyli genişləndirilir. Azərbaycandan 25 milyon ton yük və 500 min TEU konteyner daşınma imkanının yaradılması üçün ardıcıl işlər aparılır. Eyni zamanda, Qazaxıstan ixrac potensialını artırmaq üçün Xəzər dənizində yeni yük terminalı tikməyi planlayır [9; 11; 12; 13].

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) hökumətlərinin gömrük orqanları arasında malların və nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti haqqında məlumat mübadiləsinə asanlaşdırmaq məqsədilə “Türk Dövlətləri Təşkilatı hökumətləri arasında sadələşdirilmiş gömrük dəhlizinin yaradılması haqqında” və “Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv dövlətlərin hökumətləri arasında beynəlxalq kombinə edilmiş yük daşımaları haqqında” sazişlərin təsdiq olunması Orta dəhlizin cəlbediciliyini daha da artıracaqdır. Bu, türk dövlətləri arasında ticarət əlaqələrinin inkişafı istiqamətində daha bir önəmli addım hesab olunur və bu addım sayəsində TDT hökumətləri arasında daşınan mallar və nəqliyyat vasitələri haqqında məlumatlar elektron şəkildə mübadilə ediləcək. Gömrük dəhlizinin reallaşdırılması Orta Dəhlizin də praktiki əhəmiyyətini daha da artırır. Regionda baş verən yeni geosiyasi və geoiqtisadi reallıqlar çərçivəsində, 2020-2021-ci illərdə Orta Dəhliz üzrə yük daşımaları 350 min tondan 530 min tona qədər artıb. Gömrük dəhlizinin yaradılması isə TDT ölkələri arasında sürətli yük daşımalarına, o cümlədən yük daşımaların həcmində nəzərəcarpacaq dərəcədə artıma gətirib çıxaracaq [14].

Nəticə

Aparılan təhlil və araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizin iqtisadi inkişafının əsasında ulu öndərin hər iki dövrdə rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar, tədbirlər dayanır. Konkret olaraq, müasir Azərbaycanın dünya təsərrüfatına inteqrasiyasının əsasında ölkəmizin qoşulduğu beynəlxalq nəqliyyat layihələri dayanır. Məqalədə də Orta Dəhlizin sürətlə inkişaf etdiyi, Azərbaycan və Qazaxıstan arasında əlaqələrin daha da gücləndiyi bildirilir. İkitərəfli əlaqələr, tarixi ənənələr Orta Dəhlizin inkişaf etdiyi bu münasibətlərin təməli daşıdır. Orta Dəhliz müzakirə edilərkən nəzərə alınmalı çoxlu problemlər və məsələlər olsa da, Bakı və Qazaxıstan yaxın münasibətlərini qoruduqca, Orta Dəhlizin uğur qazanmaq üçün şansı daha da artır. Qeyd edildiyi kimi, nəqliyyatın böyük hissəsi Şimal dəhlizindən keçir-di. Səbəb isə Orta Dəhlizdə hələ də bəzi infrastrukturun olmaması, bəzi hissələrinin isə işlənməməsi idi. Hal-hazırda isə, regionda yaranmış geosiyasi vəziyyətlə, Rusiya-Ukrayna münaqişəsi ilə bağlı Orta dəhliz ən əhəmiyyətli və cəlbedici marşruta çevrilib.

Təbii ki, “Türk Dövlətləri Təşkilatı hökumətləri arasında sadələşdirilmiş gömrük dəhlizinin yaradılması haqqında” və “Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv dövlətlərin hökumətləri arasında beynəlxalq kombinə edilmiş yük daşımaları haqqında” sazişlərin təsdiq olunması Orta dəhlizin cəlbediciliyini daha da artıracaqdır. Bu, əslində dinamik özəl sektora əsaslanan yeni artım modelinin əhəmiyyəti ilə bağlı daha böyük məsələnin bir hissəsidir. Buna nail olmaq üçün Azərbaycan ilk növbədə, nəqliyyat sektorunda sahibkarlığın inkişafı üçün bütün vasitələrlə əlverişli mühitin yaradılması, ədalətli rəqabət mühitinin formalaşdırılması istiqamətində davamlı addımlar atmalıdır. Digər tərəfdən investisiya cəlb edilməlidir, Azərbaycan nəqliyyat və enerji sektoruna investorların cəlb edilməsində güclü təcrübəyə malikdir. Nəhayət, bütün bunların əsasında ölkəmiz dünya təsərrüfatına daha səmərəli və çevik inteqrasiya olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 29 sentyabr 2022-ci il - <https://president.az/az/articles/view/57413>;

2. Feyziyev C. “Beynəlxalq münasibətlərin inkişafında qlobal siyasət və humanitar sahənin konvergeniyası (Siyasi analitikanın imperativləri)”. <http://cavansir.feyziyev.com/bloq/elmi/beynelxalq-munasibetlerin-inkishafinda-qlobal-siyaset-ve-humanitar-sahenin-konvergeniyasi.php>
3. Abbasbəyli A. “Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma”. Bakı, “Bakı Universiteti”, 2007, 165 səh.;
4. Трачук Н. «Мировая глобализация: причины, тенденции, вызовы и последствия». <https://uiamp.org/mirovaya-globalizaciya-prichiny-tendencii-vyzovy-i-posledstviya>
5. Элвуд Уэйн «Глобализация». М.:, Книгозвек, 2013 г., стр. 208;
6. <https://president.az/az/articles/view/56442>
7. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/contract>
8. <https://minenergy.gov.az/az/neft/esrin-muqavilesi>
9. <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/the-middle-corridor-promising-alternative-for-export-and-energy>
10. <https://www.gisreportsonline.com/r/middle-corridor/>
11. <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-emerging-potential-of-the-middle-corridor/2579415#>
12. <https://www.geopoliticalmonitor.com/kazakhstan-azerbaijan-the-axis-of-the-middle-corridor/>
13. <https://www.silkroadbriefing.com/news/2023/01/04/world-bank-highlights-azerbaijan-and-middle-corridor-between-europe-asia-as-ripe-for-foreign-investment/>

Adil Şeyruz oğlu HÜSEYNOV
İqtisad elmlər namizədi, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
E-Mail: huseynovadil52@gmail.com

Cəmil Ənvər oğlu TAĞIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
E-Mail: cemil.tagi@mail.ru

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏTİNDƏ İXRAC ÖLKƏ ÇEŞİDLİYİ

Giriş

1980-ci illərdən dünyada başlayan integrasiya 1990-ci illərdə öz müstəqilliklərini elan edən keçmiş sovet respublikalarını da əhatə etməyə başladı. Azərbaycan da 1991-ci ildə sovet ittifaqının dağılması ilə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Müstəqilliyin ilk illərində təsərrüfat sisteminin dağılması, ərazilərinin işğala məruz qalması yeni müstəqillik əldə edən ölkənin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Belə çətin bir dövrdə hakimiyyətə gələn Ümummilli lider Heydər Əliyevin başçılığı ilə vəziyyətə nəzarət edilməyə başlandı, atəşkəs əldə edildi, ölkənin hərtərəfli dirçəliş prosesi başladı. İqtisadiyyatın dirçəldilməsi, iqtisadi aktivliyi əldə etmək üçün ölkənin sahib olduğu enerji ehtiyatlarının işlənməsinə dair sazişlərlə ölkəyə xarici investisiyalar daxil olmağa başladı. Qısa zaman ərzində iqtisadiyyat canlandı. Neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna yönləndirilməsi iqtisadiyyatın sahələr üzrə artımına səbəb oldu.

Dünya ölkələri ilə əməkdaşlıqların yaranması xarici ticarətin inkişafına təkan verdi. İldən-ilə ixrac həcmi artmağa başladı. Xarici ticarətin inkişafı sürətləndikcə dünya ölkələri ilə ticarət həcmi artmağa başladı. Azərbaycanın günümüzdə dünyanın 185 ölkəsi ilə xarici ticarət əməliyyatları mövcuddur. Məqalədə ixrac edilən ölkələr üzrə ən çox məhsul ixrac edilmiş ölkələr üzrə konsentrasiya dərəcəsi hesablanacaq, ixrac ölkə çeşidliyində ölkə qrupları tədqiq ediləcək.

Azərbaycanın ixracında ixrac ölkə çeşidliliyi

Azərbaycan 2022-ci ilin gömrük statistikasına görə dünyanın 185 ölkəsi ilə xarici ticarət əməliyyatları aparır. İxrac ölkə çeşidliyinin genişliyi imkan verir ki, xarici ticarət riskləri minimuma ensin və sabitlik təmin olunsun. Xarici ticarət ölkədaxili ticarətdən fərqlidir. Ölkə daxilində əmtəələrin sərbəst dolaşımı, nəqliyyat xərclərinin az olması, eyni mədəniyyətin olması daxili ticarəti asanlaşdırən faktorlardır. Xarici ticarətdə isə başqa ölkələrlə ticarət əməliyyatları aparıldığı üçün nəqliyyat xərcləri artır, mədəni fərqliliklər olduğu üçün hər ölkəyə aid məhsul olması zərurəti yaranır. Ona görə də xarici ticarət riskləri daha çoxdur. Ölkələrarası bütün nəqliyyat vasitələrindən istifadə, ölkələrin məhdudlaşdırıcı xarici ticarət siyasətinin tətbiq olunması, beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənmə, fərqli beynəlxalq valyutadan istifadə və məzənnədə yaranan fərqliliklər, fərqli dillər və mədəniyyətlərin olması bu riskləri artırır. “Xarici ticarət risklərini qiymət riski, məzənnə riski, faiz riski, mala aid risklər, ödəmə riskləri, ölkə riskləri, mal cinsi, nəqliyyat riski, idxalatçı riski, siyasi risklər kimi sıralamaq olar.”(Bağcıoğlu R. 2019: s.51)

Xarici ticarət həcminə görə Azərbaycanın ixracında ölkə qrupları üzrə götürsək, Aİ ölkələri Azərbaycanın əsas ixrac ölkələridir.

Avropa ölkələri Azərbaycanın əsas neft-qaz ixrac etdiyi ölkələrdir. Azərbaycanın zəngin neft-qaz ehtiyatlarının olması Avropa bazarı üçün öz cəlbediciliyini qoruyur və getdikcə ixrac imkanlarını artırmasına şərait yaradır. Aİ ölkəsi olan İtaliya Azərbaycanın ən çox ixrac etdiyi ölkədir. 2019-cu ilin məlumatlarına əsasən, İtaliyanın idxal etdiyi neft məhsulları ölkələri üzrə Azərbaycan üçüncüdür. Azərbaycanın ixrac ölkə çeşidliyində etnik, mədəni bağlılığın olduğu türk dövlətləri önəmli yer tutur. Türkiyə Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşdır və 2022-ci ildə Türkiyə ilə ticarət həcmi 5.8 milyard dollara yüksəlib. Türkiyə Azərbaycanın ixracında 9.29%, idxalında isə 15.80% paya sahibdir.

Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinə ixrac azdır. Buna baxmayaraq son dövrlər türk dövlətləri arasında münasibətlərin davamlı inkişafı xarici ticarətin artımına da təkan verəcək və türk dövlətləri Azərbaycan üçün önəmli bazarlardan biri rolunu oynayacaq.

Azərbaycanın ixrac bazar çeşidliyini genişləndirməsi üçün iqtisadi integrasiyanın halqalarından olan sərbəst ticarət sazişləri ilə ölkələrə daha rahat ixrac imkanı əldə etməyə çalışmış, bu məqsədlə keçmiş sovet ölkələri ilə ikitərəfli sərbəst ticarət sazişləri bağlamışdır. Keçmiş sovet ölkələri günümüzdə Azərbaycanın 1.6 milyard dollarlıq məhsul ixrac etdiyi ölkələrdir. Həmin ölkələr qeyri-neft məhsullarının idxalçılarıdır. Xüsusilə Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və Belarusla ticarət dövriyyəsi daha çoxdur.

Ölkələrin ixrac ölkə/məhsul çeşidliyinin ölçülməsində fərqli metodlardan istifadə edilir. Biz ölkənin ixracında ölkə çeşidliyi üzrə konsentrasiya dərəcəsi(CR) ilə ölçmə aparacağıq. CR müəyyən sayda məhsul/ölkənin ümumi ixracı nisbəti ilə hesablanır və alınan nəticə 0-30 arasında olduqda zəif, 31-50 arasında olduqda orta, 51-70 arasında olduqda güclü, 71-100 aralığında olduqda isə çox güclü olduğu düşünülür. əgər konsentrasiya dərəcəsi yüksək olarsa, bu ölkə ixracatının həmin ölkələrdən asılı olduğu deməkdir. Elmi ədəbiyyatlarda CR 4,CR 8 və.s hesablanır. Biz CR4 üzrə hesablayacağıq. CR4 ən çox məhsul ixrac olunan 4 ölkənin ümumi ixracda payını göstərir.

Azərbaycanın 2021-2022-ci illər və 2020-ci ildə pandemiya iləqadar olaraq dünya ticarətində azalmaları nəzərə alaraq 2018-2019-cu illər üzrə CR 4-ü hesablayacağıq. 2018-ci ildə Azərbaycanın 19.46 milyard dollarlıq ixracının 5.88 milyardı İtaliyaya, 1.83 milyardı Türkiyəyə, 1.31 milyardı İsrailə, 0.94 milyardı isə Çexiyaya aiddir. 2019-cu ildə 19.64 milyard dollarlıq ixracda 5.64 milyard dollar İtaliyaya, 2.86 milyard dollarlıq həcm Türkiyəyə, 1.33 milyard dolları İsrailə, 0.96 milyard dolları isə Hindistanın payına düşür. 2021-ci ildə 22.2 milyard dollarlıq ixrac olmuşdur ki, bunun 9.24 milyard dolları İtaliyaya, 2.82 milyard dollarlıq həcmi Türkiyəyə, 0.92 milyardı Rusiyaya, 0.9 milyardı İsrailə gerçəkləşib. 2022-ci ildə isə 38.15 milyard dollarlıq ixrac olub ki, bunda əsas 4 ixrac payı olan ölkələr 17.78 milyard dollarlıq həcm ilə İtaliya, 3.54 milyard dollarlıq həcmi ilə Türkiyə, 1.68 milyard dollar İsrail, 1.66 milyard dollarlıq həcmə malik Hindistandır. İndi isə CR4 nəticələrini hesablayaq.

Cədvəldən görünür ki, göstərilən dörd ilin hər birində CR 4 51-70 aralığındadır. Hesablanan illər üzrə konsentrasiya dərəcəsinin artdığını göstərir.

Nəticə

Ölkələrin ixracda ölkə/məhsul çeşidliyi zənbilini genişləndirməsi xarici ticarətdə sabitliyi qorumaqla yanaşı bir neçə məhsulda yaranan qiymət dalğalanmalarından daha az təsirlənməsini təmin edir. Eyni zamanda ixracatda ölkə çeşidliyinin genişliyi imkan verir ki, bir neçə ölkə ilə azalmaların olması halında ölkə daha az zərər görmüş olur. Azərbaycanın ixracatda fərqli bazarlara giriş imkanları mövcuddur və yeni bazarlara giriş perspektivini dəyərləndirir, olduğu bazarlarda payını artırmağa çalışır. Son dövrlərdə türk dövlətləri ilə münasibətlərin intensiv inkişafı bu mənada önəmlidir. Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinə ixracın artırılması ixracın şaxələndirilməsinə mühüm töhfə verəcək. İxracatda daha çox neft-qaz sektoru ilə birlikdə getdikcə qeyri-neft sektorunun həcmnin artması yeni bazarlar və məhsullar baxımından önəmlidir. İxrac konsentrasiyasını ölçəndə gördük ki, ölkənin ixracda 4 əsas ölkə üzrə konsentrasiya dərəcəsi 51-70 arasında olmaqla güclü konsentrasiyaya malikdir. 2022-ci ildə dünya bazarında enerji resurslarının qiymətinin yüksəlməsi və Azərbaycanın enerji resursları ixracatçısı olması İtaliyaya daha çox ixrac etməsinə səbəb olmuşdur və bu da konsentrasiyanı artırmışdır. Azərbaycanın getdikcə alternativ enerji mənbələrinə yönəlməsi, elektrik enerjisi istehsalında bərpaolunan enerji resurslarından istifadəyə daha çox diqqətin ayrılması həmin məhsul üzrə ixracın həcmnin daha da artacağına və ölkə/məhsul çeşidliyində mühüm rol oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Bağcıoğlu. R “Dış ticaretteki riskler”, Satınalma dergisi, 2019, vol.76, s.50-53 https://www.abdurrahmanozalp.com/FileUpload/as927292/File/resat_bagcioglu_satinalma_dergi_-_dis_ticaretteki_rskler_kose_yazisi_nisan.pdf
2. Akar G ve Ay A. (2019). Ürün ve ülke açısından ihracat çeşitlendirmesi: Türkiye üzerine bir değerlendirme. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 10(1), 116-127 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/679401>
3. <https://oec.world/en/profile/bilateral-product/crude-petroleum/reporter/ita>
4. https://customs.gov.az/uploads/foreign/2022/2022_12.pdf?v=1674644815
5. comtrade.un.org

Nüsrət BABAYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Baş müəllimi

Nusret.babayev@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9807-4910

XARİCİ TİCARƏTİN İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN METODOLOJİ

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı xarici iqtisadi əlaqələr sistemi ilə sıx bağlıdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili və reallaşdırılması ölkənin iqtisadi sisteminin fəaliyyətinə mühüm təsir edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili həmçinin beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərinin reallaşdırma vasitəsidir. Məqalədə məhz xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi və onun qiymətləndirilməsinin metodoloji məsələləri öyrənilmişdir.

Açar sözlər. Xarici ticarət, iqtisadi integrasiya, xarici iqtisadi əlaqə, iqtisadi səmərəlilik, qiymətləndirmə.

Giriş

Dünya təsərrüfat sisteminin müasir inkişaf səviyyəsi, iqtisadi inteqrasiyanın çüksələn xətlə sürətli inkişafı beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsinə güclü təsir edir. Çoxcəhətli praktiki fəaliyyət mövcud iqtisadi nəzəriyyələrin təklif etdiyi bu və ya digər mülahizələrə diqqətlə və yaradıcı yanaşmanı tələb edir. Yəni artıq xarici iqtisadi əlaqələri digər iqtisadi proseslərdən təcrid olunmuş kimi öyrənmək istənilən nəticəni verməyəcək, daha doğrusu, alınmış nəticə korrekt və dayanıqlı olmayacaq.

Əsas mətn

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi genişlənməsinin labüd nəticəsi kimi ölkələrin iqtisadi açıqlıq dərəcəsinin güclənməsi hər hansı ölkənin iqtisadi sisteminin ətraf dünya ilə əlaqələrinin iqtisadi səmərəliliyi və məqsədə uyğunluğunun bu əlaqələrin ölkənin iqtisadi sisteminin fəaliyyətinə (bütövlükdə və ayrı ayrı istiqamətlərdə) təsirinin öyrənilməsi üzrə aparılmışdır. Təbii ki, hər iki aspekt qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Eyni zamanda iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi daha universal göstərici kimi ikinci cəhətin də əsas məqamlarını əhatə edir. Bu baxımdan klassik iqtisadi ədəbiyyatda bu məsələ daha ətraflı tədqiq olunub. Məqalənin məqsəd və məramını nəzərə alaraq bu problemin öyrənilməsi üzərində daha ətraflı dayanmaq lazım bilinmişdir. İqtisadi səmərəlilik problemi iqtisadiyyat elmində ən “qədim” mühüm problemlərdən biridir. Lakin əsasən problemin çox cəhətliliyi ucbatından indiyədək elmi ədəbiyyatda bu iqtisadi kateqoriyaya hamı tərəfindən qəbul ediləcək korrekt tərif və şərh verilməmişdir. İqtisadi kateqoriya kimi səmərəlilik həmişə tədqiqatın məqsədi və sifarişçilərin istəklərinə xidmət istiqamətində izah olunmuş və əsaslandırılmışdır.

Yuxarıda deyilənlər bütün iqtisadi proseslər kimi xarici iqtisadi əlaqələrə də aiddir. Məlum olduğu kimi, xarici iqtisadi əlaqələr bütövlükdə, o cümlədən bu əlaqələrin mütləq əksəriyyətini təşkil edən xarici ticarət əlaqələri beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərinin reallaşdırma vasitəsidir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün isə bilavasitə iqtisadi nəticəsinin əməyin ictimai məhsuldarlığının artırılması olduğunu nəzərə alsaq, onda xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyini yarada biləcək əsas mənbələrin geniş mənada əmək məhsuldarlığı ilə bağlı olduğunu qəbul etməliyik.

David Rikardo özünün məşhur “istehsalın müqayisəli xərcləri prinsipi”ndə əmək dəyər nəzəriyyəsi əsasında beynəlxalq əmək bölgüsü şəraitində ictimai iş vaxtına qənaət qanununun fəaliyyətini göstərərək sübut etmişdir ki, bu bölgüdə iştirak edən ölkələr arasında qarşılıqlı əlverişli ticarət prinsip etibarı ilə həmişə mümkündür. [3, s.84]

Lakin qarşılıqlı ticarətin əlverişlik meyarı nisbi xarakter daşdığından, o təcrübədə müxtəlif göstəricilər vasitəsi ilə ifadə edilir. Bu göstəricilərin seçimi qeyd etdiyimiz kimi tədqiqatın məqsədi və imkanları ilə səciyyələnir. Məsələn, elmi ədəbiyyatda, “xarici ticarətin iqtisadi səmərəliliyi”, “xarici ticarətin rentabelliği”, “geniş və dar mənada rentabellik”, “iqtisadi rentabellik”, “valyuta səmərəliliyi”, xarici ticarətin büdcə səmərəliliyi” və s. kimi anlayış və göstəricilərdən istifadə olunur.

Bir çox iqtisadçılar, o cümlədən V.V. Novocimov, Q.L. Şaqalov və s. iqtisadi səmərələdiyi ictimai əmək sərfi və onun gətirdiyi nəticənin nisbəti kimi qəbul edirlər. Aydın ki, bu ancaq səmərəliliyin ölçü parametri ola bilər, yəni burada səmərəlilik anlayışının mahiyyəti açılmır. Bəzi iqtisadçılar isə xarici ticarətin iqtisadi səmərəliliyini “məhsul istehsalı və sonradan onun xaricdə digər məhsullara mübadiləsi” hesabına cəmiyyətin tələbatını ödəməyin iqtisadi məqsədə uyğunluğu kimi qəbul edirlər. Bu fikrin tərəfdarları əlaqələrin iqtisadi səmərəliliyini ancaq ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının iqtisadi səmərəliliyi və ya məqsədə uyğunluğu ilə izah edirlər. Lakin bir sıra müəlliflər, o cümlədən Q.M. Tuçkin belə izahın iqtisadi səmərəliliyin mahiyyətini tam açmadığını göstərirlər. Onun fikrincə səmərəliliyi ictimai əməyin nəticəliliyi və ya müəyyən ictimai əmək sərfi nəticəsində hər hansı ictimai nəticələrin əldə olunması kimi qəbul etmək daha doğrudur. Məhz belə yaxınlaşmalar sosialist siyasi iqtisadın da ictimai əməyin məhsuldarlığının artımında xarici ticarətin rolunun tarixi və sosial-iqtisadi şəraitindən asılı olduğu iddia etməyə əsas vermişdir. Hətta K. Marks D. Rikardo nəzəriyyəsinin “sınıf məhdudluğu”nu sübut edərkən xarici ticarətin əməyə qənaət etməyə imkan verməsi mülahizəsinə mövcud istehsal münasibətləri dairəsində baxılmasını məsləhət bilmişdir. [1, s.137.]

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşularkən istehsalçı öz xərclərini azaltmağa çalışır. Azad rəqabət və tələf, təkliflə nizamlanan bazar mexanizmi şəraitində xərclərin azaldılması isə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi və istehsalın ölçülərinin artması ilə səciyyələnir. Hər hansı məhsul istehsalına görə beynəlxalq miqyasda ixtisaslaşma nəticəsində istehsalın texniki iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşır: maya dəyəri aşağı düşür, istehsal vahidinə düşən kapital qoyuluşu azalır, əmək məhsuldarlığı isə artır. Yəni xarici ticarətin inkişafı nəticəsində əldə olunan ictimai əməyə qənaət məhz bilavasitə istehsalda yaranır. O da məlumdur ki, ticarət o cümlədən və xarici ticarət döviyyə dairəsinə aid olmasına baxmayaraq, müəyyən dərəcədə istehsalın davamıdır. Məhsulun saxlanması, növləşdirilməsi, qablaşdırılması və nəqli prosesi daxil olmaqla ticarətin bir sıra xüsusiyyətləri orada istehsal prosesinin davam etdiyini və beləliklə də bu prosesin də ictimai əməyin məhsuldarlığının artırılmasında rolu olmasını söyləməyə əsas verir. Lakin xarici ticarətin əsas funksiyası istehsalın davam etdirilməsi deyil, ixtisaslaşmış istehsalçıların məhsullarının mübadiləsidir. Mal mübadiləsi isə məlum olduğu kimi dəyər yaratmır, ancaq istehsalda əldə edilmiş üstünlükləri reallaşdırır. Belə üstünlüklər isə milli və beynəlxalq dəyər və ya qiymətlərin əlverişli nisbəti ilə ifadə olunur.

Məhsulların xarici ticarət vasitəsi ilə bilavasitə mübadiləsindən yaranan ictimai əməyin qənaəti birbaşa xarici ticarətdə iqtisadi səmərə adlanır. Belə səmərənin ölçüləri idxal və ixrac olunan məhsulların milli və beynəlxalq dəyərlərinin nisbətindən asılıdır.

Birbaşa iqtisadi səmərənin təyin olunması kriteriyası tam birmənalı müəyyənləşmişdir.

Belə ki, beynəlxalq ticarətdə, dünya bazarında ekvivalent qiymətə malik malların mübadiləsi gedir. Milli qiymətlərlə mübadilə olunan malların qiyməti isə müxtəlif ola bilər. İdxal olunan malın milli qiymətinin ixrac olunan malın qiymətindən çox olan hissəsi milli əməyin qənaətini göstərir və xarici ticarətin birbaşa səmərəsi adlanır. Təcrübədə bu daha ölçülə bilən ixracın həcmindən idxal həcmindən artıq hissəsi, xarici ticarət əlaqələrinin saldosu göstəricisi ilə əvəz olunur [2,s.97].

Lakin xarici ticarətin səmərəsi bununla bitmir. Çünki xarici ticarət istehsala kompleks təsir göstərir və ictimai əməyin əlavə qənaətini yaradır. Belə əlavə qənaət dolayı iqtisadi səmərə adlanır. Qeyd etmək vacibdir ki, xarici ticarət təkrar istehsalın bütün fazalarına: istehsal, bölgü, mübadilə və istehlaka təsir göstərir. Lakin təkrar istehsalda müəyyən edici rol istehsala məxsus olduğu üçün xarici ticarətin məhz istehsala təsirinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İstehsala xarici ticarətin dolayı təsirinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə qoşulması onun müəyyən məhsullar istehsalı üzrə ixtisaslaşmasına və bununla da iqtisadiyyatda müəyyən struktur dəyişikliyi yaradır. Belə struktur dəyişikliyi elə ümumi iqtisadi nisbətlərin yaranmasına gətirir ki, bu halda iqtisadiyyatın daha səmərəli işi təmin olunur. Xarici ticarətin daha tez və çox təsir etdiyi ümumi iqtisadi nisbətlər: istehsal vasitələri istehsalı ilə istehlak vasitələri istehsalının ayrı-ayrı istehsal sahələri arasındakı və bir sıra sahələrin daxili nisbətidir.

2. Xarici iqtisadi əlaqələr iqtisadi nisbətlərdən əlavə ərazi nisbətlərinə də təsir edir. Yəni məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və ərazilərin inkişaf səviyyəsinin qaldırılması kimi problemlərin həllinə təsir edir. Son dövrlərdə ərazi nisbətlərinin dəyişdirilməsinin ən səmərəli yolu müxtəlif rejimli iqtisadi zonaların yaradılmasıdır.

3. Xarici iqtisadi əlaqələrin ən vacib təsir istiqamətlərindən biri ölkədə elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsidir. Yüksək texniki səviyyəli maşın və avadanlığın idxalı, yəni texnika və texnologiyanın tətbiqi əməyin elm, fond və enerji tutumunu artırmaqla əmək məhsuldarlığının artımı, xarici bazarda mövqeyini itirməmək üçün idxal məhsulunun yeni keyfiyyət səviyyəsinə qaldırılması məcburiyyəti və s. elmi-texniki inkişafın sürətləndirilməsini zəruri edir.

4. Xarici iqtisadi əlaqələr kapital qoyuluşunun səmərəliliyini artırır. Belə ki, texniki yüksəliş əməyin kapitalla silahlanmasını, eyni zamanda bu əsasda canlı əməyin məhsuldarlığını artırır. Bundan əlavə xarici ticarət ixtisaslaşmanı dərinləşdirdiyinə görə əsaslı vəsaitin dağılmasının qarşısını alır, yəni onun az sayda obyektlərində cəmləşməsinə şərait yaradır. Hazır istehsal vasitələrinin idxalı ilə kapital qoyuluşunun “vermini” sürətləndirir və onun gecikmə addımını azaldır. Bütün hallarda isə kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin artımı ictimai əməyin məhsuldarlığının artmasına və ya onun bütün iqtisadi sahələrdə qənaətinə gətirib çıxarır.

5. Xarici iqtisadi əlaqələr istehsalın təmərküzləşməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələrinin inkişafı ilə əlaqədardır. İstehsalın təmərküzləşməsi əməyin məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı məhsulun qiymətini aşağı salır, əlaqədar sahələrdə əməyə qənaət etməyə imkan yaradır. İxrac olunan məhsul nomenklaturasının ölkə daxilində istifadə olunması isə keyfiyyət səviyyəsinin yüksəlməsi, texniki tərəqqinin sürətlənməsi və iqtisadi nisbətəin rasionallaşmasına kömək edir və s.[4,s.217.]

Xarici iqtisadi əlaqələrin yuxarıda qeyd olunan birbaşa və dolaylı səmərəliliyi istiqamətləri daim inkişafdadır. Yəni yaranmış şərait bu istiqamətlərin hər birinin verdiyi nəticələri artırır azalda bilər, hətta yeni istiqamətləri meydana gətirə bilər. Məsələn, son illərdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə “Yeni iqtisadi qaydaların” yaranması, dünyada güclənən iqtisadi inteqrasiya və qütübləşmə xarici iqtisadi əlaqələrin həm də siyasi, psixoloji və hərbi effektlərini gücləndirmişdir. Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi də bu sahədə diqqətəlayiqdir.

Öz daxili məzmunu və təyinatına görə səmərəlilik kateqoriyası iqtisadi prosesi qiymətləndirməli olduğuna görə onun göstəriciləri sistemi və bu göstəricilərin hesablanması metodikası tədqiqat sahəsinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hazırlanmışdır. Bunun üçün isə iqtisadi səmərəliliyin inkişafın obyektiv qanunauyğunluğuna cavab verən, bütövlükdə iqtisadi sistemə və onun ayrı-ayrı hissələrinə eyni dərəcədə müvafiq olan və nəhayət, ölçülə bilən meyarı müəyyənləşdirilməlidir. Əslində bu və ya digər meyarın seçilməsi səmərəliliyinin müəyyən olunması prosesinin bütün metodoloji xüsusiyyətlərini aşkarlayır. Müxtəlif iqtisadi tədqiqatlarda çoxlu sayda səmərəlilik meyarları təklif olunur. Bu təkliflər bəzən bir-birinə ziddiyyət təşkil edir, bəzən isə bir-birini tamamlayır. Əsas məsələ meyar seçilməsi prinsipinin düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, meyar iqtisadi prosesin əsas qiymətləndirmə prinsipi, onun digər proseslərlə müqayisə olunması prinsipi olduğuna görə çoxsaylı olmamalıdır. Meyarlar çoxluğunun təklif olunması iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin vahid bir göstərici ilə xarakterizə oluna bilməz. Səmərəliliyin hərtərəfli təhlili çoxlu göstəricilərin vahid meyar baxımından öyrənilməsinə zəruri edir.[6,s.243.]

Qeyd etmək vacibdir ki, indiyədək müxtəlif proseslər üçün müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təklif olunan iqtisadi səmərəlilik meyarlarından ikisi-ictimai əməyin qənaəti və cəmiyyətin ümumi rifahının yüksəldilməsi meyarları daha çox diqqəti cəlb edir. Lakin ölçülə bilmə xüsusiyyətinə görə təcrübədə ictimai əməyin qənaəti və cəmiyyətin ümumi rifahının yüksəldilməsi meyarları daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, ölçülə bilmə xüsusiyyətinə görə təcrübədə ictimai əməyin qənaəti meyarı daha əlverişlidir. Məlum olduğu kimi, xarici iqtisadi əlaqələr, o cümlədən müxtəlif formalı iqtisadi nəticələrin hamısı istehsal artımı sürətinin yüksəlməsi, məhsulun maya dəyərinin və kapital tutumun azalması, keyfiyyətin yaxşılaşması, material sərfinin azalması, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və s. əslində iş vaxtının qənaətini təmin edir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə xarici ticarətin səmərəsini onunla funksional asılı olan milli gəlirin artımı ilə xarakterizə etmək olar. Lakin milli gəlirin artımının hansı hissəsinin bilavasitə xarici ticarət hesabına alınmasının müəyyənləşdirilməsi metodoloji çətinliklərlə bağlıdır. Çünki məlum olduğu kimi ticarət bütün tədavül sferası kimi, heç bir yeni dəyər yaratmır, yəni milli gəlir dəyərcə, ticarət mübadiləsi hesabına artmır. Bu haqda ancaq sabit ictimai əmək sərfi daxilində milli gəlirin fiziki həcmnin artmasından danışmaq olar. Daha sonra xarici ticarətin həm istehsal xərclərinə həm də milli gəlirin təkil hissələri olan yığım və istehlak fondlarına təsirini ayırmaq və onu hesablamaq kifayət qədər spesifik çətinliklərlə bağlıdır.

Bu çətinliklər xarici ticarətin dolaylı səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi zamanı daha da artır. Ona görə də, xarici ticarətin verdiyi iqtisadi səmərənin tam həcmi müəyyənləşdirmək üçün onun müxtəlif cəhətlərini əks etdirən qarşılıqlı əlaqəni və qarşılıqlı şərtlənən bir sıra göstəricilər öyrənilməlidir.

Xarici ticarətin iqtisadi səmərəliliyinin vacib göstəriciləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1. Xarici ticarət mübadiləsində birbaşa ictimai əməyin qənaət olunmasını əks etdirən göstəricilər. Bu göstəricilərlə dəyər kateqoriyaları vasitəsi ilə məhsul istehsalı üçün sərf olunan ictimai zəruri vaxt müqayisə olunur. Onlara ixracın, idxalın və xarici ticarət dövriyyəsinin iqtisadi səmərəliliyi göstəriciləri aiddir.

- 2.Yuxarıdakı parametrlərin rentabelliği göstəriciləri. Bunlar faktiki maliyyə nəticələrinə görə xarici ticarətin gəlirliyi dərəcəsini müəyyənləşdirir. Bu göstəricilər xarici ticarətə çəkilən xərclərlə oradan gələn qazancın fərqi kimi hesablanır və xarici ticarətin büdcə səmərəliliyi adlanır.
- 3.Xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatına dolayı təsiri göstəriciləri. Bunlar xarici ticarətin ölkənin və ayrı-ayrı sahələrin elmi-texniki tərəqqisinə təsirinin ifadəsi olan geniş təkrar istehsal sürəti,istehsalın maya dəyəri və kapital tutumu, material sərfi norması, məhsulun keyfiyyəti göstəricisi iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri və s. kimi göstəricilərdən ibarətdir.[5,s.128.]

Bu göstəricilərin 1-ci və 2-ci qrupu bilavasitə xarici iqtisadi əlaqələrə aid olduğu üçün, ancaq onları nisbətən ətraflı şərh etməyi vacib hesab edirik. Üçüncü qrupa daxil olan parametrlər səmərəlilik nöqtəyi nəzərdən digər iqtisadi problemlər üzrə tədqiqatlarda ətrafı şəkildə təhlil olunmuşdur və iqtisadi ədəbiyyatlarda çox tez tez müşahidə olunur. Xarici ticarət dövryyəsinin səmərəliliyi ictimai əməyə qənaətin ixrac məhsullarına çəkilmiş xərclərə nisbəti ilə ifadə olunur:

$$S_{\text{txd}}=(M_{\text{idx}}-M_{\text{xip}})/M_{\text{xix}}$$

M_{idx} -idxal olunan məhsullar və ya onların əvəzedicilərinin istehsalı üçün lazım olan milli xərclər M_{xip} -məhsul istehsalı və ixracına çəkilən faktiki milli xərclər S_{txd} -ticarət dövryyəsinin səmərəliliyidir.

Bu göstərici ictimai əməyin birbaşa qənaəti səviyyəsini və ya əmək məsrəfi vahidinə düşən qənaətin miqdarını göstərir. Təcrübədə çox vaxt bu göstəricini idxal məhsulları və ya onların əvəzedicilərinə çəkilən xərclərlə ixrac məhsullarına çəkilən xərclərin nisbəti kimi qəbul edirlər.

$$S_{\text{txd}}-M_{\text{idx}}$$

Bu göstərici də aydındır ki,qənaət olunmuş əməyin həcmi xarakterizə edir. Göründüyü kimi əgər $S_{\text{txd}}>1$ olarsa,ölkədə ictimai əməyin mütləq qənaəti baş verir və əksinə $S_{\text{txd}}<1$ olduqda ölkədə ictimai əmək itirilir.

Ticarət dövryyəsinin səmərəliliyi göstəricisi ayrı-ayrı konkret sövdələşmələrdə səmərəliliyi xarakterizə edə bilər. Bundan başqa bu göstərici həm mütləq, həm də nisbi qiymətləndirilə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi ictimai əməyin birbaşa qənaəti ixrac və idxal olunan məhsulların milli və beynəlxalq dəyərləri arasındakı fərqdən asılıdır. Bu dəyərlər isə əsasən məhsul istehsalına sərf olunan iş vaxtının miqdarı ilə müəyyənləşir, ona görə də ixrac və idxalın səmərəliliyi göstəriciləri əməyin qənaəti ilə səciyyələnir.

İxracın iqtisadi səmərəliliyi ixrac olunan malın satışından alınan valyuta qazancının, yəni onun beynəlxalq dəyərinin malın daxili dəyərinə, yəni onun ixrac üçün istehsalına çəkilən əmək sərfinin dəyərinə olan nisbəti kimi hesablanır:

$$S_{\text{ixr}}=Q_{\text{ixr}}/M_{\text{xir}}$$

S_{ixr} -malın ixracının səmərəliliyi, Q_{ixr} -ixracdan alınan valyuta qazancı(beynəlxalq dəyər), M_{xir} -məhsulun istehsalı və ixracına çəkilən əmək sərfi(milli dəyər)

İdxalın iqtisadi səmərəliliyi isə idxal olunan malın və ya onun əvəzedicisinin istehsalına sərf olunan ictimai əmək sərfini xarakterizə edən malın dəyərininonun beynəlxalq dəyərinin valyuta məsrəfləri ilə ifadə olunan həcmiə olan nisbəti kimi hesablanır.

$$S_{\text{idx}}=M_{\text{idx}}/V_{\text{idx}}$$

S_{idx} -idxalın iqtisadi səmərəliliyi, M_{idx} -idxal olunan malın və ya onun əvəzedicisinin istehsalına olan əmək sərfinin həcmi (milli dəyər), V_{idx} -idxala sərf olunan valyuta həcmi(beynəlxalq dəyər)

Aydındır ki,bu formulada beynəlxalq dəyər kimi istifadə olunan valyuta qazancı və məsrəfi həqiqətdə olduğu ilə tam üst-üstə düşməyə bilər. Lakin birbaşa səmərəni hesablamaq üçün belə müqayisə vacibdir.

Qeyd olunmalıdır ki,bu formulların vasitəsi ilə həm ayrı-ayrı məhsulların idxal-ixracının, həm də bütün idxal-ixracın səmərəliliyini hesablamaq olar. Belə ki, idxal-ixracın netto-balans şərti qoyulsa($Q_{\text{idx}}-V_{\text{idx}}$) yəni ixracdan alınan qazancın hamısı idxala sərf olunarsa, onda idxalla ixracın səmərəliliyi göstəricilərinin hasili ümumi mal dövryyəsinin səmərəliliyi göstəricisini verir:

$$S_{\text{ixr}} \times S_{\text{idx}}=(Q_{\text{ixr}}/M_{\text{xir}}) (M_{\text{idx}}/V_{\text{idx}})=S_{\text{txd}}=M_{\text{idx}}/M_{\text{xir}}$$

Bu bərabərlik göstərir ki, idxal və ixracın müsbət və mənfi cəhətlərini aşkar etmək üçün ticarət dövriyyəsinin səmərəliliyi ixrac və idxalın səmərəliliyinin hasilinə bərabər olduğu üçün yüksək səmərəli idxal, az səmərəli ixracı örtbasdır edə biləcək və əksinə. Ona görə də xarici ticarətin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün idxal və ixracın səmərəliliklərini ayrıca hesablamaq lazımdır.

Göründüyü kimi, xarici iqtisadi əlaqələrin birbaşa səmərəliliyinin hesablanması bir sıra metodoloji çətinliklərlə bağlıdır. Bu çətinliklərin bir qismi prosesin çoxcəhətli olması, müxtəlif iqtisadi parametrlərin bir qiymətli olmayan inkişaf meyli və s. ilə bağlıdır, digər qismi, hesabların aparılması üçün ilkin məlumatların toplanması ilə bağlıdır. Bundan əlavə yuxarıda göstərilən parametrlər ilk növbədə xarici əlaqələrin perspektiv inkişafının müəyyənəşdirilməsi üçün daha əhəmiyyətlidir.

Belə göstəricilərə eyni zamanda ilk növbədə xarici iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən xarici ticarətin rentabelliği, mənfəətliliyi də aiddir.

Xarici ticarətin mənfəətliliyi göstəriciləri həm ümumi ticarət dövriyyəsi, həm də idxal və ixrac, o cümlədən ayrı-ayrı mallar üzrə ayrılıqda hesablanır.

Mal dövriyyəsinin rentabelliği bütövlükdə idxaldan alınan təmiz pul gəlirinin ixracı sərf olunan bütün xərclərə olan nisbəti ilə müəyyən edilir. İdxalın təmiz pul gəlirinə isə idxal mallarının daxili qiymətlərlə satışından daxili daşınma və digər əlavə xərcləri çıxıldıqdan sonra qalan hissəsi aiddir.

Rentabelliği hesablanma düsturu aşağıdakı kimidir:

$$R_{xt} = (P_{idx} / P_{ixr}) * 100\%$$

P_{idx} -idxal mallarının satışından alınan xalis pul gəliri; P_{ixr} -ixracın tam xərcləri. Bu nisbətə iştirak edən parametrlərin hər ikisi ölkələrin daxili qiymətləri ilə hesablandığı eyni pul vahidi ilə ölçülür. Ona görə də bu halda rentabelliğin hesablanmasında əlavə çətinlik yaranmır. Lakin ixrac və idxalın rentabelliğini ayrılıqda və ayrı-ayrı mallar üzrə hesabladığıda qiymətlərin və pul vahidlərinin uzlaşdırılması problemi meydana gəlir. Belə hallarda ixracın rentabelliği ixracdan alınan xalis pul gəlirini, ixracı sərf olunan pul xərclərinə nisbəti kimi hesablanır:

$$P_{ixr} = (G_{ixr} / P_{ixr}) * 100\%$$

G_{ixr} -xalis ixrac gəliri (valyuta ilə gəlirdən əlavə xərclər çıxıldıqdan sonra qalan hissə)

İdxalın rentabelliği isə idxal mallarının ölkə daxilində satışından əldə olunan xalis pul gəlirinin həmin malların alınması və idxaledici ölkənin sərhədlərinə qədər daşınmasına sərf olunan tam xərclərə nisbəti kimi hesablanır:

$$R_{idx} = P_{idx} / X_{idx}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, rentabellik göstəriciləri onların ölkə, sahə, müəssisə və s. səviyələrdə hesablanmasından asılı olaraq şərh olunmalıdır. Çünki, bu göstəricilər nisbi xarakter daşıdığından onlara faktiki olaraq mövcud daxili qiymətlər əsasında hesablanmış valyuta səmərəliliyi kimi baxmaq lazımdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi haqda danışarkən ancaq ticarət dövriyyəsinin səmərəlilik göstəriciləri ilə kifayətlənmək olmaz. Çünki hal hazırda dünya təcrübəsində xarici iqtisadi əlaqələrin çoxsaylı forma və növü mövcuddur. Bu formaların hər birinin öz məntiqi xüsusiyyətləri və məqsədyönlükdən asılı olaraq səmərəlilik məsələsi qoyula bilər. Aydındır ki, konkret fəaliyyət sahələri üçün iqtisadi səmərəlilik anlayışı ifadə və təzahür formalarına görə bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənə bilər. Lakin buna baxmayaraq həmin formaları müəyyən təqribiliklər daxilində bir neçə iri qruplara ayırmaq olar: İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələri; ölkə daxilində birgə əməkdaşlıq; xarici ölkədə birgə əməkdaşlıq; birgə müəssisələr; elmi-texniki əməkdaşlıq; assosiasiya, ticarət evləri, birjolar və s.

Yuxarıda deyildiyi kimi bu formaların hər biri üçün səmərəlilik məsələsi qoyula bilər. Konkret səmərəlilik formullarının müəyyənəşdirilməsi tədqiq olunan əlaqənin məqsədi, vəzifələri, həyata keçirildiyi şərait və s. asılı olduğu üçün, xüsusi tədqiqat tələb edir. Yəni hər bir halda formal kriteriyalar baxımından əlaqənin səmərəlilik dərəcəsini müəyyənəşdirmək həmişə kifayət deyil.

Nəticə

Buna görə də xarici iqtisadi fəaliyyətin məqsəduyğunluğu məsələsinə daha geniş mənada onun iqtisadi sisteminin işinin yaxşılaşdırılmasına verdiyi töhvənin qiymətləndirilməsi mənasında

baxmaq zəruridir. Məhz belə baxış əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsinin 2-ci mühüm cəhətini təşkil edir. Məsələnin belə qoyuluşu onu xeyli mürəkkəbləşdirir və çoxlu qarışıq hesablamalar aparılmasını tələb edir. Ona görə də elmi tədqiqatların mühüm istiqaməti iqtisadi-riyazi üsulların tətbiq edilməsi zərurətini yaradır. Hazırda bu sahədə xeyli təcrübə vardır. Həmin elmi aparatın əhəmiyyətliliyini, nisbi müstəqilliyini və xarakterini nəzərə alaraq, onun şərhini növbəti araşdırmalarda verməyi məqsədmüvafiq hesab etmişik.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

- 1.A.Əliyev. A.Şəkəraliyev “Bazar iqtisadiyyatına keçid:dövlətin iqtisadi siyasəti” “Adiloglu nəşriyyatı”Bakı2002.376 s.
- 2.A.Əliyev”Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri”Bakı. Ozan2001. 318 s.
- 3.K.Sadiqov E.K.Qafarov, ”Xarici iqtisadi fəaliyyəti makroiqtisadi tənzimlənməsi” “Elm nəşriyyatı” Bakı1994.187 s.
- 4.C.Kərimov C, Ş.Gəncəliyev “Dünya iqtisadiyyatı” “Kooperasiya nəşriyyatı” Bakı2005. 476 s.
- 5.A.Məhərrəmov, H.Aslanov “Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi” “Çaşıoğlu nəşriyyatı” Bakı2008. 399 s.
- 6.M.Əhmədov “Qlobalaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması” “Elm nəşriyyatı” Bakı2003. 487 s.
7. Бункина А.Н.Национальная экономика. Москва. 2000. 645 с.
8. Градов А.П.Национальная экономика. Санкт Петербург. 2007. 458 с.
9. Əhmədov M.A. Qlobalaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı 2009. “Çaşıoğlu” 430s.
10. Тимошенко И.В. Таможенное регулирование ВЭД. Москва, 2003. 675 с.
- 11.Ахмедов А.Л.Теоретические и методологические проблемы внешнеэкономических связей. Баку, Элм.1999.167 с.
12. М.А.Мəдətov “Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və daxili bazarın qorunması” Bakı 2008
13. Qubad İbadoğlu, Azər Mehtiyev, Rəşad Əliyev “Azərbaycan və Dünya Ticarət Təşkilatı” Bakı 2006
14. Vüqar Bayramov “Azərbaycanın ÜTT-ə Üzvlük Prosesinin Qiymətləndirilməsi üzrə Siyasət Sənədi” 2010
- 15.R.B. Atakişiyev, E.Ə. Mikayılov “Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü və özəl sektor: Araşdırma nəticələrinin analitik hesabatı” 2008
16. Ədalət C. Muradov “Azərbaycan və ÜTT:Xidmətlər” Bakı 2006
17. A.Şəkəraliyev “Dövlətin İqtisadi Siyasəti:reallıqlar və perspektivlər” Bakı 2009.

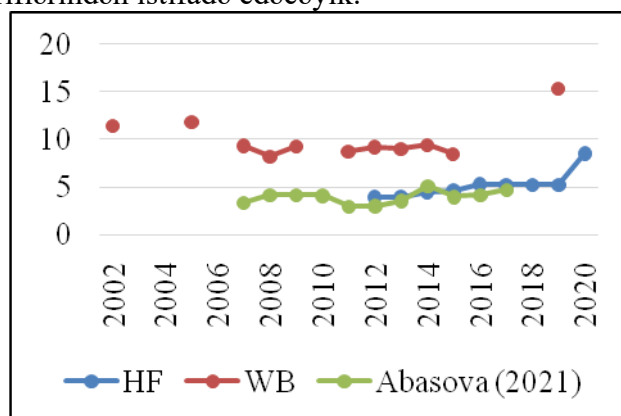
Nuranə Mahmud qızı İSLAMOVA

Bakı Dövlət Universiteti dissertant

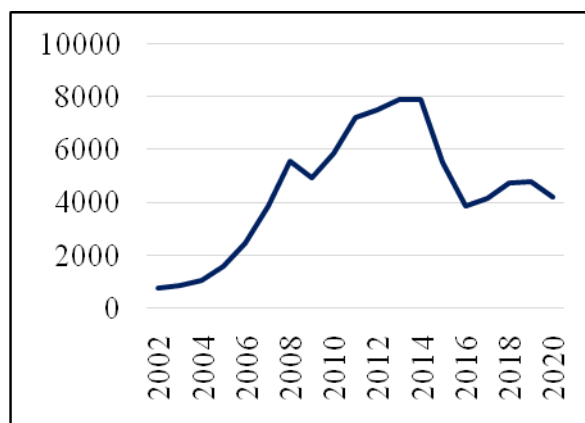
AZƏRBAYCANDA XARICI TİCARƏT TARİFLƏRİ SƏVİYYƏSİ İLƏ a.b. ÜDM HƏCMI ARASINDA ƏLAQƏNİN ANALIZI

Azərbaycanda xarici ticarətin liberallaşması istiqamətində son illər geniş islahatlar aparılır. Lakin buna baxmayaraq, idxala orta tarif dərəcəsi hələ də yüksəkdir. Dünya Bankının qiymətləndirmələrinə əsasən 2019-cu ildə Azərbaycan idxala tarif dərəcəsinin səviyyəsinə görə ilk 20-liyə daxildir. Abasova [11] dolayı hesablamalardan istifadə edərək müəyyən etmişdir ki, Azərbaycanda idxal tariflərinin orta səviyyəsi Heritage Fondunun (HF) nəticələrinə yaxındır, yəni 4-5% ətrafındadır. Bu hesablamalar dövlət büdcəsinə köçürülən idxal rüsumlarının həcmi idxal edilən malların cəmi idxal dəyərinə nisbəti kimi götürülmüşdür. Qeyd edək ki, Heritage Fondunun qiymətləndirməsinə əsasən, Azərbaycanda idxal tariflərinin dinamikası, qrafik 1-də olduğu kimi,

artan trendə malikdir. Biz öz hesablamalarımızda Abasova [1] tərəfindən hesablanmış orta idxal tariflərindən istifadə edəcəyik.

Qrafik 1 Azərbaycanda idxal tariflərinin dinamikası

Qrafik 2 Azərbaycanda a.b. ÜDM həcminin dinamikası

Azərbaycanda xarici ticarət tarifləri səviyyəsi ilə a.b.ÜDM həcmi arasında əlaqənin VEC və VAR modeli ilə analizi

Cədvəl 1

Azərbaycanda tariflərin a.b.ÜDM həcminə reaksiyası

Vector Autoregression Estimates Date: 12/01/21 Time: 12:48 Sample (adjusted): 2009 2017 Included observations: 9 after adjustments Standard errors in () & t-statistics in []				
	GDP	P	C	TARIFFS
GDP P C (-1)	0.782712 (0.44716) [1.75041]			-0.000494 (0.00026) [-1.90478]
GDP P C (-2)	-0.328154 (0.37169) [-0.88288]			0.000392 (0.00022) [1.81631]
TARIFFS(-1)	-1008.572 (630.791) [-1.59890]			0.157869 (0.36598) [0.43136]
TARIFFS(-2)	-209.9655 (769.341) [-0.27292]			-0.843504 (0.44636) [-1.88973]
C	8018.886 (5070.31) [1.58154]			7.256027 (2.94173) [2.46658]
			R-squared	0.754361
			Adj. R-squared	0.508723
			Sum sq. resids	4908756.
			S.E. equation	1107.786
			F-statistic	3.071021
			Log likelihood	-72.21233
			Akaike AIC	17.15829
			Schwarz SC	17.26786
			Mean dependent	6086.114
			S.D. dependent	1580.492
			Determinant resid covariance (dof adj.)	463936.1
			Determinant resid covariance	91641.70
			Log likelihood	-76.95628
			Akaike information criterion	19.32362
			Schwarz criterion	19.54276
			Number of coefficients	10

VAR modeli əsasında Azərbaycanda tariflərə a.b.ÜDM həcminin reaksiyasını qiymətləndirilməsi 1-ci cədvəldə verilmişdir. Alınan nəticələr deməyə əsas verir ki, ÜDM həcminə onun (t-1) ilindəki həcmi (laq=1), tariflərin həmin ildə ki, səviyyəsi (laq=1), həmçinin (t-1) ildəki səviyyəsi (laq=1) təsir edir. Lakin qeyd etməliyik ki, tariflərin dəyişməsinə ÜDM həcminin reaksiyası mövcud olsa da çox ciddi deyil. Görünür bunun əsasən iki səbəbi var. Birinci səbəb idxalın strukturu ilə bağlıdır. Azərbaycanda idxalın strukturunda texnika və ərzaq mallarının həcminin əsas çəkiyə malik olması səbəbindən onun nisbətən sabitliyi təmin edilib. Tariflərin nisbətən az səviyyədə dəyişməsi idxal mallarının sabitliyinə və dolayısı ilə ÜDM həcminə ciddi təsir göstərmir. İkinci səbəb isə ÜDM-də neft gəlirlərinin üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. İdxal tariflərinin dəyişməsi neft və qaz ixracına təsir etmir və dolayısı ilə tariflərin dəyişməsi də ÜDM həcminə güclü təsirə malik olmur. Lakin bütün hallarda belə təsirlər mövcuddur.

Azərbaycanda optimal tariff dərəcəsinin müəyyən edilməsinin problemləri (Pareto optimallığı)

İqtisadi nəzəriyyəyə əsasən kiçik ölkələrdə optimal tariflərin “sıfır” tariflər olmasına baxmayaraq, belə ölkələrin, demək olar ki, hamısı idxal tarifləri tətbiq edirlər. Bu zaman əsas argument kimi daxili bazarın qorunması çıxış edir. Tariflərin tətbiqi idxal əməliyyatı ilə məşğul

olan biznes subyektlərinin fəaliyyətinə, həmçinin istehlakçı artığına (consumer surplus) mənfi təsir edir. Lakin belə tariflər dövlət gəlirlərini gömrük rüsumları vasitəsilə artırır. Tariflər daxili istehsalla məşğul olan istehsalçıların da mənafeyinə uyğundur. Belə ki, bu zaman istehlakçı artığı (produser surplus) artır. İqtisadiyyatda ümumi səmərəlilik itkisi də (deadweight loss) artır. Belə olan halda hər bir ölkə üçün optimal tariflərin müəyyən şərtlər daxilində müəyyən edilməsi mühüm məsələdir. Bu problem Azərbaycan təmsalında Abasova [1] tərəfindən tədqiq edilmişdir. O, öz tədqiqatında kiçik ölkələr üçün optimal tariflərin müəyyən edilməsinə imkan verən metod təklif edir. Bu metoda əsasən hər hansı mal qrupu üçün tariflərin müəyyən edilməsi zamanı əhalinin gəlirlərindəki dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır. Tariflərin dəyişməsi zamanı istehlakçı artığının itkisi (ΔCS) həmin ildə istehlakçıların gəlirlərindəki artımda bu mal qrupuna aid xərclərin payına uyğun dəyişmədən (ΔEXP) çox olmamalıdır. Burada fərz edilir ki, gəlirlər ilə xərclər arasında xətti asılılıq mövcuddur. Əgər bu metodu “sıfır” tariflə hər hansı τ -tarifi arasındakı müqayisəyə tətbiq etsək, onda tariflərin τ - qədər artması zamanı ΔCS -nin həcmnin əhalinin hər hansı mal qrupuna çəkdiyi xərclərin dəyişməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Əgər həmin xərc həmin ildə əhalinin gəlirlərinin dəyişməsindən, daha doğrusu, bu gəlirlərdə həmin mal qrupu üçün xərclərə aid hissədən çoxdursa, onda belə tariflərin azaldılması vacibdir. Əlbəttə bu metodda hesablamalar istehlakçı artığının itkisinə əsaslansa da bu problem birbaşa biznes strukturlarının marağına da aiddir. Belə ki, istehlakçı artığının itkisi çoxaldıqca idxalla məşğul olan biznes strukturlarının fəaliyyəti də zəifləyir. Azad xarici ticarət əleyhinə olan iqtisadçıların yanaşmasına əsasən isə daxili bazar qorunmuş olur. Lakin digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, daxili bazarın belə qorunması yalnız qısamüddətli dövrlərdə mümkündür. Uzunmüddətli dövr üçün tariflərin optimal səviyyədən yüksək olması öz mənfi təsirini göstərir. Bu zaman optimallıq meyarı kimi daxili istehsalın rəqabətçilikliliyi əsas götürülməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Абасова, С.А. Оценка номинального и эффективного уровня тарифов для некоторых категорий товаров // İqtisadi Artım və İctimai Rifah, - 2020. №1, - с. 42-49.
2. Data Bank World Development Indicators [Electronic resource] // official Site The World Bank Group, -
3. URL:<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=TM.UVI.MRCH.XD.WD&country=>

SƏNAYENİN DİVERSİFİKASIYASI

Фуад Юсифоглы АЛИЕВ

академик, Гянджинского Отделения Национальной Академии Наук Азербайджана,
E-mail: gb@science.az

Сара Мираббаскызы АЗИЗОВА

доктор философии по химии, Гянджинского Отделения Национальной Академии
Наук Азербайджана,
E-mail: ms.azizli@mail.ru

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ: ИДЕИ ГАЙДЕРА АЛИЕВА

Резюме

Ключевые слова - диверсификация химической промышленности, стратегия, нефтегазовый сектор, новые технологии.

Слова Гейдара Алиева «Государство с сильной экономикой способно на все» указывали на важность его грандиозных проектов для будущего развития республики. В годы руководства великого деятеля особое значение придавалось развитию химической промышленности в нашей республике.

Этапы совершенствования химической промышленности в Гяндже связаны с деятельностью общенационального лидера Гейдара Алиева. В результате дальновидной политики Гейдара Алиева богатства нашей страны были направлены на повышение социального благосостояния нашего народа. Великий лидер стал инициатором огромных проектов во время своего руководства Республикой. В настоящее время эту политику успешно продолжает президент страны Ильхам Алиев.

Введение

За десятилетнее президентство общенационального лидера Гейдара Алиева страна коренным образом изменилась, также были подписаны важные проекты в разных направлениях внутренней и внешней политики. В результате наша страна показала свою способность к выживанию в течение длительного времени, а общество показало свою готовность к участию в следующем этапе исторического процесса [1, 2].

1970-1985 годы – самые яркие страницы развития химической промышленности. В этот период реализация комплексных проектов, подготовленных под руководством Гейдара Алиева, привела к беспрецедентным изменениям в истории нашей республики. Важнейшим из этих крупных проектов была коренная реконструкция и модернизация химической и нефтехимической промышленности, замена устаревших производственных площадей новыми [3].

Основной текст: Благодаря эффективной организации Великого Вождя как лидера глубоко интеллигентного, инициативного и неутомимого, с 1970 года начался период фундаментального прорыва в совершенствовании химической промышленности в Гяндже. В городе Гянджа были заложены основы нескольких крупных заводов и фабрик. Основа большинства гянджинских известных предприятий, говорящих сама за себя в сфере промышленности бывшего Союза, связана с именем Гейдара Алиева. К числу таких предприятий относятся Гянджинский завод по обработке цветных металлов, Хрустальный завод, Фарфоровый завод, Завод окиси алюминия, Кондитерская фабрика, винзаводы и другие [4].

Гейдар Алиев считал важным повысить внимание к вопросам эффективности в химической промышленности. В 1970-х и 1980-х годах реконструкция химической промышленности, особенно завода цветной металлургии в Гяндже, создание новых производственных площадей, предприятий, строительство более эффективных технологических объектов, и в то же время совершенствование существующих производств, решение экологических проблем получило широкое распространение [2].

Во время визита в Гянджу в декабре 1980 года Гейдар Алиев посетил промышленные предприятия города, встретился с работниками и принял соответствующие решения [5]. Великий Вождь, уже в те годы подумывавший о независимости республики, направлял молодые кадры не только на новые производственные площади, но и в различные вузы СССР с целью внедрения новых технологий, опережая десятилетия намечал программу развития нашей страны в экономической области. Гениальный вождь изучал сырьевые ресурсы нашей республики и принимал решения об их использовании для работы вновь созданных заводов и фабрик, и с тех же лет реализовывал планы самостоятельного функционирования нашей страны.

При проектировании Гянджинского глиноземного комбината, составляющего основу цветной металлургии нашей страны, предполагалось использовать существующие месторождения алунитов в 30 км от города. Этот завод, работающий с 60-х годов прошлого века, привёл к работе ДЭТ-Аль Алюминий, одного из самых современных производственных направлений XXI века, и четырех заводов в его составе.

В начале 1970-х годов по инициативе Гейдара Алиева начал действовать Гянджинский фарфоровый завод. Гянджа, второй по величине город Азербайджана, стала одним из главных центров гончарного производства, где рабочим было предоставлено тысячи рабочих мест [5].

Комбинат масложирхимической промышленности, введенный в эксплуатацию в Гяндже с 1926 года, по инициативе Улу Ондера был усовершенствован и привел к созданию новых производственных площадей масла, мыла и глицерина, что значительно помогло промышленному потенциалу города [7].

Принимая во внимание бурное развитие цветной металлургии на протяжении многих лет, в 1978 году по настоянию Великого Вождя в нашем городе был построен Гянджинский завод по переработке цветной металлургии, а позже на этом заводе были произведены металлические изделия для различных бытовых приборов.

Политические и социальные процессы, происходившие в 90-е годы прошлого века, распад СССР, обретение независимости союзными республиками, нарушение экономических отношений, физическое и моральное устаревание существующих технологий, а также события, связанные с Карабахом экономический застой и другие факторы привели к постепенному упадку химической промышленности.

Великий Вождь, вернувшийся к политической власти в 1993 году по воле и настоянию народа, заложил основу для важных изменений в развитии химической промышленности, а также во всех областях. Новые исторические реалии выдвинули на первый план создание новых предприятий и фабрик по выпуску необходимой, низкоэнергоемкой, конкурентоспособной, экологически безопасной продукции на основе отечественного сырья.

В результате принятых мер в направлении развития химической промышленности были построены и сданы в эксплуатацию в 1993 году такие важные предприятия, как Гянджинский стекольный завод, завод искусственного мрамора и Гянджинской пряжи

Обобщая все это, можно отметить, что в период руководства Гейдара Алиева основное внимание уделялось решению вопросов расширения и реконструкции действующих предприятий химической промышленности в Гяндже, также пересматривалось строительстворядановыхпредприятий, увеличение производства химической продукции, повышение и улучшение эффективности использования сырья.

Вывод:История развития химической промышленности Гянджи и ее перспективы в конце 20 века неразрывно связаны с именем Гейдара Алиева.

В настоящее время идеи Гейдара Алиева успешно претворяются в жизнь Азербайджанским государством и достигнуты высокие результаты. Развитие химической и нефтехимической промышленности и другие преобразования создали основу для повышения материального и нравственного благосостояния населения, установления социальной справедливости. Эти принципы были основными целями политики, проводимой Президентом Ильхамом Алиевым, достойным последователем великого лидера Гейдара Алиева и были достигнуты важные успехи в процессе формирования просоциальной, диверсифицированной национальной экономики под руководством главы республики [9].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Şəkəraliyev, A. “Ümummilli Lider Heydər Əliyev: amalı yaratmaq, məkanı qurmaq, məqsədi xalqına xidmət etmək olan Ulu öndər” / A. Şəkəraliyev. – Bakı: - 2007. – 512 s.
2. Aslanova, M.M., Balabəyova, N.Ş. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev ideyaları //“Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər”mövzusunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-praktiki konfransın materialları, - Bakı: - 6 may, - 2021,- s. 70-76
3. Səmədzadə, Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100: [4 cildə] / Z.Səmədzadə. – Bakı: Letterpress, - I cild.-2021.- 635 s.
4. Camalov, Y. Azərbaycanın müdafiə sənayesi uğurla inkişaf edir // Azərbaycan.– 2008, 7 oktyabr. № 222, - s.3
5. Məmmədov, R. Gəncənin ən ağır günlərində Heydər Əliyev Həmişə bizimlə olub //Azərbaycan. - 2009, 14 iyul, - s. 3, 9
6. Əliyev, Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı / Ş.Əliyev. – Sumqayıt: 2018. - 376 s.
7. Səmədzadə, Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100: [4 cildə] / Z.Səmədzadə. – Bakı: Letterpress, - III cild.-2021.- 592 s.
8. Səmədzadə, Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100: [4 cildə] / Z.Səmədzadə. – Bakı: Letterpress, - IV cild.-2021.- 668 s.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası / - Bakı:-2015. - s. 363

K.S. KƏRİMOV

dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
Beynəlxalq dərəcəli iqtisadçı,
E-mail:karimov.zizik2013@yandex.com

N.M. MƏMMƏDOVA

magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitet
E-mail:memmedovanigar954@gmail.com

**SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MÜASİR ADAPTİV-TEXNOLOJİ
İDARƏETMƏ KONSEPSİYASININ FORMALAŞDIRILMASI**

Xülasə

Məqalədə sənaye müəssisələrinin idarə edilməsində texnoloji dəyişikliklərin proqnozlaşdırılmasının metod və modelləri, sistemli təhlil prosesi yanaşmasının mahiyyəti, adaptiv-texnoloji yanaşma çərçivəsində idarəetmə üstün cəhətləri izah edilmişdir. Bununla yanaşı təşkilatların inkişafının idarə edilməsi texnologiyasının inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi yolu ilə qurulmasının vacibliyi və texnologiyanın inkişaf istiqamətlərinin təkmilləşdirməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: idarəetmə, adaptiv-texnoloji yanaşma, müəssisə, proses, sistem, xarici mühit, invormasiya.

Giriş

Sənaye müəssisələrinin və korporasiyaların idarə edilməsinə dair elmi işlərin və praktiki materialların təhlili göstərir ki, yerli və xarici korporativ idarəetmədə texnoloji dəyişikliklərin proqnozlaşdırılmasının metod və modellərinə dair müəssisə və təşkilatların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi çoxşaxəli prosesdir və bu təkcə istifadə olunan idarəetmə vasitələrindən, texnologiyalarından, qərar qəbul etmə üsullarından və modellərindən, kompüter texnologiyasının inkişaf səviyyəsindən deyil, ilk növbədə konkret istehsal şirkətlərində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan yanaşmalar, metodlar, modellər və texnologiyalar sənaye müəssisələrinin və ümumilikdə korporasiyaların inkişafına təsir göstərir.

Qeyd etmək istərdik ki, L. Bertalanffinin sistemlərin ümumi nəzəriyyəsinə [1] əsasən XX əsrin ikinci yarısında Qərbdə sistem təhlilinə keçid başlamışdır. Sistemli təhlil prosesi yanaşmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təşkilatın bütün fəaliyyətləri proseslərin məcmusu kimi qəbul edilir və təşkilatın idarə edilməsi prosesi kimi qurulur. Proses yanaşmasını həyata keçirərkən təşkilat daxilində ayrı-ayrı proseslər daxilində üfqi əlaqələr inkişaf etdirilir ki, bu da rəhbərliyi cəlb etmədən eyni prosesdə iştirak edən müxtəlif işçilərinin fəaliyyətini əlaqələndirməyə imkan verir. Bu isə funksional yanaşma ilə müqayisədə idarəetmə xərclərini azaldır. Burada bütün proseslər aşağıdakılara bölünür [2]:

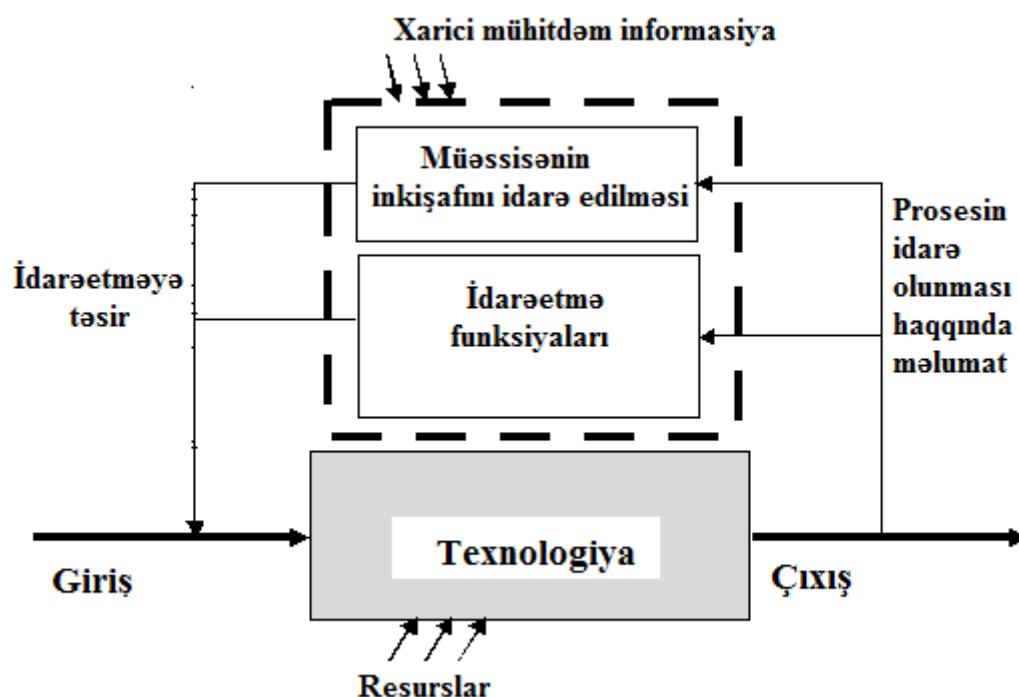
- 1) əsas proseslər;
- 2) dəstək prosesləri;
- 3) şirkətin idarəetmə prosesləri;
- 4) şirkətin inkişaf prosesləri.

Proses yanaşmasının çatışmayan cəhəti təsvir və modelləşdirmə üsulları yaxşı işlənib, inkişaf istiqamətlərinin proqnozlaşdırılması alətləri isə praktiki olaraq təqdim edilməməsidir. Bu baxımdan, inkişaf konsepsiyasının daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi və onun proqnozlaşdırılması vasitələrinin işlənib hazırlanması istiqamətində proses yanaşmasının özünü təkmilləşdirməyə ehtiyac var.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlumdur ki, adaptasiya sistemin xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyətidir [3]. Sistemin dəyişməsi prosesində həm kəmiyyət xüsusiyyətləri, həm fəaliyyət prinsipləri, həm də strukturu dəyişə bilər. Başqa sözlə desək, uyğunlaşma sistemin dəyişən ətraf mühit şəraitinə məqsədyönlü uyğunlaşdırılmasında təzahür edir.

Proseslərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemi həll etmək üçün bu məqalənin müəllifləri adaptiv-texnoloji yanaşma təklif edir. Təklifin mahiyyəti müəssisə texnologiyalarının ətraf mühit şəraitindəki dəyişikliklərə, o cümlədən həm bazar şəraitindəki dəyişikliklərə, həm də global texnoloji proseslərə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu yanaşma müəssisə texnologiyaları kompleksinin təhlili və inkişafının obyektiv xarakteri nəzərə alınmaqla, onların davamlı təkmilləşdirilməsi prosesinin təşkili yolu ilə həyata keçirilir.

Bizim fikrimizcə texnologiyanın inkişafı qanunlarını iki sinfə - fəaliyyət (mövcudluq) və inkişaf (təkamül) qanunlarına bölmək mümkün olduğuna görə, adaptiv-texnoloji yanaşma çərçivəsində ümumiləşdirilmiş idarəetmə sxemi şəkil 1-də göstəriləyi kimi qurulmalıdır.

Şəkil 1. Adaptiv-texnoloji yanaşma çərçivəsində idarəetmə sxemi

Beləliklə, əgər məlumat girişdə təqdim olunursa və hansısa istehsal olunan maddə çıxışdadırsa, onda bu istifadə edilən informasiya və material texnologiyasıdır. Müəyyən bir texnoloji prosesin həyata keçirilməsi prosesində təkcə məlumat deyil, həm də maddi və enerji resursları cəlb edilməli olacaq, onda əsas transformasiya prosesi məlumatın maddəyə çevrilməsi olacaqdır.

Hazırda informasiya texnologiyaları ən çox inkişaf edir. Bu texnologiyalara marağın diqqət mərkəzində olması, maşınların hesablama imkanlarının kəskin artması, eləcə də idarə etmə subyektlərinin və obyektlərinin coğrafi yerindən asılı olmayaraq məlumatı tez

ötürməyə və emal etməyə imkan verən şəbəkə texnologiyalarının yayılması ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, idarəetmə texnologiyalarının gələcək inkişafı IT sənayesində işlənmiş qabaqcıl texnologiyaların idarəetməyə daha çox tətbiqi yolu ilə gedəcək.

Yuxarıda qeyd olunan nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olur ki, hər bir sənaye müəssisəsi və ya korporasiya öz inkişafında öz məqsəd və vəzifələrinə (əsas sahiblər və menecerlər tərəfindən qoyulan) uyğun olaraq öz gələcəyinə doğru müxtəlif hərəkət trayektoriyalarını seçə bilər. Bu traektoriyalar bəzi hallarda nəinki fərqlənə bilər, hətta bir-birinə zidd ola bilər. Ancaq nə olursa olsun, hər hansı bir sənaye müəssisəsi hər biri texnoloji sistemlərin (istehsal, informasiya, idarəetmə, iqtisadi və s.) eyni inkişaf qanunlarına tabe olan müəyyən bir texnologiyaya əsaslanacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.L.Bertalanffy. General System Theor. New York: George Braziller, 2018. – p.289.
2. Кузнецов М. Показываем процессы. М.: Экспо, 2018. – с.256.
- 3.ВолковаВ.Н. Теория систем и системный анализ. М.: Юрайт, 2015. – с.461.
- 4.Голлай А.В. Классификация технологий промышленного предприятия в рамках адаптивно-технологического подхода.Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2019. – с.279–284.

REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ BÖLMƏSİ

Telman İman oğlu İMANOV
İqtisad elmləri doktoru, professor

Xumar Mübariz qızı RƏHİMLİ
Magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
E-mail: xumarhuseynova18@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI KONSEPSİYASINDA DEMOKRATIYA, SOSIAL RİFAH VƏ SOSIAL ƏDALƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir iqtisadi tədqiqatlarda demokratiya ilə bazarın bir-biri ilə hansı nisbətdə əlaqəsinin olması məsələsi çox aktualdır. Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda demokratiya mümkündürmü? Müasir anlamda demokratiya özündə insan və vətəndaş hüquqları, azadlıq, bərabərlik, hakimiyyət bölgüsü, dövləthakimiyyətinin hüquqa tabe olması və s. prinsipləri birləşdirir. İqtisadi münasibətlər demokratik, oliqarxik və ya avtoritar xarakter daşıya bilər. Bu səbəbdən də, iqtisadi münasibətlərin xarakteri cəmiyyətin siyasi sferada da demokratikliyinin dərəcəsinə təsir göstərir. Liberallar iqtisadiyyatda demokratiyanı müstəsna olaraq sahibkarlıq azadlığı və həmkarlar azadlığı ilə məhdudlaşdırırlar. Demokratiya üzrə məşhur araşdırmaçı Robert Dahl "Demokratiya haqqında" kitabında yazırdı ki, "demokratiya və bazar kapitalizmi elə bir ər-arvad cütliyünü xatırladır ki, onların nikahı idilliyadan uzaqdır və daim coşğun dava-dalaşla müşayiət olunur, ancaq buna baxmayaraq hələ də davam edir, çünki tərəflərdən heç biri boşanmaq istəmir. Əgər biz bənzətməni botanikadan götürsək, onda demək olar ki, demokratiya və bazar kapitalizmi müəyyən bir antaqonist simbiozda yaşayırlar".

İqtisadi demokratiyanın əsas prinsiplərinə zəhmətkeşlərin tam məşğulluğu, əməyin məhsuldarlığının artırılması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial təminat və gəlirlərin, mülkiyyətin ədalətli bölgüsü, zəhmətkeşlərin müəssisələrin idarə olunmasında bilavasitə iştirakı hesabına əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması aiddir.

Demokratik dövlətlərin davakar olmamaları haqqında dəlil bəzən tarixi təhlil qarşısında aciz qalır. Eləcə də bazar iqtisadiyyatının guya demokratiyanın ayrılmaz hissəsi olması fikri. Çünki Yaponiya da, Almaniya da heç vaxt Amerika tipli liberal bazar iqtisadiyyatına malik ölkələr olmamışdır.

Demokratik dövlətlər iqtisadi sərbəstlik indeksini artırmaqla öz iqtisadi potensialını daha sürətlə inkişaf etdirir. Dövlətdə liberalizm nə qədər az olsa, demokratik təsisatlar nə qədər zəifdirsə və buna müvafiq olaraq səmərəsizdirsə, nümayəndəli demokratiya hakimiyyətinin imkanları da bir o qədər əhəmiyyətli dərəcədə azalır.

Heydər Əliyev demokratiya və sosial ədalət konseptlərini dünya çapında qərarlaşmış anlamda tətbiqini yanlış hesab edirdi. Heydər Əliyevin baxışları Qərb ölkələrinin bir çoxunda qərarlaşmış yanaşmadan fərqli idi. Belə ki, Qərb gerçəkliyi neoliberal dəyərlərə istinadla fərdin mənaflarının əsas olduğu - "vətəndaşları varlı olan dövlət-güclü dövlətdir" - tezisə önə çəkir. Heydər Əliyev problemə yanaşmasının konkret məzmununu aşağıdakı tezislə ifadə etmək olar: "ayrıca götürülmüş hər bir fərdin millətləşdiyi dövlət – güclü dövlətdir". Heydər Əliyev sosial ədalətin pozulmasını cəmiyyət üçün ən böyük bəla sayırdı. Ulu öndərin "Dövlət o zaman zəifləyir ki, ədalət pozulur" sözləri də buna sübutdur.

Müasir dövrdə iqtisadçıların tədqiq etdiyi ən aktual problemlər sırasında əhalinin rifah halı, həyat səviyyəsi və həyat keyfiyyəti problemləri öndə gedir. Bu da təbii, çünki iqtisad elmi məhz insan rifahı haqqında elmdir və iqtisadiyyatın son məqsədi insan tələbatlarının ödənilməsi, dolayısı ilə

insan rifahının təmin edilməsidir. Məhz bu səbəbdən də hər hansısa bir ölkənin iqtisadiyyatının öz ali məqsədinə nə dərəcədə çatıb-çatmadığını müəyyən etmək üçün əhalinin rifahını qiymətləndirmək lazımdır. Sosial rifahın təmin edilməsi iqtisadiyyatın ən ali hədəfidir və bütün digər alt hədəflər (iqtisadi artım, iqtisadi inkişaf, məşğulluğun təmin edilməsi, yoxsulluqla mübarizə, gəlirlərin ədalətli bölgüsü və s.) bu ali hədəfə çatmağa xidmət edir.

Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi istiqamətində ən mühüm addımlardan biri də Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası idi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, Azərbaycan sosial dövlətdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsinə görə, “Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır”. 15-ci maddəyə görə, “Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir”. Eyni zamanda Konstitusiyanın 38-ci maddəsinə görə, “hər kəsin sosial təminat hüququ vardır”. Sonda qeyd edək ki, 2021-ci ilin fevralın 2-də təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”ə görə, növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritet formalaşdırılıb. Bu prioritetlərdən biri də “dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. 2021. [Online] URL: <https://president.az/az/articles/view/50474>
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 2022. [Online] URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
3. Bayramov, Ə.İ. (2016). "İqtisadi elmin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq" (Monoqrafiya). Bakı: Gənclik nəşriyyatı.
4. Hacızadə, Hikmət (2001). Demokratiya: gediləsi uzun bir yol.
5. Mehdiyev, Ramiz (2008). Demokratiya yolunda: irs haqqında düşüncələr.
6. Dahl, Robert (2004). "Demokratiya haqqında".
7. Hacıyev, Ş.H. (2009). "İqtisadiyyat fəlsəfəsi", dərslik. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.

Vüsal Adil oğlu MIRZƏYEV a.e.f.d.,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
E-mail: vusal.mirzayev@adau.edu.az

Gülbəniz Kamil qızı NƏCƏFOVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
E-mail: gulbeniznecefova_76@mail.ru

MÜXTƏLİF SELEKSİYALI HOLŞTİN CİNSLİ İNƏKLƏRİN NAXIRDA ÇIXDAŞ OLMA SƏBƏBLƏRİVƏ MƏHSULDAR UZUNÖMÜRLÜLÜYÜ

İribuynuzlu heyvanların məhsuldar uzunömürlülüyü seleksiya prosesi ilə bağlıdır və son illərdə buna daha çox diqqət yetirilir. Belə ki, məhsuldar uzunömürlülüyün bütün ölkə təsərrüfatları üzrə aşağı düşməsi müşahidə olunur. Deməli, inəklər genetik cəhətdən proqramlaşdırılmış məhsuldarlıq potensialını maksimum dərəcədə reallaşdıracaq yaşa qədər sağ qalırlar [1].

İnəklərdən davamlı istifadə seleksiya-damazlıq işlərinin daha yüksək səviyyədə aparılmasına imkan verir. Birincisi, yüksək məhsuldarlıqlı heyvanlardan uzun müddətli istifadə naxırın keyfiyyətinin yaxşılaşmasına (seleksiya difersiallığının artması hesabına) müsbət təsir göstərir. İkincisi, naxırda uzun müddət istifadə olunan rekord qıran inəklər bədən quruluşunun möhkəmliyinin və xəstəliklərə davamlılığın qiymətləndirilməsinin ən etibarlı meyarı hesab olunur.

Üçüncüsü, heyvanların təkcə məhsuldarlığına, xarici görünüşünə, mənşəyinə görə yox, həm də balavermə üzrə qiymətləndirilməsinə imkan verir [4,5].

Bizim apardığımız tədqiqatlarda naxırdan inəklərin çıxdaş olmasının əsas səbəblərini öyrənmişik (Cədvəl 1).

Verilən məlumatlardan görünür ki, inəklərin təsərrüfatlardan çıxdaş olmasının əsas səbəbi balavermə funksiyasının pozulmasıdır.

Belə ki, “GilanDairyFarms” Ltd – nin heyvandarlıq təsərrüfatından balavermə funksiyasının pozulmasına görə təcrübə qrupundan olan İsrail seleksiyalı heyvanlarının çıxdaş olması 36 %, nəzarət qrupundakı Almaniya seleksiyalı heyvanlarda 34 %, “Şirvan aqro” MMC – nin təsərrüfatında təcrübə qrupunda 35 %, nəzarət qrupunda 37 %, “Padarçöl” Aqroparkın heyvandarlıq təsərrüfatında müvafiq olaraq 33 % və 31 % təşkil etmişdir. “ASK heyvandarlıq” MMC – nin heyvandarlıq təsərrüfatından inəklərin çıxdaş olması faizi ən aşağı olmuşdur. Bu göstəriciyə görə təcrübə qrupunda 29 %, nəzarət qrupunda isə heyvanlar 30 % çıxdaş olunmuşdur.

İnəklərin naxırdan çıxdaş olunmasının ikinci səbəbi yelin xəstəlikləri olmuşdur.

Cədvəl 1

Şəki-Zaqatala və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarındakı təsərrüfatlarda inəklərin çıxdaş olma səbəbləri, %

İnək	Məhsuldarlıq funksiyalarının pozğunluğu	Yelin xəstəlikləri (mastit)	Aşağı məhsuldarlıq	Ayaq xəstəlikləri	Leykoz	Maddələr mübadiləsi xəstəlikləri	Həzm sistem xəstəlikləri	Digər
“GilanDairyFarms” Ltd								
Təcrübə qrupu	38	19	8	8	-	5	5	17
Nəzarət qrupu	37	17	9	8		6	4	19
“ASK heyvandarlıq” MMC								
Təcrübə qrupu	30	16	8	7	-	14	6	19
Nəzarət qrupu	33	18	7	5	-	11	5	21
“Şirvan aqro” MMC								
Təcrübə qrupu	35	18	4	9	-	14	6	14
Nəzarət qrupu	36	20	8	7		8	5	16
“Padarçöl” aqropark								
Təcrübə qrupu	34	14	7	16	-	14	1	14
Nəzarət qrupu	33	17	9	15		7	2	17

Yelin xəstəliklərinə (mastit) görə çıxdaş olmanın ən aşağı faizi “Padarçöl” Aqroparkda 14 % və “ASK Heyvandarlıq” MMC – nin heyvandarlıq təsərrüfatlarında İsrail seleksiyasından olan heyvanlarda 16 % və Almaniya seleksiyasından olan heyvanlarda isə müvafiq olaraq 17 % və 18 % olmuşdur. “GilanDairyFarms” MMC və “Şirvan aqro” MMC heyvandarlıq təsərrüfatlarında təcrübə qrupu heyvanlarında müvafiq olaraq göstəricilər 19 % və 18 % olmuşdur. Həmin təsərrüfatlarda nəzarət qrupu heyvanlarına görə isə bu göstərici müvafiq olaraq 17 % və 20 % olmuşdur.

Təsərrüfatlarda aşağı məhsuldarlığa görə çıxdaş olma təcrübə qrupu heyvanlarında 3...8 %, nəzarət qrupu heyvanlarında isə 7...9 % arasında dəyişmişdir.

Aşağı ətrafların xəstəliklərinə görə çıxdaş olma faizi “ASK Heyvandarlıq” MMC – də təcrübə qrupu heyvanlarında 7 %, nəzarət qrupu heyvanlarında 5 %, “GilanDairyFarms” Ltd – də uyğun olaraq 8 % və 8 %, “Şirvan aqro” MMC – də 9 % və 7 % olmuşdur. Bu səbəbə görə çıxdaş olma faizi ən çox “Padarçöl” Aqroparkın heyvandarlıq təsərrüfatında qeydə alınmaqla müvafiq olaraq 16 % və 15 % olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün damazlıq təsərrüfatlarda leykoz xəstəliyinə görə çıxdaş olma nəzərə çarpmamışdır.

Beləliklə, cədvəl 1 – ingöstəricilərinin təhlili zamanı müəyyən edilmişdir ki, damazlıq təsərrüfatlarda inəklərin əsas hissəsi balavermə funksiyasının pozulması səbəbindən çıxdaş olur.

İkinci yerdə yeilinin xəstəlikləri durur. Üçüncü yeri aşağı məhsuldarlıq tutur, bu da öyrənilən təsərrüfatların yüksək məhsuldarlığı ilə izah olunur. Təsərrüfatlarda aşağı məhsuldarlığa görə təcrübə qrupu heyvanlarının çıxdığı olma faizi, nəzarət qrupundakı heyvanlardan aşağı olmuşdur. Tədqiqat olunan dövr ərzində inəklərin leykoz xəstəliyinə tutulması halı baş verməmişdir.

İnəklərin məhsuldar uzunömürlülüüyü seleksiya – damazlıq işinin vacib göstəricilərindən biri hesab olunur. İnəklərin təsərrüfatda səmərəli istifadə müddəti onların məhsuldarlıq səviyyəsi və sağlamlıqları ilə sıx əlaqəlidir. Təsərrüfatda istifadə müddəti nə qədər davamlı olarsa onların ömür boyu məhsuldarlığı bir o qədər çox, balaları artıq olur [2,3]. Nəticə etibarilə heyvan saxlamanın iqtisadi baxımdan rentabelliyyəyə müsbət təsir etmiş olar. İnəklərin seleksiya genotiplərinin asılı olaraq məhsuldar uzunömürlülük göstəriciləri bizim tərəfimizdən öyrənilmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

İnəklərin məhsuldar uzunömürlülük göstəriciləri

Cins		Uzunömürlülük, laktasiya	C _v	Ömürboyu məhsuldarlıq			
				Sağım, kq	C _v	MC, %	C _v
1	2	3	4	5	6	7	8
“ASK heyvandarlıq” MMC							
Təcrübə qrupu	192	4,0±0,1	47,4	24731±725	55,3	3,73±0,01	5,1
Nəzarət qrupu	380	3,9±0,1	51,3	20897±398	60,5	3,70±0,01	5,0
“GilanDairyFarms” Ltd							
Təcrübə qrupu	226	3,8±0,1	47,1	17736±495	54,9	3,96±0,01	5,3
Nəzarət qrupu	151	3,7±0,1	48,8	17968±667	64,2	3,94±0,01	5,3
“Şirvan aqro” MMC							
Təcrübə qrupu	200	3,5±0,1	57,2	23104±754	63,4	3,88±0,01	6,5
Nəzarət qrupu	340	3,7±0,1	51,7	22839±298	62,0	3,84±0,01	5,4
“Padarçöl” Aqropark							
Təcrübə qrupu	380	5,6±0,1	47,8	22427±544	47,4	3,86±0,01	5,9
Nəzarət qrupu	143	5,4±0,2	48,2	20560±870,3	41,9	3,82±0,02	5,9

Cədvəl 2 – dən məlum olur ki, məhsuldar uzunömürlülük göstəriciləri heyvanların seleksiya mənsubiyyəti ilə müəyyən olunur. Belə ki, ən uzunömürlülükdə “Padarçöl” Aqroparkındakı təcrübə qrupu heyvanları azlıq təşkil etməklə fərqlənmişlər. Həmin təsərrüfat “ASK Heyvandarlıq” MMC, “GilanDairyFarms” Ltd və “Şirvan aqro” MMC təsərrüfatlarından uyğun olaraq 1,6; 1,8; və 2,1 laktasiya ($P<0,001$) üstün olmuşlar. Ancaq, təcrübə qrupu heyvanları arasında ömürboyu süd məhsuldarlığının yüksək göstəricilərinə görə “ASK Heyvandarlıq” MMC 24731 kq olmaqla seçilmişdir. Bu da 6995 kq “ təsərrüfatının heyvanlarından ($P<0,001$), «Şirvan aqro” MMC - nin heyvanlarından 1627 kq, “Padarçöl” Aqroparkının inəklərindən isə 2304 kq çox olmuşdur.

Süddə yağın kütlə payı göstəricisinə görə “GilanDairyFarms” Ltd – nin təcrübə qrupu heyvanları 13,96 %, “ASK Heyvandarlıq” MMC, “Şirvan aqro” MMC və “Padarçöl” Aqroparkın heyvanlarından uyğun olaraq 0,23 %, 0,08 % və 0,10 % artıq olmuşdur.

Nəzarət qrupu heyvanları arasında ən uzunömürlülük 5,4 laktasiya “Padarçöl” Aqroparkın inəklərində qeydə alınmışdır. Onlar ümumilikdə “ASK Heyvandarlıq” MMC, “GilanDairyFarms” Ltd və “Padarçöl” Aqroparkın heyvandarlıq təsərrüfatlarındakı inəklərdən müvafiq olaraq 1,5; 1,7 və 1,7 laktasiya çox uzunömürlülüyə malik olmuşdurlar. Ömürboyu süd məhsuldarlığı (22839 kq) göstəricisinə görə “Şirvan aqro” MMC təsərrüfatının nəzarət qrupu heyvanlarında daha yüksək olmuşdur. Bu göstərici “GilanDairyFarms” Ltd, “ASK Heyvandarlıq” MMC və “Padarçöl” Aqroparkın heyvandarlıq təsərrüfatlarının nəzarət qrupu heyvanlarından uyğun olaraq 4871 kq, 1942 kq və 2279 kq ($P<0,001$) üstün olmuşdur.

“GilanDairyFarms” Ltd – nin heyvandarlıq təsərrüfatının nəzarət qrupu heyvanları süddə yağın miqdarına görə (3,94 %) təsərrüfatda səmərəli istifadə müddətində yüksək göstəricilərlə fərqlənmişdir. Bu da “Şirvan aqro” MMC, “ASK Heyvandarlıq” MMC və “Padarçöl”

Aqroparktəsərrüfatlarındakı heyvanların göstəricilərindən uyğun olaraq 0,10 %; 0,24 % və 0,12 % artıq olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübə qrupu heyvanlarının məhsuldar uzunömürlülüyünü aşağı salmamışdır.

Alınmış nəticələrə əsasən bütün təsərrüfatlarda uzunömürlülük və ömürboyu süd məhsuldarlığı göstəricilərinə görə yüksək dəyişkənlik əmsalları (C_v) müşahidə olunmuşdur.

Belə ki, “ASK Heyvandarlıq” MMC təsərrüfatında uzunömürlülük limitləri $\min_{\text{uzunömür.}}=1$ laktasiya, $\max_{\text{uzunömür.}}=12$ laktasiya hədlərində olmuşdur.

$\min_{\text{ömürboyusüd.}}=1285$ kq, $\max_{\text{ömürboyusüd.}}=76899$ kq süd, $\min_{\text{yağlılıq}}=3$ %, $\max_{\text{yağlılıq}}=4,45$ % kimi qəbul edilmişdir.

“GilanDairyFarms” Ltd – nin heyvandarlıq təsərrüfatında inəklərin məhsuldar uzunömürlülük limitləri $\min_{\text{uzunömür.}}=1$ laktasiya, $\max_{\text{uzunömür.}}=9$ laktasiya, $\min_{\text{ömürboyusüd.}}=1901$ kq, $\max_{\text{ömürboyusüd.}}=55810$ kq, $\min_{\text{yağlılıq}}=3,4$ %, $\max_{\text{yağlılıq}}=4,88$ % arasında olmuşdur.

“Şirvan aqro” MMC təsərrüfatında inəklərin məhsuldar uzunömürlülük limitləri aşağıdakı kimi qeydə alınmışdır. $\min_{\text{uzunömür.}}=1$ laktasiya, $\max_{\text{uzunömür.}}=13$ laktasiya, $\min_{\text{ömürboyusüd.}}=2593$ kq, $\max_{\text{ömürboyusüd.}}=84158$ kq; $\min_{\text{yağlılıq}}=3,23$ %, $\max_{\text{yağlılıq}}=4,76$ % kimi olmuşdur.

“Padarçöl” Aqroparkın heyvandarlıq təsərrüfatında bu göstəricilər $\min_{\text{uzunömür.}}=1$ laktasiya, $\max_{\text{uzunömür.}}=13$ laktasiya, $\min_{\text{ömürboyusüd.}}=2046$ kq, $\max_{\text{ömürboyusüd.}}=53623$ kq, $\min_{\text{yağlılıq}}=3,26$ %, $\max_{\text{yağlılıq}}=4,68$ % kimi qəbul edilmişdir.

Beləliklə, cədvəl 2 – nin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, məhsuldar uzunömürlülük göstəriciləri heyvanların seleksiya mənsubiyyəti ilə müəyyən olunmuşdur. İsrail seleksiyasının buğa toxumlarından istifadə təsərrüfatlarda heyvanların məhsuldar uzunömürlülüyünə təsir etmişdir. Bütün təsərrüfatlarda heyvanlar məhsuldar uzunömürlülük göstəricilərinə görə yüksək dəyişkənlik əmsalı ilə xarakterizə olunmuşlar.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Abdullayev, Q.Q. və Mirzəyev, V.A. (2022). İntensiv və ekstensiv maldarlıq. Bakı: Ecoprint. 248 s.
2. Abbasov, S.A. (2010). Genetika və seleksiyanın əsasları, 1-ci hissə. Gəncə: Əsgəroğlu. 262 s.
3. Beever, D.E. (2006). The impact of controlled nutrition during the dry period on dairy cow health, fertility, and performance. Anim. Reprod. Sci. 96: 212–226.
4. Janovick, N.A. və Drackley, J.K. (2013). Prepartum dietary management of energy intake affects postpartum intake and lactation performance by primiparous and multiparous Holstein cows. J. Dairy Sci. 93: 3086-3102.
5. Schefers, J.M. və K.A. Weigel (2012). The development and application of genomic selection as a new breeding paradigm. Animal Frontiers, Volume 2, No. 1, ASAS – EAAP – CSAS, Champaign, IL, USA.

Lalə Tofiq qızı NEYMƏTOVA
İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Texniki Universiteti
E-mail: lale.neymetova@aztu.edu.az

İsa Natiq oğlu ƏHMƏDOV
magistrant
Azərbaycan Texniki Universiteti
E-mail: ahmedov_isa@list.ru

Sədrəddin Rəşad oğlu NƏBIYEV
magistrant
Azərbaycan Texniki Universiteti
E-mail: nabiye-sadi@mail.ru

Müzəhməd Zeynalabdi oğlu RƏHİMLİ
magistrant
Azərbaycan Texniki Universiteti
Email: Rahimli.muzahmed@mail.ru

Rövşən Əbülfət oğlu ŞİRİNLİ
magistrant
Azərbaycan Texniki Universiteti
E-mail: rovsen_sirinli@mail.ru

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ İKİTƏKƏRLİ ELEKTRİK NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİN TƏSNİFATINA DAİR YANAŞMALAR

Giriş:

Bu gün əhaliyə göstərilən nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinin ən mühüm göstəricisi xərcə yanaşı, gediş vaxtıdır. Getdikcə artan sayda vətəndaş nəqliyyat üçün mikromobil nəqliyyat vasitələrini seçir. Qısa məsafələr səyahət üçün mikromobil nəqliyyat vasitələrini seçən əhalənin sayı getdikcə artmaqdadır və buna təkan 2020-ci il pandemiyası zamanı hərəkətə qoyulan məhdudiyyətlər oldu.

Mikromobil nəqliyyat vasitələrini müəyyən etmək üçün bir çox meyar tətbiq edilə bilər: çəki, tutum və ya faydalı yük, transmissiya, maksimal sürət və s. Mikromobil nəqliyyat vasitələri velosipedlərlə yanaşı istifadə oluna bilən nəqliyyat növü kimi müəyyən edilə bilər. Bura velosipedçilər tərəfindən istifadə edilən ayrılmış velosiped zolaqları, yollarda ayrılmış hüsusi zonalar aid etmək olar.

Mikromobil nəqliyyat vasitələri piyada səkiləri və yüksək sürətə malik olan avtomobillər üçün nəzərdə tutulan avtomobil yolları üçün uyğun deyil. Hal hazırda mikromobil nəqliyyat vasitələri əvvəl nəzərdə tutulmayan üsullarla velosiped məkanından istifadə edir və nəqliyyat infrastrukturunun məhz bu segmentində yeni innovasiyaların baş verməsi gözlənilir.

Mikromobillik bir sənaye olaraq başlanğıc mərhələsindədir və təəccüblü deyil ki, böyümək üçün mübarizə aparır. Buna misal olaraq skuter biznesini çəkmək olar. E-skuter biznesinin iqtisadiyyatı nəqliyyat vasitələrinin nisbətən aşağı qiyməti və investisiyanın potensial gəliri nəzərə alınmaqla cəlbedici görünsə də, bir çox biznes-modelin seçilməsi ilə bağlı problemlər öz həllini hələdə tapmayıb. Bu problemlərə vandalizm və oğurluğu da aid etmək olar. Həmçinin mikromobil nəqliyyat vasitələrinin dəbilqələrin istifadəsindən tutmuş parkinqə qədər tələblərə cavab verməsinin təmin edilməsi də bir çox çətinliklərlə qarşılaşır. Buna səbəb - bir çox ölkələrdə zəruri tələb və

qaydaların olmamasıdır. Hava şəraiti öz növbəsində sənişin axınını azaldıb mikromobilliyə mövsümi tələbat yaradaraq mikromobil nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinə öz təsirini göstərir.

Mikromobillik nəqliyyata çıxışın və əhalinin hərəkətliliyini artırılması ilə aşağı nəqliyyat hərəkətliliyi olan bir çox regionlar üçün nəqliyyat problemlərinin həllində güclü vasitə ola bilər. Aparılmış sorğular göstərir ki, mikrobil nəqliyyat vasitələrinə dəstək aşağı gəlirli istifadəçilər arasında daha yüksəkdir.

Mikromobil nəqliyyat vasitələrinin potensialı insanların ictimai nəqliyyata çıxışını təmin edilməsindən çox-çox kənara çıxır. Qısa səfərlərin üstünlük təşkil etdiyi digər yerlər, məsələn, kənd yerləri, kollec və korporativ şəhərciklər, hərbi bazalarda da mikromobil nəqliyyat vasitələri istifadə edilə bilər.

Lakin, mikromobilliyinin tətbiqi ilə bağlı qərarların qəbuluna xüsusi və qorunan infrastrukturun olmaması mane olur. Bu, istifadəçilərin və onların ətrafında olan insanların təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Təhlükəsiz infrastrukturun olmaması mikromobillik sahəsində həllərdən istifadə zamanı artan narahatlığa səbəb olur. Bu sahədə digər problem - mikromobilliyin bəzi yeni növləri üçün hüquqi-normativ bazanın olmamasıdır. Mikromobilliyin harada və necə istifadə oluna biləcəyini müəyyən edən dəqiq qaydaların olmaması (məsələn, yollarda sürət həddi və prioritet) daha çox qarışıqlığa və hüquq pozuntularının artmasına səbəb ola bilər. Mikromobil nəqliyyat vasitələrinin adi nəqliyyatla harmoniyada istifadəsini təmin edilməsi üçün müvafiq qanunvericiliyin işlənilib hazırlanması zəruridir.

Əsas mətn:

Mikromobil nəqliyyat vasitələrinin hansıları ikitəkərli elektrik nəqliyyat vasitələri kimi təsnif edilir?

Elektrik ötürücülü iki təkərli nəqliyyat vasitələri funksional olaraq fərqlənə bilər: elektrik ötürücünün növü, onun maksimum nominal gücü və idarəetmə üsulu (elektrik ötürücünün aktivləşdirmə şərtləri). Bu amillərin çox saylı müxtəlif kombinasiyaları mövcuddur və bu nəqliyyat vasitələri üçün təsdiq edilmiş vahid beynəlxalq texniki spesifikasiyaya hələ qəbul edilməyib.

Hər bir ölkənin yerli qanunlar və yol hərəkətini tənzimləyən təşkilatlar tərəfindən təyin və idarə olunan elektrik mühərriki ilə təchiz edilmiş iki təkərli nəqliyyat vasitələri üçün öz tənzimləyici təsnifatı var.

İki təkərli nəqliyyat vasitələrinin təsnifatında bölgü üç əsas göstəriciyə əsaslanır: maksimum sürət (pedalların olması halında - yalnız elektrik mühərrikindən istifadə edərkən); nəqliyyat vasitəsinin elektrik mühərrikinin maksimum nominal gücü; nəqliyyat vasitəsinin çəkisi.

Avropa İttifaqı daxilində ikitəkərli elektrik nəqliyyat vasitələri 2002/24/EC direktivinə və EN 15194 istehlakçı təhlükəsizliyi standartına uyğun olaraq təsnif edilir və tənzimlənir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında elektrikle işləyən nəqliyyat vasitələri üçün ümumi qaydalar və təhlükəsizlik tələbləri CPSC istehlakçı təhlükəsizliyi standartı və hər bir ştata məxsus qanunlarla tənzimlənir.

Nəticə: Qlobal iqtisadiyyatın transformasiyası və yeni dünya düzəninə formalaşdırılması istiqamətində inkişaf etmiş ölkələrin məqsədyönlü siyasəti dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın reaksiyasını tələb edir. Bu siyasətin əsasında alternativ yanacaq-enerji balans olacaq, və hal hazırda neft məhsullarının əsas istehlakçısı olan nəqliyyat neft məhsulları istehlakının azalması istiqamətinə doğru xərəkət edir. Aparılan siyasətin nəticəsi kimi elektromobillərə təmin edilməmiş tələbin və istehsalının artmasını göstərmək olar. Zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına baxmayaraq, Azərbaycan mövcud trendləri nəzərdən qaçıra bilməz. Elektrik nəqliyyatı sahəsində rəqabət yeni texnologiyalar, bizneslər, biznes modelləri və nəticədə yeni bazarlar yaradır. Növbəti iki-üç il ərzində “qabaqcıl başlanğıc” və elektrikli avtomobillər üçün inkişaf etməkdə olan bazarda liderlik mövqelərinə nail olmaq üçün “imkanlar pəncərəsi” açılır. Əslində, hazırda qlobal bazanın formalaşması mərhələsi başa çatmaq üzrədir və elektrik nəqliyyatının istehsalına və infrastrukturun yaradılmasına qoyulan investisiyaların ümumi həcmi bütün dünyada sürətlə artır.

Dünyada elektrik nəqliyyatının inkişafının əsas tendensiyalarından biri əhalinin mikromobilliyinin inkişafıdır, və öz növbəsində ikitəkərli elektrik nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinin artması ilə təmin edilir.

Azərbaycanda qanunla mühərrikinin həcmi 50 kub kubmetrdən və sürəti 50 km/saatdan çox olmayan nəqliyyat vasitələri üçün sürücülük vəsiqəsi tələb olunmur və pozuntuya görə məsuliyyət 16 yaşdan sonra yaranır. Əlavə olaraq, mikronəqliyyat vasitələrinin dövlət qeydiyyat nişanı nəzərdə tutulmur. “Azərbaycan Respublikasının yol hərəkəti təhlükəsizliyinə dair 2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı”nda qarşıya qoyulan vəzifələrə uyğun olaraq “Yol hərəkəti haqqında” Qanuna və mühərrikinin həcmi 50 kub.sm və yuxarı olan, və ya mühərrik ölçüsündən asılı olmayaraq - maksimum sürəti 50 km/saatdan çox olan mexaniki nəqliyyat vasitələrinə qarşı tələblərdə dəyişiklik edilməsi ilə bağlı təkliflər hazırlanıb. Hazırda təkliflər üzərində iş aparılır. Cədvəl 1-də göstərilən məlumatlara əsasən, inkişaf etmiş ölkələrin eləcə də Azərbaycan Respublikasının qanunlarında, mühərrikinin həcmi 50 kub.sm yuxarı olan və ya mühərrik ölçüsündən asılı olmayaraq - maksimum sürəti 50 km/saatdan çox olan mexaniki nəqliyyat vasitələrini idarə edilməsi üçün hüquq 16 yaşdan yuxarı olan şəxslərə verilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. <https://www.gov.uk/browse/driving/highway-code-road-safety> - The Highway Code of the United Kingdom.
2. https://www.stromrad.com/wp-content/uploads/bilder/stromrad-stuttgart_bedienungsanleitung-ebikes_quipplan-f020_en - **2002/24/EC**, EN15194
3. [https://www.who.int/europe/initiatives/transport-health-and-environment-pan-european-programme-\(the-pep\)](https://www.who.int/europe/initiatives/transport-health-and-environment-pan-european-programme-(the-pep))
4. <https://thepep.unece.org/pep-transport-health-and-environment-pan-european-programme>

Elnarə Arif qızı QƏRİBOVA

Doktorant: Ankara Universiteti (Türkiyə)

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Əmək Bazarı və

Sosial Müdafiə Məsələləri üzrə Milli Observatoriya

E-mail:elnara.garibova@sosial.gov.az

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ MİQRASIYANIN ƏSASLARI VƏ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ ƏHALİ MİQRASIYASININ YARATDIĞI SOSIAL-İQTİSADI PROSESLƏR

Giriş

Böyük şəhərlərin formalaşması və urbanizasiya nəticəsində meqapolislərin yaranması bu prosesi daha da mürəkkəbləşdirir. Bir çox hallarda şəhərlərə istiqamətlənən kütləvi axın şəklini alan köç/miqrasiya prosesləri şəhərin ətraf mühitini, təbii landşaftını kökündən dəyişdirir, ənənəvi ahəngi pozur.

Müasir qloballaşan dünyada Azərbaycanda miqrasiyanın yaranma meyillərinin tədqiqinə, respublikada iqtisadi və qeyri-bərabər miqrasiyanın qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyən edilməsinə, onun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına və demoqrafik vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsinə ciddi tələbat yaranır.

Miqrasiya prosesi əhalinin yalnız bir rayondan başqa rayona, şəhərə və ya ölkəyə hərəkəti kimi qiymətləndirilə bilməz. Sözügedən proses təsərrüfatın, ictimai həyatın, coğrafi şəraitin və bununla əlaqədar yaşayış məntəqələrinin funksional inkişafı, eləcə də əhalinin məskunlaşması kimi çoxşaxəli problemlərlə bağlıdır. Ölkə daxilində əhalinin doğulduğu yer ilə son yaşayış yerləri arasındakı fərq bu əhalinin regional daxili miqrasiyasını göstərir. Daxili miqrasiyada əhali kəndlərdən daha iri yaşayış məntəqələrinə doğru köç edirlər.

Ümumi olaraq, sosial sistemlərdə təbii uyğunlaşma prosesi kimi könüllü miqrasiyanın müsbət cəhətləri qeyd edilməlidir. Bu hallarda istehsalın məhsuldarlığı daha da artır və əmək qabiliyyətinin məkanlar üzrə paylanması yenidən təşkil edilir. Bununla da sosial struktur və qurumlar arasında nisbi balans təmin edilir. Ancaq bu proses bütün ölkələr və şəhərlər üçün mütləq olaraq eyni müsbət nəticəni vermir. Keyfiyyətli bir şəhər həyatının mövcud olması üçün urbanizasiya prosesi təbii/könüllü, obyektiv əsaslı olmalıdır, bu çərçivədə şəhərləşmə və şəhər integrasiyası nəzərə alınmalıdır.

İqtisadi inkişafda miqrasiya arasında sıx bağlılıq var. Dünyada sənayeləşmə geniş vüsət aldığıca daxili miqrasiya və şəhərləşmə (urbanizasiya) prosesini sürətləndirmişdir.

Müstəqillik dövrünün ilk illərində Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində yaranan məcburi köçkünlük ölkə üzrə miqrasiya prosesini mürəkkəbləşdirib.

Azərbaycanda miqrasiya prosesinin sosial aspektlərini, miqrasiyaya təkan verən amilləri aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırmaq olar:

Rayon və kənd yerlərində sosial-siyasi amillər. Burayaməşğulluq və sahibkarlıq imkanlarının differensial olmaması, davamlı təhsil və ixtisaslaşma imkanlarının zəif olması, əkin sahələrinin çatışmazlığı və ya məhsuldarlığın aşağı olması, cəmiyyətin təzyiqi və təsiri, siyasi müzakirələrin zəif inkişafı, hərbi əməliyyatlar, təbii fəlakətlər və s. amillər daxildir.

Şəhərin cəlbədicə amilləri: əvvəl köçmüş qohumlara qovuşma və ya zəncirvari miqrasiya, kənd və şəhərin gəlirləri, təhsil və səhiyyə xidmətləri arasındakı fərq, böyük şəhərin/meqapolisin cəlbədiciliyi, nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin rahatlığı, məşğulluq imkanları, evlilik, daha yüksək həyat səviyyəsi, şəhərlərdəki sosial və mədəni imkanlar və s. məsələlər daxildir.

Ümumiyyətlə, miqrasiya prosesləri mürəkkəb olmaqla, növlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlərə uyğun statistik bazanı toplamaq və təhlil etmək üçün vahid metodlardan istifadə olunması çətindir. Bu baxımdan hər bir ölkə və ya təşkilat - istər lokal olsun, yaxud regional - miqrasiya motivlərini müəyyənləşdirdikdən sonra ona uyğun metodologiyayı hazırlayır. Azərbaycanda daxili miqrasiyanın dərin təhlili yönündə əhatəli tədqiqatlar çox az olduğu üçün istifadə edilə biləcək mənbələr, yaxud məlumat bazası ilə bağlı çətinliklər mövcuddur. Bu baxımdan tədqiqat zamanı qarşıya çıxan əsas problemlər - insanların doğum yeri, yaşadığı yer, mülkiyyətçi kimi daşınmaz əmlakı, faktiki yaşadığı ünvanlar, köç etdiyi müddət barədə məlumatların tam və səhih olmaması və s. məsələlər təhlilin aparılmasında müəyyən çətinliklər yaradır. Bu səbəbdən miqrasiya səviyyəsinə dair bəzi göstəricilərdə xəta əmsalının olması mümkündür.

Daxili miqrasiya prosesləri: xarakteri və motivləri

Daxili miqrasiya prosesi dedikdə, insanların eyni ölkənin hüduqları daxilində bir ərazidən digər əraziyə köçməsi başa düşülür. Bu miqrasiyanın kənd (kənd-şəhər), şəhər (şəhər-kənd), şəhərlərarası (şəhər-şəhər) və kəndlərarası (kənd-kənd) istiqamətlərini fərqləndirirlər. Miqrasiya prosesi sosial-iqtisadi həyatın əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Dünyada elmi-texniki tərəqqi, təsərrüfat sisteminin inkişafı miqrasiya prosesinin xarakterinin dəyişməsinə təsir edən amillərin artmasına gətirib çıxarır. Məhz bu baxımdan müasir qloballaşan dünyada sosial-iqtisadi proseslərin əsas dinamikasını müəyyən edən amillər kimi əhalinin “**miqrasiyası və mobilliyi**” hər zaman aktual məsələ olmuşdur. K.Marks işçilərin hərəkətliliyini, yerdəyişmə kimi prosesləri əhali mobilliyi kimi qeyd edir. Ümumiyyətlə, əhalinin mobilliyi çox geniş və əhatəli xüsusiyyətlərə malik olub, əhalinin hərəkətliliyi, köçürülməsi və yerləşdirilməsi kimi prosesləri əhatə edir.

Ötən əsrin 70-ci illərində “əhali mobilliyi” termini “yerdəyişmə” sözünün sinonimi kimi qəbul olunurdu. **Əhalinin miqrasiyası kadrların yerdəyişməsinin obyektiv prosesidir.** Daxili miqrasiyanı dövrilik parametrlərinə görə təsnifləşdirdikdə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Daimi miqrasiya (geri dönməyi nəzərdə tutulmayan);
- Müvəqqəti miqrasiya (qayıdışı nəzərdə tutan, mövsümi, köçərilik və ziyarət məqsədli);
- Uzunmüddətli miqrasiya (6 aydan çox müddətdə davam edən);
- Mütərəddid (daimi gediş-qayıdış olan) miqrasiya; Buna “rəqqasvari” miqrasiya da deyilir.

Daxili miqrasiya səbəblərinə görə də fərqlidir. Beynəlxalq tendensiyada miqrasiyanın səbəbləri sosial-iqtisadi, siyasi və hərbi olmaqla qruplaşdırılır.

- Sosial-iqtisadi səbəblərdə iş, təhsil, səhiyyə, məişət məsələləri yer alır.
- Siyasi səbəblərdən baş verən miqrasiya prosesinə ideoloji rejimdən qaçma və uzaqlaşma, irqi, dini və digər səbəblər aiddir.

- Hərbi səbəblərdən baş verən miqrasiya proseslərinə evakuasiya, deportasiya və s. aid edilir.

Bundan əlavə, daxili miqrasiyada özünü göstərən digər bir səbəb təbii şərait, coğrafiya və təbii landşaft amilidir. Yəni aran yerlərində kommunikasiyaya əlçatanlıq dağlıq ərazilərlə müqayisədə daha çevik və rahatdır. Ona görə də sərt iqlim və çətin coğrafi relyefdə yaşayan insanlar infrastrukturunu əlçatan olan ərazilərə köç edir.

Miqrasiya əsaslı urbanizasiya

Miqrasiya axınlarının tipoloji təsnifatında “urbanizasiya” anlayışı da iştirak edir. Urbanizasiya cəmiyyətin inkişafında şəhərlərin rolunun artması, məskunlaşma şəbəkəsində funksiyaların mürəkkəbləşməsi, fəaliyyət növlərinin integrasiyası, əhalinin şəhərlərdə cəmləşməsi və məhsuldar qüvvələrin sənaye əsasında təmərküzləşməsi prosesidir.

Urbanizasiya prosesi kənd yerlərinin silinməsi mənasına gəlməməlidir. Əksinə, proqramlı şəkildə həyata keçərsə, kənd təsərrüfatı sektorunun modernləşməsi və məhsuldarlığın artırılması sürətlənər, rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər. Kənd təsərrüfatı sahəsində qənaət edilən əmək resursları isə urbanizasiya prosesi çərçivəsində şəhərə transfer edilir. Bu gün dünyada sürətlə genişlənən “rəqəmsal nəsil” Azərbaycanda da formalaşır və əmək bazarında keyfiyyət və kəmiyyət etibarilə yeni tendensiya yaranır.

Urbanizasiyalaşmış region mühüm yaşayış arealı olub, sosial məkan bütövlüyü yaradaraq, nüvə şəhər kimi aqlomerasiya əhalisinin sosial və mədəni xidmətlərə olan ehtiyacın böyük hissəsini ödəyir. Bir çox insanlar üçün şəhərlər yeni imkanlar dünyasını təmsil edir, iş yerləri, texnologiyalar şəhərlərdə cəmləşib, fəal iqtisadi inkişaf orada müşahidə olunur. Ona görə də urbanizasiya səviyyəsi sürətlə artır.

Dünya Bankının məlumatına görə, 1900-cü ildə şəhər əhalisi dünya əhalisinin 5%-ni təşkil edirdisə, 2020-ci ildə bu rəqəm 55 %-ə keçmişdir. Bu gün bəşəriyyətin yarısı - 4,5 milyarddan çox insan şəhərlərdə yaşayır. BMT-nin Əhali Fondunun proqnozuna görə, 2030-cu ilə qədər şəhərlərdə yaşayan dünya əhalisinin sayı təxminən 60 faizə çatacaq.[1.] Qarşıdakı onilliklərdə global urbanizasiyanın 95%-i inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşəcək. Şəhər sakinlərinin sayının sürətlə artması ilə əlaqədar, xüsusən sənayeləşmə sahəsində yeni imkanlar yaranır, lakin bununla bərabər, şəhərlərdə əhalinin həddən artıq sıxlaşması, qeyri-bərabərliyin artması və ətraf mühitin deqradasiyaya məruz qalması labüd olur.[8.]

Şəhərlərin ümumi sahəsi Yer kürəsinin quru ərazisinin yalnız 3 %-ni təşkil etsə də, enerji istehlakının 60-80 %-i və karbon emissiyasının 75 %-i onların payına düşür. Sürətli urbanizasiya şirin su ehtiyatlarını, kanalizasiya sistemini, nəqliyyat infrastrukturunu, yaşayış mühitini, sosial həyatı, mənzillərə əlçatanlığı, kriminogen vəziyyəti və ictimai səhiyyəni təzyiq altında saxlayır. Başqa sözlə, miqrasiyanın sürətlə kəndlərdən, kiçik yaşayış məntəqələrindən iri şəhərlərə doğru axını şəhərləri böhran mərkəzinə çevirir. Ona görə də BMT Baş Assambleyasında 2019-cu ildə Nyu-Yorkdakı qərarlarında keçirilmiş iclasda müxtəlif qitələrdə yerləşən bir sıra şəhərlərin merlərinə müraciət edilərək bildirilib ki, sürətli urbanizasiya şəhərlərin idarə olunmasına yeni yanaşma tələb edir. BMT Baş Assambleyasının 2016-cı ilin oktyabr ayında Kito şəhərində qəbul edilmiş “Şəhərlərin İnkişafı Proqramı”[2.] da məhz yaranan böhranın aradan qaldırılmasına hesablanmış bir sənəddir. Sənəddə şəhərlərin ekoloji tarazlığı və inkişafı strategiyası öz əksini tapıb.

Azərbaycanda əhali miqrasiyası və demoqrafik proseslərin mənzərəsi

Hazırkı dövrdə əhalinin demoqrafik xarakteristikası olaraq Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayı 10 156,4 milyon nəfər təşkil edir və ölkə əhalisinin 53%-i şəhərlərdə, 47%-i isə kənd yerlərində yaşayır. Ölkə əhalisinin 49,8%-i kişilərdən, 50,2%-i isə qadınlardan ibarətdir.

Qrafik 1.

Azərbaycan əhalisinin demoqrafik göstəriciləri 2018-22 ci illər üzrə

İllər	Əhalininsayı -cəmi	o cümlədən:		Əhalininümumisayının nisbətən, faizlə		Hər 1000 kişiyə düşən qadınların sayı
		kişilər	qadınlar	kişilər	qadınlar	
2018	9.898,10	4.938,00	4.960,10	49,9	50,1	1.005
2019	9.981,50	4.982,40	4.999,10	49,9	50,1	1.003
2020	10.067,10	5.028,00	5.039,10	49,9	50,1	1.002
2021	10.119,10	5.053,80	5.065,30	49,9	50,1	1.002
2022	10.156,40	5.074,50	5.081,90	50,0	50,0	1.001

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Son 120 il ərzində ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycanın başına gələn fəlakətlər nəticəsində verdiyi böyük əhali itkilərinə baxmayaraq, burada əhalinin sayı yetərincə yüksək temple artaraq 1897-ci ildəki 1 milyon 807 min nəfərdən 2022-ci ildə 10 milyon nəfəri keçərək bu dövrdə Azərbaycan əhalisinin sayı 5,5 dəfə artmışdır. Müqayisə üçün göstərmək olar ki, eyni dövr ərzində Rusiyanın əhalisi 2,1 dəfə, Ukraynanın əhalisi 1,6 dəfə, Gürcüstanın əhalisi 2,6 dəfə, Ermənistanın əhalisi 3,8 dəfə, bütövlükdə keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan əhali 2,3 dəfə, dünya əhalisi isə 4 dəfə artmışdır.[3.] Azərbaycanda demoqrafik artıma təkan verən əsas amillərdən biri başqa ölkədən gələn miqrantlar olub. Yalnız XX ərsin 60-cı illərindən etibarən əhalinin artımı təbii artım hesabına baş verib.[9.]

1897-ci ildən sonrakı 120 ili əhatə edən dövrdə Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı bu dövrdə gedən tarixi, sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin gedişatından və xarakterindən asılı olaraq bəzi hallarda kəskin şəkildə azalıb, bəzi dövrlərdə sürətlə artıb, bir müddət də stabil artım dinamikasına malik olub. Təkcə XX əsrdə Azərbaycan beş dəfə kəskin demoqrafik çətinliklərlə qarşılaşıb:

1. **1905-1907-ci illərdə** çar Rusiyasının hakim dairələrindən hərtərəfli yardım alan erməni quldur dəstələri İrəvanda, Zəngəzurda, Göyçədə, Naxçıvanda, Qarabağda, Gəncədə, Bakıda və başqa ərazilərdə dinc əhaliyə amansızcasına divan tutub, şəhər və kəndlər yandırılıb, insanlar qəddarlıqla öldürülülər.

2. **1914-1920-ci illərdə** I Dünya müharibəsi, xarici müdaxilə, vətəndaş müharibəsi, ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımı və s. hadisələr nəticəsində Azərbaycan əhalisinin sayı 387 min nəfər və ya 16,6% azalaraq 2 milyon 339 min nəfərdən 1 milyon 952 min nəfərə düşüb.

3. **1941-1945-ci illərdə** Böyük Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan əhalisinin sayı 568,4 min nəfər və ya 17,4% azalıb. Bununla əlaqədar Azərbaycan əhalisinin sayı özünün müharibədən əvvəlki səviyyəsinə yalnız 10 il sonra, yəni 1955-ci ildə çatıb.

4. **1948-1953-cü illərdə** Ermənistan ərazisində 150 min nəfərdən çox azərbaycanlı öz əzəli torpaqlarından deportasiya olunub.

5. **1988-ci ildən** başlayaraq erməni təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20%-i işğal edilib, bir milyon nəfərədək soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün düşüb, o cümlədən 250 min nəfərdən artıq azərbaycanlı Ermənistandan qovulub.[3.]

Beləliklə, son iki əsr ərzində 1,5 milyon nəfərdən çox azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından məcburi surətdə deportasiya edilib. Zorakı deportasiyalar, müharibələr nəticəsində baş verən yerdəyişmələr ölkənin demoqrafik vəziyyəti ilə yanaşı, immiqrasiya, emiqrasiya və daxili miqrasiya proseslərinə ciddi təsir göstərib.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq respublikamızda sosial-iqtisadi və demoqrafik baxımdan əhalinin miqrasiya prosesinin müxtəlif istiqamətləri nəzərə çarpmağa başlayıb. Bu istiqamətlərdən iki hal daha səciyyəvi xarakter daşıyıb:

- Müstəqilliyimizin ilk illərində baş verən müharibə nəticəsində yerli əhalinin mərkəzi və regional şəhərlərə yerləşdirilməsi;
- Regionlarda ağır sosial-iqtisadi vəziyyətlə, infrastrukturun pis vəziyyətə düşməsi ilə əlaqədar olaraq vətəndaşların kənd yerlərindən mərkəzi şəhərlərə, o cümlədən qonşu dövlətlərə getməsi; şəhər əhalisinin artması nəticəsində yeni-yeni yaşayış məskənlərinin formalaşması və s.

Daxili miqrasiya ilə məcburi xarici miqrasiya tendensiyası

Azərbaycanda regional xarici miqrasiyanın bir çox səbəbləri vardır. 1988-ci ildə Ermənistanın etnik təmizləmə siyasətinin nəvbəti və sonuncu qurbanları olan 350 min azərbaycanlı tarixi torpaqlarımızdan çıxarıldı. Torpaqlarımızın işğalı nəticəsində doğma yurd-yuvalarından didərgin düşən insanların əksəriyyəti müvəqqəti yaşayış yeri kimi Abşeron yarımadasına, Bakıya, Sumqayıta və digər böyük şəhərlərə üz tutdu. Məskunlaşan əhalinin təxminən 92 mini Bakıda, 18 mini Sumqayıtda, 4 mini isə Abşeronda olmaqla 115 mini bu bölgədə yerləşdi.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayonun (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan) işğalı nəticəsində formalaşan məcburi köçkünlərlə birlikdə təqribən **bir milyona** yaxın insan öz vətəninə köçkün vəziyyətinə düşmüşdür.

Hal-hazırda Azərbaycanda zorakı daxili və xarici miqrasiyanın əsasını təşkil edən 1 milyon 29 min 383 nəfər qaçqın və məcburi köçkün vardır. Bununla yanaşı, ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Gürcüstanda azərbaycanlılara qarşı yönələn etnik münaqişədə də ölkəmizə pənah gətirən xeyli sayda soydaşımız oldu. Ümumiyyətlə, 90-cı illərin əvvəllərində 70 minə yaxın gürcüstanlı Azərbaycana köç etdi. Onların müəyyən bir qismi vətəndaşlıq alsa da, bir qismi bu gün də Gürcüstan vətəndaşı olaraq ölkəmizdə yaşayır, böyük əksəriyyəti Azərbaycan vətəndaşları ilə ailə həyatı qurublar.

Qeyd edək ki, regiondakı münaqişələrlə əlaqədar yaranan sosial, iqtisadi və siyasi problemlər ölkənin bütün vətəndaşlarına təsir göstərmişdir. Bu problemlərin kütləvi təzahürü isə özünü əhalinin bölgələrdən Bakıya və ətraf rayonlara axınında göstərdi. Hökumət regionlarla paytaxt arasındakı sosial-iqtisadi inkişaf balansını tənzimləmək, urbanizasiya prosesinin bir istiqamətdə getməsinin qarşısını almaq üçün bir sıra stimullaşdırıcı tədbirlər, regionların inkişafı ilə bağlı milli proqramlar həyata keçirdir.

Həmin stimullaşdırıcı tədbirlər sırasında 2004-cü ildən icra olunan “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı” proqramı, təhsil qurumlarında (əsasən məktəblərdə) çalışan işçilərin regionlarda işləmələrini stimullaşdırmaq üçün daşınmaz əmlakla, yüksək maaşla və digər sosial təminatlarla təmini, insan resurslarının qorunmasını, idarə olunmasını qeyd etmək olar.

Daxili miqrasiya tendensiyasının əmək bazarı əsasında ölçülməsi

Miqrasiya proseslərinin əmək bazarına təsiri müxtəlif amillərdən, o cümlədən miqrantların və yerli əhalinin bacarıqlarından, eləcə də insan kapitalının inkişaf səviyyəsindən, habelə milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərindən asılıdır. Odur ki, Azərbaycanda əcnəbi işçi qüvvəsinə tələbatın təhlilinə, ölkənin əmək bazarının əsas xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ilə başlamaq lazımdır.[4.]

Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyasına əsasən bütün işsizlər nəzərə alınmaqla hesablanmışdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyasına əsasən (işsiz statusu verilmiş şəxslər də daxildir) övlət məşğulluq agentliyinin yerli qurumlarında qeydiyyatda alınmış işsiz şəxslərin sayı. İşsizlikdən sığorta ödənişi alanlar.

2021-ci ildə ölkədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 2010-cu illə müqayisədə 716,5 min nəfər artaraq 5303,9 min nəfər olmuş, onların da 4988,2 min nəfərini iqtisadiyyatda məşğul olanlar, 315,7 min nəfərini isə işsiz əhali təşkil edir. [6.]

Son illər ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar nəticəsində əmək bazarında əhəmiyyətli dərəcədə müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildə dövlət sektorunda çalışanların xüsusi çəkisi iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayının 26,4 faizini təşkil edirdisə,

2021-ci ildə bu göstərici 22,4 faizə enmiş, qeyri-dövlət sektorunda işləyənlərin sayı isə bu dövrdə 1,2 dəfə artmışdır. [6.]

2021-ci ildə istehsal sahələrində (kənd təsərrüfatı və balıqçılıq, sənaye, tikinti) 2551,7 min nəfər və ya iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayının 51,2 faizi qədər işçi çalışmış, xidmət sahəsində isə məşğul olanların sayı 2436,5 min nəfər olmuşdur ki, bu da məşğul əhalinin 48,8 faizini təşkil etmişdir.

Azərbaycanda əhalinin ümumi yaşlaşma prosesinin işçi qüvvəsinin yaşlaşmasına necə təsir edəcəyini izləmək də maraqlı olardı. UNFPA ekspertlərinin hesablamalarına görə Azərbaycanda əmək qabiliyyətli orta yaş həddi 1999-cu ildəki 36,5 yaşdan 2011-ci ildə 38 yaşadək artmışdır. Belə kəskin artım tendensiyası əmək qabiliyyətli əhalinin orta yaş həddinin 40 yaşı keçəcəyini, 2025-ci ilədək davam edəcək prosesin sonradan zəifləməsi nəticəsində, 21-ci əsrin ortalarında yalnız 41-42 yaşadək artacağını göstərir.[5.] Əlbətdəki bu göstəricilər nisbidir və intensiv dəyişən həyat şəraiti və tendensiylar bu göstəricilərdə öz əksini tapır. Belə ki DSK-nın göstəricilərinə əsasən əmək qabiliyyətli yaşda olanlar 2005-ci ildə - kişilər 15-61, qadınlar 15-56 yaşda idilərsə, 2019-cu ildə - kişilər 15-63,5, qadınlar 15-60,5 yaş, 2020-ci ildə - kişilər 15-64, qadınlar 15-61 yaş, 2021-ci ildə - kişilər 15-64,5, qadınlar 15-61,5 yaş olaraq müəyyən edilib.[6.] 2021-22 ci illər üzrə əhalinin müddəli işçilərinin yaş kateqoriyasında əmək qabiliyyətli yaş üzrə ən yüksək yaş 55 yaş olduğu və ümumi müddəli işçilərin statistikasında 5/1-ni 19.4 faizi əhatə etdiyi müəyyən edilmişdir. [6.]

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. UN (Birləşmiş Millətlər). (2015). Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. [Online] URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>
2. UN (Birləşmiş Millətlər). (2017). New Urban Agenda. [Online] URL: <http://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-English.pdf>
3. Şahbaz, B. (2013). Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixdəyişikliklər və reallıqlar. Bakı.
4. Asian Development Bank (ADB). (2014). Country Partnership Strategy: Azerbaijan, 2014–2018. [Online] URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-aze-2014-2018-sd-02.pdf>
5. UNDP (Birləşmiş Millətlər Kalkulyator Proqramı) və UNFPA (Birləşmiş Millətlər Nüfus Fondu). (2015). POPULATION SITUATION ANALYSIS: Beyond the Demographic Transition in Azerbaijan. [Online] URL: <https://eeca.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/UNFPA%20Azerbaijan%20PSA%202015.pdf>
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). [Online] URL: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>
7. Migration Data Portal. [Online] URL: <https://migrationdataportal.org/data?t+=2019&cm49=31>
8. Jakub. (2016). European countries by percentage of population living in the capital metropolitan area. [Online] URL: <https://jakubmarian.com/european-countries-by-percentage-of-population-living-near-the-capital/>
9. Административно-территориальное деление. (2018). [Online] URL: <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl2.pdf>

Ayşən Viləddin qızı MƏMMƏDOVA

assistent, doktorant

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

E:mail: a.nesibova@uteca.edu.az

Seymur Ceyhun oğlu MƏMMƏDOV

assistent, doktorant

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

E:mail: s.memmedov@uteca.edu.az

Yətar İsrayıl qızı QASIMOVA

baş müəllim

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

E:mail: a.nesibova@uteca.edu.az

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLERDƏ YÜNGÜL SƏNAYE SAHƏLƏRİ ÜZRƏ INNOVATİV FƏALİYYƏTİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Giriş

Sənaye istehsalı yüksək səviyyədə olan ölkələrin iqtisadi inkişafı və tərəqqisi digər sahələrlə bərabər yüngül sənayenin inkişaf səviyyəsindən də birbaşa asılıdır. Qarabağ regionunun bərpası və orada mövcud olan iqtisadi imkanların bərpa edilməsi həmin ərazilərin ölkə iqtisadiyyatında payının işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatmasına şərait yaradacaqdır. Bu isə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına imkan yaratmaqla yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafını əsaslı şəkildə dəstəkləyəcəkdir. Nəzərdə tutulan strateji istiqamətlərin uğurla həyata keçirilməsi üçün yeni texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli və innovativ sənaye sahələrinin inkişafı olduqca mühüm məsələdir.

Azərbaycanın şanlı qələbəsindən sonra qarşıda dayanan ən mühüm vəzifə işğaldan azad edilmiş bölgələrin dirçəlməsinə nail olmaq və həmin əraziləri dünyanın ən füsunkar ərazilərinə çevirməkdir. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq bu günümüzün ən aktual mövzusu həmin ərazilərdə iqtisadi dayanıqlığı təmin etməkdir. Çünki, məhz həmin ərazilərdə iqtisadi dayanıqlığı təmin etmək üçün kifayət qədər iqtisadi potensial mövcuddur.

Əsas mətn

Bu gün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inkişafın ən bariz nümunəsini yüngül sənayenin inkişafı ilə görə bilərik. Yüngül sənayenin bərpası ilk öncə həmin ərazilərdə məşğulluğun bərpa edilməsi deməkdir. Hər kəsə məlumdur ki, azad edilmiş ərazilərin kənd təsərrüfatı bazası və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün yetərinə potensialı mövcuddur. İşğaldan azad olunmuş regionların əksəriyyətinin kənd təsərrüfatı rayonları olduğunu, həmçinin yüngül sənaye xammalının əsasını kənd təsərrüfatı məhsullarının təşkil etdiyini nəzərə alsaq, bu sahənin inkişafı üçün böyük perspektivlər olduğunu əminliklə deyə bilərik.

Ölkəmizdə yüngül sənayenin inkişafına nail olmaq üçün tarixi təcrübə də mövcuddur. İnnovativ inkişafa nail olmaq üçün beynəlxalq təcrübədən istifadə də həmçinin labüddür.

Yüngül sənaye sahələri sırasında olan baramaçılığın inkişaf etdirilməsinin vacibliyini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə baramaçılığın inkişafına nail olmaq müvafiq yüngül sənaye müəssisələrinin açılmasına əlverişli şərait yaradacaq. Bu sahədə tarixi təcrübə də var. XX əsrin əvvəllərində Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında 17 ipəkəyirən fabrik fəaliyyət göstərüb. Sovet dövründə də Qarabağın ipəkçilik müəssisələri əsasən Şuşa və Cəbrayıl da olub.

Qarabağda yüngül sənaye sahələrindən olan xalçaçılıq sənətinin zəngin ənənələri var. Xalçaçılığı inkişaf etdirməklə və innovasiyanın tətbiqi ilə həm daxili bazarın tələblərini ödəmək, həm də

beynəlxalq bazarda ənənəvi Qarabağ xalçalarının satışını təşkil etmək mümkündür. Bu, dünyada Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği baxımından da olduqca perspektivli haldır. [1]

Dünya iqtisadiyyatına təsir göstərən pandemiya Azərbaycanda da sənayenin strukturuna yenidən baxmağı zəruriləşdirmişdir. Bu baxımdan, daxili bazarda idxalı yerli istehsalla əvəz etməyə şərait yaranıb.

Müasir texnologiyalara əsaslanan yüngül sənaye avadanlıqları çox bahalı olduğuna görə bu sektora iri həcmdə investisiyaların cəlb edilməsinə ehtiyac var. Ona görə də işğal edilmiş ərazilərimizdə yüngül sənayenin yaradılması və inkişaf etdirilməsi güclü dövlət dəstəyi və xarici investisiya qoyuluşları ilə həyata keçirilə bilər.

Qarabağın yüngül sənaye sahələri üzrə yüksək texnologiyalar və innovasiyalar bölgəsinə çevrilməsi dövlətimizin iqtisadiyyatı və tərəqqisi naminə olduqca vacibdir. Dövlətimiz əlverişli innovasiya mühiti üçün dayanıqlı təməl yaratmağa çalışır. Qarabağda iqtisadiyyat 6 əsas istiqamət və 4 əsas ağırlıq mərkəzi üzrə dövlət-özəl partnyorluğu ilə inkişaf etdiriləcək.

Qarabağın bərpa və inkişafı həm də ölkənin geniş imkanlarına və yerli iqtisadiyyatın zəngin tarixi keçmişinə əsaslanan real bir məqsəddir. Qarabağ kimi iri və böyük potensialı olan bir bölgədə irimiqyaslı, uzunmüddətli bərpa, dirçəliş və inkişaf prosesinə start verildiyi bir məqamda, bildirək ki, ümumiyyətlə, regionlarda iqtisadiyyatın və bütövlükdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf istiqamətləri müəyyən edilərkən hər bir bölgənin fərqli xüsusiyyətləri (iqtisadiyyatın inkişafında tarixən toplanmış təcrübə, inkişafın mövcud vəziyyəti, torpaq, iqlim şəraiti və i.a.) və respublikamızın qarşısında duran ümumi strateji xarakterli vəzifələr nəzərə alınır. Bu baxımdan Qarabağda həyatın yeni keyfiyyətdə bərpası və inkişafı üçün hazırlanan planda aşağıda göstərilən 9 ümumi fəaliyyət istiqaməti, görülməsi nəzərdə tutulan bütün tədbirləri, aparılan elmi-tədqiqat işlərini bu istiqamətlər üzrə cəmləşdirməyi və həyata keçirməyi məqsəduyğun hesab edilir:

- ərazilərin minalardan təmizlənməsi də daxil olmaqla əhalinin həyat və fəaliyyəti üçün zəruri şəraitin yaradılması;

- əhalinin məskunlaşmasının səmərəli təşkili, şəhər və kəndlərin bərpasına sistemli yanaşma;

- iqtisadiyyatın inkişafı üçün hazırda və nisbətən yaxın perspektivdə istifadəsi mümkün olan potensialın müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;

- mövcud potensialdan səmərəli istifadə etmək, tarixən toplanmış istehsal təcrübəsini qoruyub saxlamaq və məhsulun xarici bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirmək prinsiplərini rəhbər tutaraq iqtisadiyyatın bərpa və inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- regionda həyatın yeni keyfiyyətdə bərpası və inkişafının maliyyə təminatı mənbələrini və imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- regionun hazırda istifadəsi mümkün olan təbii resurs və sərvətlərindən səmərəli istifadə etmək, xarici bazarlara məhsul çıxarmaq, əsasən azərbaycanlı vətəndaşları işə cəlb etməklə sənayedə sahibkarlığı formalaşdırmaq;

- torpağın istifadə edənlər (sahibkarlar, həyətyanı sahələr) arasında məqsədyönlü bölüşdürülməsi, ehtiyat torpaq fondunun saxlanması və bütövlükdə, torpaqdan səmərəli istifadə etməklə kənd təsərrüfatında sahibkarlığı formalaşdırmaq;

- növbəlilik və sonradan regionun bu sahədə bütün imkanlarından səmərəli istifadə etməklə turizmin təşkili;

- orta, ibtidai təhsil və peşə-ixtisas məktəblərinin, tədricən ali təhsil və elmi-tədqiqat mərkəzlərinin təşkili.[2]

Artıq ölkə rəhbəri İlham Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə bu istiqamətlərdə təşkilati və praktiki fəaliyyət və tədbirlər geniş vüsət almaqdadır. Fikrimizcə, yüngül sənayenin keyfiyyətli bərpası və inkişafı məsələlərinin həllində növbəlilik, ardıcılıq müəyyənləşdirilməlidir.

Yüngül sənaye sahələrini bərpa edərkən, birinci növbədə, xalqın tarixən zəngin təcrübə toplamış olduğu sahələrin yeni şəraitin tələblərinə uyğun bərpasına diqqət yetirilməlidir. Məlumdur ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatı tarixən çoxsahəli xarakter daşımışdır. Qarabağın zəngin təbiəti, əlverişli coğrafi mövqeyi burada yüngül sənayenin kompleks inkişafına şərait

yaradır. Bu ərazilərdə əvvəllər yüngül sənaye, xüsusilə xalçaçılıq, ipəkçilik sənaye sahələri inkişaf etmişdi.

Qarabağ Azərbaycanın xalçaçılıq inkişaf etmiş əsas regionlarından biri idi. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə bu sahələrin inkişaf imkanlarının birinci növbədə öyrənilməsi və potensialdan səmərəli istifadə daha məqsədə uyğun olardı.

Məqsəd Qarabağı onun böyük imkanlarına uyğun olaraq hərtərəfli inkişaf etdirmək, modernləşdirmək, Azərbaycanın zəngin və iqtisadi cəhətdən ən güclü regionlarından birinə çevirməkdir.

Gələcək istehsal sahələri üçün bölgədə lazımi infrastrukturun yaradılması məqsədi ilə 28 may tarixində dövlət başçısı Ağdam Sənaye Parkının təməlini qoydu. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi tərəfindən yaradılan bu park Azərbaycan ərazisində beşinci Sənaye Parkı olacaq.

Sənaye klasteri üçün ayrılan sahə işğaldan əvvəl də sənaye istehsalı üçün istifadə edilib. Park Ağdam ətrafında 190 hektar ərazidə tikiləcək və Ağdam şəhərinə çəkilməsi planlaşdırılan əsas avtomagistral və dəmir yolu kommunikasiyalarının kəsişməsində yerləşəcək.

Ağdam Sənaye Parkının yaradılması Azərbaycanda artıq fəaliyyət göstərən dörd parkın uğurlu təcrübəsi və beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla həyata keçiriləcək. [3]

Burada rezidentlər dövlət tərəfindən torpaq sahəsi, nəqliyyat və kommunal xidmətlər də daxil olmaqla lazımi infrastrukturla təmin olunacaq. Aşağı icarə haqqının olması, 10 il müddətinə gəlir və əmlak vergisindən, habelə istehsal məqsədləri üçün avadanlıq və texnologiya idxalına görə müvafiq olaraq on və yeddi il müddətində ƏDV və idxal rüsumlarından azad edilmə sənaye parklarının rezidentləri üçün əlavə stimül olacaq.

Sənayeləşmə prosesi mərhələli şəkildə həyata keçiriləcək. İlk tapşırıq Ağdam şəhərinin və ona bitişik qəsəbələrin abadlaşdırılması olduğundan, təbii olaraq, ilk mərhələdə tikinti materialları istehsal edən şirkətlər parkın rezidentləri olacaq. Bundan əlavə, tikinti materiallarının ticarətinin təşkili üçün 5 hektar sahə ayrılacaq. Üstəlik, tikinti materiallarının satışı üçün yerlər ilk növbədə, park ərazisində öz istehsalını təşkil edən şirkətlərə veriləcək.

Müəssisələrin sənaye parklarında yerləşdirilməsi istehsal növündən asılı olaraq və bütün tikinti norma və qaydaları nəzərə alınmaqla həyata keçirilir, ekoloji cəhətdən təmiz zona elan edilmiş Qarabağ regionunda isə ətraf mühit məsələləri birinci növbədə dayanacaq. Yaşayış ərazilərinə bilavasitə yaxın məntəqələrdə yüngül sənaye müəssisələri yerləşəcək. Yaşayış məntəqəsindən 500 metr məsafədə tikinti materialları istehsalı müəssisələri, 1000 metr məsafədə isə ağır sənaye müəssisələri yerləşəcək.

Sənaye parkları – dövlətlə özəl sektor əməkdaşlığının uğurlu modelidir. Ağdam Sənaye Parkının infrastrukturuna qoyulmuş dövlət investisiyaları Qarabağda katalizator rolunu oynayacaq və özəl investisiyalar üçün zəmin yaradacaq.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə məşğulluğun təmin olunması, iqtisadi aktivliyin yüksəldilməsində sənaye parkları mühüm rol oynayacaq.

Ağdam Sənaye Parkında müxtəlif çeşidli sintetik xalça, xüsusi və fərdi geyimlər, polimer məhsulları, günəş enerjisi ilə qidalanan işıq dirəkləri və xüsusi dam örtükləri, prefabrik dəmir-beton məmulatlarının istehsalı üzrə beş layihəyə baxılır. Bu layihələr üzrə 1 100-dən çox yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənaye parklarında həm istehsal, həm tədarük, həm də idxal məsələlərinin cəmləşməsi böyük üstünlük yaradır. Bu parkların əhəmiyyəti eyni zamanda ondan ibarətdir ki, vaxt itkisinə yol verilmir, əmək məhsuldarlığı yüksək olur, təsərrüfatlar bir-biri ilə əlaqəli şəkildə işləyirlər. Bu zonalar iqtisadi inkişafın təmin olunması, iqtisadi aktivliyin yüksəldilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Ümumiyyətlə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sənaye parklarının yaradılması üçün çox böyük potensial var. Ona görə də həmin ərazilərdə sənaye parklarının yaradılması ölkə iqtisadiyyatı üçün önəmli olacaq.

Azərbaycan Respublikasının Prezident də öz çıxışlarında dəfələrlə xatırladı ki, bu ərazilərdə yüksək potensial var. Bu parkların fəaliyyətə başlaması həm də yüzlərlə insanın iş yerləri ilə təmin olunması deməkdir. Ola bilsin ki, bu parklar xarici investorların marağına da səbəb olacaq və onların investisiya qoyması ilə nəticələnməkdir. Artıq işğaldan azad olunmuş ərazilərlə bir çox ölkələrdən investorlar maraqlanırlar.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonuna daxil olan və işğaldan azad olunan Laçın rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində, dağlıq ərazidə yerləşir və Laçında toxuculuq sənəti inkişaf etmişdir. Burada yundan toxunan at çulu, palaz, kilim, xalça, zili, xurcun, fərməş xüsusi gözəlliliklə seçilib. Dünyada "Qasımuşağı" adı ilə tanınan xalçanın yaranması Laçın rayonun adı ilə bağlıdır. Sovetlər dönməsində rayonda yun və gön-dəri qəbulu müəssisəsi fəaliyyət göstərmiş. Bütün bu istiqamətlər gələcəkdə rayonun Qarabağın yüngül sənayesinin inkişafında dəstəkləyici faktora çevrilməsinə səbəb olacaqdır.

Nəzərdə tutulan strateji istiqamətlərin uğurla həyata keçirilməsi üçün yeni texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli və innovativ sənaye sahələrinin inkişafı olduqca mühüm məsələdir. İşğaldan azad olunmuş Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun Arazboyu ərazisinin əsasən düzənlik relyefə və həmin bölgənin cənub istiqamətində giriş qapısı mövqeyinə malik olması sənaye parkının yaradılması üçün əlverişli şəraiti təmin edir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun cənubunda, Cəbrayıl rayonu ərazisində yerləşən tarixi Xudafərin körpülərinin olduğu istiqamətdə sərhəddə gömrük keçid məntəqəsinin açılması sənaye parkının fəaliyyətə başlaması ilə daha da səmərəli olacaq. Bu mühüm addım işğaldan azad edilmiş digər rayonların da bərpasında əhəmiyyətini təsdiqləyəcək.

Respublikamızda yüngül sənayenin inkişafı üçün münbit şərait və bütün imkanlar mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, yüngül sənaye üçün müvafiq xammal bazası Azərbaycandır. Yəni, azad edilmiş ərazilərdə yüngül sənaye məhsullarını istehsal edən müəssisələr fəaliyyətə başladıqda onların buraxdığı məhsulların maya dəyəri yüksək olmayacaq. Bundan əlavə, artıq deyilmişdir ki, yüngül sənaye məhsullarına tələbat kifayət qədər yüksəkdir və həmin əmtəələrin həm Azərbaycanda, həm də xarici ölkələrdə satış imkanları böyükdür.

Sənaye istehsalı yüksək səviyyədə olan ölkələrin iqtisadi inkişafı və tərəqqisi digər sahələrlə bərabər yüngül sənayenin inkişaf səviyyəsindən də birbaşa asılıdır. Bu gün həmin sənaye sahəsinin inkişafı istehsalın genişləndirilməsi, əldə olunan mənfəətin yüksəldilməsi kimi son dərəcə əhəmiyyətli iqtisadi göstəricilərlə yanaşı, həmçinin regional inkişafın da təmin edilməsində, ətraf mühitin qorunmasında, gəlirlərin səmərəli şəkildə bölüşdürülməsinin təmin olunmasında vacib rol oynayır. Odur ki, dövlət tərəfindən yüngül sənaye kompleksində fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafının təmin olunması yönündə bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilir. O cümlədən, müvafiq qanunvericiliyə söykənən belə tədbirlərdə respublikamızda iqtisadiyyatın tarazlı, davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin etmək, ölkə əhalisinin sosial rifah səviyyəsini artırmaq, bir çox istiqamətlərdə tərəqqini sürətləndirməklə, inkişafın keyfiyyət nöqtəyi-nəzərdən tamamilə yeni modelini formalaşdırmaq əsas vəzifə olaraq qəbul olunur.

Nəticə

Biz belə qənaətdəyik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yüngül sənaye sektorunun sabit inkişaf etdirilməsi məqsədilə yüngül sənaye sahəsinin qarşısında dayanan başlıca vəzifələr bunlardan ibarət olmalıdır və ya onun vəzifələrinə aid olunmalıdır:

- Müəssisələrin texniki və texnoloji səviyyəsini yüksəltmək və müasir tələblərə uyğun bir hala çatdırmaq.
- Sahənin investisiya təminatını həlletmək.
- Kənd təsərrüfatının və yüngül sənaye sektorunun bir-birinə dəstək verərək inkişafını təmin etmək.
- Sahədəki istehsalın iqtisadi və sosial səmərəliliyini yüksəltmək.
- Yüngül sənaye müəssisələrində innovativ yenilikləri tətbiq etmək.

- Yüngül sənaye kompleksində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə buraxılan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsini və istehlak xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasını təmin etmək.
- Yüngül sənaye məhsulları ilə daxili bazarın tam təminatına çalışmaq.
- Yüngül sənaye müəssisələrin tərəfindən buraxılan məhsulların xarici satış bazarlarına çıxarılması və müvəffəqiyyətlə satılması üçün marketing araşdırmalarının artırılmasını təmin etmək.
- Yüngül sənaye müəssisələri əsasında integrasiya edilmiş böyük idarəetmə strukturları yaratmaq.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında xalça sənətinin qorunmasına və inkişaf etdirilməsinə dair 2018-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”
3. İslam İbrahimov. Kərim Kərimov. Sənayedə investisiya və innovasiya fəaliyyəti. Dərs vəsaiti. Bakı, 2017-256 səh.
4. www.economy.gov.az
5. www.stat.gov.az
6. www.virtualkarabakh.az

Eltac CAVADZADƏ

Qərbi Kaspi Universitetin Kollecin
906 Qrup Tələbəsi
E-mail: Cavadzadeeltac8@gmail.com

BAKİ REGIONUNUN STRATEJİ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Bakı Azərbaycanın paytaxtı və ən böyük şəhəridir. Bakı həm də ölkənin ən mühüm iqtisadi, mədəni və turizm mərkəzidir. Bununla belə, şəhərin strategiyasının hazırlanmasında çoxlu problemlər var. Ən mühüm strateji inkişaf problemlərindən biri şəhərsalma planının olmaması və şəhərin sürətli inkişafıdır. Şəhər son illərdə sürətlə böyüdüyü və bu böyümə planlaşdırma olmadığı üçün nəzarətsiz bir şəkildə baş verdi. Bu, nəqliyyat sıxlığı, enerji tələbatı, su ehtiyatlarına təzyiq və ətraf mühitin çirklənməsi kimi bəzi problemlərə səbəb olmuşdur.

Bakının ikinci strategiyası inkişaf problemi, infrastruktur çatışmazlıqları və zəif cəhətləridir. Şəhər su ehtiyatları, kanalizasiya, yollar, körpülər, metrolar və nəqliyyat sistemləri kimi təməl infrastruktur baxımından ciddi problemlər yaşayır. Xüsusən də köhnə tikililərin təmiri və müasirləşdirilməsi üçün kifayət qədər maliyyə vəsaiti tapılmır. Üçüncü strateji inkişaf problemi son vaxtlar turizm potensialının istismarıdır. Bakının tarixi və mədəni sərvətləri, təbii ki, eynəkləri və müasir müəssisələri ilə turizm baxımından böyük potensialı var. Bununla belə, adekvat turizm infrastrukturunu və imkanları yoxdur, turizm sektorunun inkişafı üçün kifayət qədər maliyyə resursları təmin edilmir. Dördüncü strateji inkişaf problemi iqtisadi mənfəətin zəifliyidir. Bakı benzin və təbii qaz tələbatı ilə böyük iqtisadi gücə malikdir. Lakin bu sektorlarla yanaşı, digər sektorlara da lazımi səviyyədə investisiya qoyulmayıb. Bu səbəbdən onun iqtisadi artımı yalnız benzin və təbii qaz ixracına əsaslanır və digər sahələri inkişaf etdirməklə şəhər iqtisadiyyatını gücləndirmək olar. Nəticə etibarilə strategiyanın hazırlanmasında çoxlu problemlər yaranır. Bu problemlərə şəhərsalma, infrastrukturun olmaması, turizm potensialının istismarı və iqtisadi müxtəlifliyin zəifliyi kimi bəzi məsələlər daxildir. Bu problemlər şəhərin gələcək inkişafına təsir göstərəcək və onların həlli üçün ciddi düşünmək lazımdır.

Bakının Nəqliyyat Problemi

“Problemlərə baxış: Azərbaycanın ən böyük şəhəri Bakıda günlük həyatı təmin etmək üçün qarşılaşılması vacib olan problemlər”

Tıxac statusu

Bakı şəhəri, həm daxili, həm də beynəlxalq ərazilər üzrə ən məşhur turizm məkanlarından biridir. Bu səbəbdən şəhərə hər gün minlərlə insan gəlir. Bu, nəqliyyat probleminin bir hissəsidir. Trafik sıxlığı, əsasən iş saatlarında daha da çox hiss olunur. Bakıda, nəqliyyat problemlərinin əsas səbəbi, artan nüfus və yoğunlaşan ticarət mərkəzləridir. Şəhər planlaması və inkişafı, bu problemləri həll etmək üçün yeterli nəzəri və tətbiqi tədbirlər görməyib.

Yollar və Yol İşarələri

Bakıda, əsas nəqliyyat vasitələri avtomobillər və ümumxalq nəqliyyat vasitələridir. Şəhərin beynəlxalq hava limanı, dəmir yolu və dəniz limanı da var. Ən çox istifadə olunan nəqliyyat vasitəsi avtomobillərdir. Bakıda yolların və yol işarələrinin durumu da nəqliyyat probleminə təsir edir. Şəhərdəki bir çox yolların və yol işarələrinin təmiri və yenilənməsi zamanında həyata keçirilmir. Bu, sürücülərin və yolcuların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün vacibdir.

Cəmiyyət Məsələləri

Sürücülər yol hərəkət qaydalarını pozduqda cərimə cəzası ilə tənbeh olunması, yol təhlükəsizliyi üçün son dərəcə vacibdir. Hər gün bir çox insanlar yolları istifadə edir və bu insanların hər birinin hərəkətləri digər insanların həyatını təhlükə altına sala bilər. Bu səbəbdən, hər bir sürücü yol hərəkət qaydalarına riayət etməlidir. Cərimə cəzası, sürücülərin davranışlarını dəyişdirməyə və hərəkətlərini dəyişdirməyə öz töhfəsidir. Sürücülər, özünə və digər insanların həyatına hörmət etməlidir və qanunlara riayət etməlidir. Bu, hər birimizin təhlükəsizliyi üçün ən vacib faktordur.

Həll Yolları

Bakıda nəqliyyat probleminin həll edilməsi üçün bir sıra tədbirlər görmək lazımdır. Bunların arasında aşağıdakılar olmalıdır:

1. Şəhər planlaması və inkişafı üzrə tədbirlər;
2. Yolların və yol işarələrinin təmiri və yenilənməsi;
3. Yeni nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi;
4. Əsas nəqliyyat vasitələrinin (avtobus, taksilər, metro və s.) sayının artırılması; 5. Alternativ nəqliyyat vasitələrinin (bisiklet, elektrikli skuter və s.) dəstəklənməsi.

Şəhər planlaması və inkişafı, bir şəhərin funksiyalarını, mənzərəsini, infrastrukturunu və gələcək inkişafını nəzərə alaraq təyin edilən bir prosesdir. Bu proses, şəhərə rahat və sürətli bir hərəkət sistemi, keyfiyyətli və ucuz mənzil, effektiv mədəniyyət və maraqlı tətillər imkanları təmin edir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün, şəhər planlaması və inkişafı üzrə tədbirlər keçirilir. Bu tədbirlər arasında şəhər planlaması konfransları, ətraf mühit tədbirləri, yeni inkişaf ideyalarının müzakirə edildiyi panellər, şəhər dəyişikliklərini dəstəkləmək üçün dövlət proqramları, infrastruktur inkişafı üzrə təlimlər və s. Yer alır. Bu tədbirlər, şəhər planlaması və inkişafı sahəsindəki mütəxəssislərin, təcrübəli şəhər plançılarının, arxiv və digər məlumatlar bazasının istifadəsi ilə təşkil olunur. Bu tədbirlər, şəhərin daha effektiv inkişafı üçün strateji planların hazırlanmasına da sahəlik edir. Bu sahədəki tədbirlər, şəhər planlaması və inkişafı üzrə mütəxəssislərin bir araya gəlməsi və ideyaların paylaşılması üçün ən yaxşı yol kimi qiymətləndirilir. Böyük şəhərlərdə bu tədbirlər, ölkədəki bütün şəhərlərdə əlaqəli olan vəzifələrin təmsilçiləri, mədəniyyət və bələdiyyə idarəçiləri, müəssisələr və şəhər sakinləri arasında əlaqələri qurmaq üçün istifadə edilir.

Yolların və yol nişanlarının saxlanması bütün cəmiyyətlər üçün vacib məsələdir. Yaxşı təmir olunmayan yollar yol-nəqliyyat qəzalarına səbəb ola bilər və yol nişanları olmadan hərəkəti tənzimləmək çətinləşə bilər. Bu səbəbdən də yolların və yol nişanlarının mütəmadi olaraq saxlanmasına, təmirinə və yenilənməsinə ehtiyac var. Yolun saxlanması yolun ümumi görünüşünə riayət etməklə başlayır. Yolda çuxurlar, çatlar, yamaqlar və digər problemlər aşkar edilərək zəruri təmir işləri aparılır. Bu, yolların daha uzun sürməsinə və daha təhlükəsiz olmasını təmin edir. Yol nişanları hərəkət istiqaməti üçün vacibdir. Bu işarələrin oxunaqlılığı və aydınlığı qəzaların qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Yol nişanları zamanla solğunlaşa və ya zədələnə bilər, ona görə də onlara düzgün qulluq edilməlidir. Bəziləri yeni yolların açılması və ya nəqliyyat axınının dəyişdirilməsi kimi yeni nişanlar əlavə etməli və ya mövcud nişanları yeniləməli ola bilər.

Nəticədə, təhlükəsiz və vahid nəqliyyat axını üçün yolların və yol nişanlarının saxlanması və yenilənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu işlərin görülməsi cəmiyyətin təhlükəsizliyi üçün zəruri məsuliyyətdir və bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün lazımi resurslar təmin edilməlidir.

Yeni nəqliyyat vasitələri günümüzdə artan sıxışmışlıq və çeviklik tələbini qarşılayan bir yoldur. Bu, insanların daha sürətli, daha təsirli və daha rahat bir şəkildə hərəkət etmələrinə imkan verir. Elektrikli avtomobillər, özüistiqamətli hava taksiləri, sürücüsüz avtomobillər və özüistiqamətli avtomobillər kimi yeni nəqliyyat vasitələri, əsasən, daha çevik və daha təsirli olduğu üçün daha çox populyardır. Bu yeni vasitələrdən daha az yanacaq mənbəyi istifadə edir və daha çox sürətli istifadə üçün daha az məsafəyə ehtiyac duyur.

Lakin, yeni vasitələrin istifadəsi ilə bağlı kiçik inkişaf var. Birincisi, yeni enerji vasitələrinin əsas idarəsi sürətli və təsirli hərəkət etməkdir. Bu, daha çox yolçunun vasitələrə daxil olması və bu da trafik sıxlığına səbəb ola bilər. İkinci sistemlər sürücüsüz avtomobillərin güvənliyidir. Hər hansı bir texniki səhv avtomobilin idarəsində səhvə səbəb ola bilər və bu da ola bilər. Özü-istiqamətli avtomobillər buna görə tikinti işləri aparır, buna görə də buun tikintisi və təmiri üçün böyük bir vəsait tələb olunur. Yeni enerji vasitələrinin istifadəsi, həm inkişaf etdirən texnologiyanın inkişafına, həm də insanların hərəkət etməsinə daha təsirli və rahat bir şəkildə imkan verir. Lakin, bu vasitələrin istifadəsi ilə bağlı inkişafda var və bu problemlərin həlli üçün daha çox inkişaf və inkişaf tələb olunur.

Əsas enerji mənbələrinin sayının böyük cəmiyyətdəki problemlərin həllinə kömək edə bilər. Bu vasitələr avtobus, taksilər, metro və s. Daxildir.

1. **Avtobuslar:** Avtobuslar cəmiyyətdə çox istifadə edilə bilən mexanizmlərdən biridir. Avtobusların sayının ətrafında insanların işlərinə və digər məkanlara daha rahat və sürətli bir şəkildə bir şəkildə kömək edəcək.

2. **Taksilər** də cəmiyyətdə ən populyar nəqliyyat vasitələrindəndir. Taksilərin sayının artması insanların hərəkətləri daha asanlaşacaq və öz zamanını daha çox şəkildə idarə edə bilər.

3. **Metro:** Metro şəhər içi enerji üçün ən çox enerji və sürətli imkanlardandır. Metro xətlərinin sayının yaxınlığında və yeni metroların açılması insanların hərəkətlərini daha sürətli və asanlaşdıracaq.

4. **Bisikletlər:** Bisikletlərin də cəmiyyətdə enerji vasitələrindən biri olduğu düşünülür. Bisiklet yollarının və stansiyalarının sayının artması insanların bisikleti ilə daha rahat və keyfiyyətli şəkildə hərəkət etməsinə kömək edə bilər.

Alternativ vasitələr, əsasən bisiklet və elektrikli skuterlər, son mərkəz şəhər enerjisində daha çox istifadə edilir. Bu, çox sayda insanın trafik sıxlığından qurtulmaq, çevik və sürətli bir şəkildə hərəkət etmək və sağlamlıq problemlərini həll etməkdən irəli gəlir. Bu alternativ vasitələrdən istifadə edə bilərsiniz, şəhər idarələrinin nəqliyyat sahələrində dəyişikliklərə yol açması və ya vətəndaşların öz aralarında əlaqəsi var. Dəstəklənməsi üçün bəzi variantlar düşünülə bilər. Məsələn, şəhər idarəsi bisiklet yolları və park yerləri qurmaqla və onların yaxınlıqda olan vasitələrdən istifadəsini mümkündür. Elektrikli skuterlərin dəstəklənməsi üçün şəhərləri bir neçə elektrikli kirayə şirkəti ilə skuter şəhər idarəsinin bu vasitələri daha asan asan şəkildə istifadə etməsinə yarada bilər. Alternativ vasitələrin dəstəklənməsi, şəhər icması və çevrə mühafizəsi üçün də vacibdir. Bu vasitələrlə daha az yanacaq məhsulu istifadə ediləcəyindən, hava təmizləməsinə və şəhər atmosferinin təmizliyindən istifadə edilə bilər.

Nəticə

Bakı şəhəri, Azərbaycanın mərkəzi və ən mühüm şəhəridir. Bu səbəblə, sürücülər və digər nəqliyyat istifadəçiləri hər gün nəqliyyat problemləri ilə üzləşirlər. Hər gün milyonlarla insan hər cür nəqliyyat vasitəsi ilə şəhərdə hərəkət edir. Bu səbəbdən, şəhərin inkişafı və planlaması üzrə tədbirlər görmək, nəqliyyat probleminin həll edilməsinə kömək edəcəkdir. Bakı şəhəri son illərdə böyük inkişaf keçirir və bu inkişaf nəqliyyat problemlərinin həllinə kömək edir. Şəhərin əsas küçələrinin təmiri və yenidən qurulması, yeni yolların açılması, yüksək sürətli yol və körpülərin tikilməsi, metro və digər nəqliyyat vasitələrinin genişləndirilməsi bu problemlərin həllinə kömək edir. Həmçinin, Bakı şəhərinin inkişafı və planlaması üzrə tədbirlər görmək də bu problemin həllinə

kömək edəcəkdir. Düzgün planlanmış bir şəhər, nəqliyyat problemlərinin həllinə kömək edir. Şəhərin planlanması ilə bağlı olaraq, şəhərdə daha çox yollar, yaya yolları və bisiklet yolları açılmalıdır. Bu, sürücülər, yaya və bisiklet istifadəçilərinin təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir. Bakı şəhərinin inkişafı və planlaması üzrə tədbirlər görmək, nəqliyyat probleminin həll edilməsinə kömək edəcəkdir. Bu tədbirlər, sürücülər, yaya və bisiklet istifadəçilərinin təhlükəsizliyini təmin edəcək və şəhərin inkişafına kömək edəcəkdir.